

T
1887. JANUÁR.

XI. EVFOLYAM.

I. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

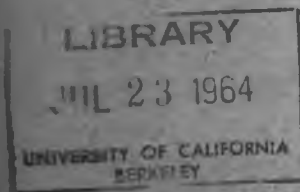
A M. T. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV, P. THEWREWK EMIL, ÁBEL JENŐ.

Burk-blanc
1887
(1820)
ES
V. 11

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA

1887.

TARTALOM.

Némethy Géza, *Quæstiones criticae de Hesiodi Theogonia. I.*

Petz Gedeon, Melki Henrik és művei.

Nagy Sándor, Gyöngyösi István műfordításai. I.

Zichy Antal, Az antik költők fordításáról.

HAZAI IRODALOM. Csengeri J., Homér Iliása és Odysseája, **Abel Jenőtől**. — Dávid István, Herodoti epitome, **Pozder Károlytól**.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Karl Penka, Die Herkunft der Arier, **Soly-mossy Sándortól**. — O. Schrader, Linguistisch-historische Forschungen, **Steiner Jánostól**. — Heinrich Denifle, Die Universitäten des Mittelalters, **Fináczy Ernőtől**. — Jul. Gross, Kronstädter Drucke 1535—1886, **Hellebrant Arpádtól**. — O. Behaghel, Die deutsche Sprache, **Heinrich Gusztávtól**.

PHILOLOGIAI PROGRAMMOK. 1. Bászél Aurél, Platon jelentősége korunkra, **Némethy Gézától**. — 2. Koltai V., Arany János és 3. Gleidura G., Tompa Mihály, **Váczy Jánostól**. — 4. Bloch M., Az ethika a halákhában, **Fischer Gyulától**. — 5. Vajda E., Attila szereplése, **Timár J. Páltól**.

Vegyesek. — Könyvészet. — Nyílt tér.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 6 frt, fel évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmi Samu úrnak (Vár, Országház-utca 9.) czímzendők.

QUAESTIONES CRITICAE DE HESIODI THEOGONIA. ¹⁾

Cum ea, quae nostrae aetatis critici, praesertim Germani, de genuina Theogoniae forma disputassent, nulla opinione praeiudicata ductus diligentissime perlegerem, permulta, quae ad unum alterumve locum recte interpretandum haud minimi essent momenti, a viris doctis praetermissa esse facile intellexi. Hoc est, cur operae pretium me facturum putem, si versus Hesiodi nonnullos a criticis negligentius tractatos partim a suspicionibus vindicare, partim novis argumentis interpolatos evincere tentaverim. In quo id maxime agendum esse arbitror, ut diversis philologorum sententiis accuratissime inter se comparatis, quid verisimile sit quaeque iis, quae de locis in suspensionem vocatis adhuc disputata aliqua ex parte manca videantur, addi possint, per se eluceat.

Quoniam autem eorum sententiae, qui genuinam Theogoniae formam divinando restituere conati totum poëma in stropharum formas redegerunt, iam pridem abiectae sunt, nullam video subesse causam, cur rebus refutatione minime dignis tempus conteram. Nam contra Soetbeerium,²⁾ qui e 1022 Theogoniae versibus 72 tantum pentades, ut procul dubio ab Hesiodo profectas retinuit, et contra Gruppium,³⁾ qui eo temeritatis provectus est, ut nil nisi 37 triades genuinas existimaret, iam inde a Schoemannno desitum est disputari. Neque Hermann,⁴⁾ in ceteris felicissime audax, cum

¹⁾ Libellus ab amplissimo philosophorum ordine Budapestinensi praemio ornatus.

²⁾ Versuch, die Urform der hesiodischen Theogonie nachzuweisen. Berlin, 1837.

³⁾ Über die Theogonie des Hesiod, ihr Verderbniss und ihre ursprüngliche Gestalt. Berlin, 1841.

⁴⁾ De Hesiodi Theogoniae forma antiquissima. Lipsiae, 1844.

e Theogonia codicibus tradita, quidquid vellet, eliminando 156 elegantissimas pentades effingeret, quidquam praeter ingenii sagacitatem viris doctis probare potuit. Quid denique de Koechlyo ¹⁾ dicam, qui de duabus Thegoniis, quarum altera e triadibus, altera e pentadibus composita esset, ab inepto quodam poëta concinnatis somniavit? Placeant haec illis, qui proprium artis criticae munus in temere divinando ponunt: nos certe in testimoniis veterum pervestigandis diligentiores, in coniiciendo modestiores esse malumus.

Sed ne illa quidem probanda nobis videntur, quae Schoemann, de Hesiodo interpretando optime meritis, *De compositione Theogoniae* (Greifswald 1854) exposuit. Negavit enim quidquam antiqui in Theogonia inveniri posse atque totum poëma, ut prooemium esset Hesiodi de heroinis carminis, Pisistrati aetate fictum putavit. Omnia tamen, quibus sententiam suam confirmare tentavit, refutantur a grammaticis recentioribus, dialecti Hesiodae peritis, quos mox commemorabo. Nihilominus incerta sunt, quae Gerhard ²⁾ de διασκευασταίς Theogoniam in usum Pisistrati recentibus disputavit, praesertim cum ea, quae de Pisistrato epicorum poëmatum collectore tradita sint, a criticis non sine iure in dubium vocari videantur. ³⁾ Petersen ⁴⁾ denique, cum mythis in auxilium vocatis diversarum Theogoniae partium aetates constituere conaretur, omnia, quae de historia mythologiae Graecae scimus, incerta esse oblitus est.

At longe probabiliora sunt, quae recentiores philologi de Hesiodi Theogonia disseruere. E quibus primo loco commemoranda est editio Koechlyi (Hesiodae quae feruntur carmina. Lipsiae 1870) apparatu critico uberrimo ornata, quae cum in constituenda lectione tum in genuinis a falsis discernendis plurimum praebet auxilii. Nihilominus laudanda est editio scholiorum a Flachio curata, ⁵⁾ in aetate atque auctoritate commentatorum constituenda prae cete-

¹⁾ Dissertatio de diversis Theogoniae Hesiodae partibus. Turici, 1860.

²⁾ Über die hesiodische Theogonie. Berlin, 1856.

³⁾ Doctissime de hac re disputarunt: *Ludwich*: Aristarchi Homerische Textkritik; *Wilamowitz-Möllendorff*: Homerische Untersuchungen; *Joannes Flach*: Pisistratos und seine literarische Thätigkeit. Tübingen, 1885.

⁴⁾ Ursprung und Alter der hesiodischen Theogonie. Hamburg, 1862.

⁵⁾ Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena. Leipzig, 1876.

ris excellens. Quod ad artem criticam recte exercendam quam magni sit momenti, non est, quod dicam.

Idem Flach de dialectologia Hesioidea optime meruit, cum Paleyū secutus digamma in textu Hesioideo restituere conaretur atque totam quaestionem in praefatione ad editionem Theogoniae scripta et in dissertatione de digammate Hesioideo diligentissime pertractaret. ¹⁾ Quae disputavit, Clemm ²⁾ et Devantier ³⁾ partim correxerunt partim novis additamentis auxerunt. Omnium tamen, qui in dialecto Hesioidea pervestiganda studium collocarunt, procul dubio sagacissimus est Rzach, cui totam de dialecto quaestionem accuratissime pertractatam debemus. ⁴⁾

Quae autem viri docti hoc loco enumerati de digammate disseruerunt, Hesiodum in digammate conservando nil Homero cedere satis demonstrant: ex quo Theogoniam maxima ex parte antiquam esse Schoemannumque, cum totum poëma Pisistrati aetate fictum putaret, vehementer errasse facile colligas. Quoniamque ex iis, quae Rzach de dialecto poëtae docet, nil, quod ad formas grammaticas pertinet, inter Theogoniam et Opera interesse sponte sequitur, nil obstat, quominus ambo poëmata eadem aetate ficta putemus. Nec multum fallimur, si antiquitatis memoriam sequentes Theogoniam et Opera ab eodem poëta profecta esse suspicamur.

Iam, si Theogoniam maxima ex parte antiquam putamus, restat, ut omnia, quae additamenta recentiora esse videantur, e textu removeamus. In quo cum plurimum editores peccent, qui minima re ad reprehendendum contenti, quidquid minus concinne dictum videtur, eliminant, nonnullos locos denuo pertractare statui. Quod si mihi iis, quae de Theogonia adhuc disputata sunt, aliquid novi addere virorumque doctorum approbationem aliqua ex parte adipisci contigerit, sublimi feriam sidera vertice.

Editiones, quae mihi in hoc libello scribendo praesto fuerunt, quasque simpliciter editoris nomine notavi, sunt haec:

Welcker: Die hesiodische Theogonie. Elberfeld 1865.

¹⁾ Vide: Die hesiodische Theogonie mit Prolegomena. Berlin, 1873; Das dialektische Digamma des Hesiodos. Berlin, 1876.

²⁾ Quaestionum Hesiodearum particula prima. Gissæ, 1877.

³⁾ Die Spuren des anlautenden Digamma bei Hesiod. Jever, 1878.

⁴⁾ Vide: Hesiodische Untersuchungen. Prag, 1875; Der Dialekt des Hesiodos. Leipzig, 1876. Obsoletum est Meyeri Isleri opusculum: De dialecto librorum Hesiodi, 1830.

Schoemann: Die hesiodische Theogonie angelegt und beurtheilt. Berlin 1868.

Koechly: Hesioidea quae feruntur carmina. Lipsiae 1870.

Paley: The epics of Hesiod. London 1861.

Flach: Die hesiodische Theogonie mit Prolegomena. Berlin 1873.

Flach: Die hesiodischen Gedichte. Berlin 1874.

Goettling: Hesiodi carmina. Recensuit et commentariis instruxit. Editio tertia, quam curavit Ioannes Flach. Lipsiae 1878. (Versus, de quibus in hoc libello disputamus, in hac editione omnes uncis seclusi sunt.)

Rzach: Hesiodi quae feruntur omnia. Praegae 1884.

Haec fere habui, quae de libelli ratione deque subsidiis, quibus usus sum, exponerem. Alios virorum doctorum libros, quos inspicere necessarium putavi, suo quemque loco proferam. Quibus quam potui brevissime praemissis restat, ut iam de singulis locis in suspicionem vocatis dicendum esse videatur.

I. De locis quibusdam spuriiis.

Vs. 64—67.

Πὰρ δ' αὐτῆς Χάριτές τε καὶ Ἴμερος οἶκί' ἔχουσιν
ἐν θαλίῃς · ἐρατὴν δὲ διὰ στόματ' ὄσσαν ἰεῖσαι
μέλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἥθεα κεδνὰ
ἀθανάτων κλείουσιν, ἐπὶ ῥατον ὄσσαν ἰεῖσαι.

Versus eliciunt: Wolf (63—67), Flach, Schoemann (65—67), Goettling, Paley, Rzach — defendit: Welcker. *)

Si versus in suspicionem vocatos cum praecedentibus:

60 ἦ δ' ἔτεκ' ἐννέα κοῦρας ὁμόφρονας, ἧσιν αἰοιδῇ
μέμβλεται, ἐν στίθεσσιν ἀκηδέα θυμὸν ἐχούσαις,
τυτθὸν ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφέντος Ὀλύμπου,
63 ἐνθα σφιν λιπαροὶ τε χοροὶ καὶ δώματα καλά

et cum sequente:

68 αἶ τότ' ἦσαν πρὸς Ὀλύμπου ἀγαλλόμεναι ὅπῃ καλῇ

comparamus, contextum perturbatum esse facile animadvertimus. Cum enim τότε versu 68. nil aliud, nisi ortum Musarum significare

*) Hoc loco editores commemoro, qui locum aut uncis secluserunt aut defendere conati sunt.

possit, perspicuitas loquendi postulat, ut versum 61. proxime sequatur; attamen hoc τότε a versu 61. sex hexametri secernunt, qui hoc loco ineptissime domicilium Musarum describunt. Nam, cur poëta hic de Musarum domicilio mentionem fecerit, priusquam deae in Olympum ascenderint, ut in societatem superiorum assumerentur (de quo versu 68 legimus), coniectura assequi non possum. Suspicionem autem auget loquendi genus. Ab aoristo enim narrationis poëta repente transit ad praesens descriptionis, postea vero versus 68 iterum aoristo narrationem continuat. Deinde versu 65: ἐπατήν δὲ διὰ στόματ' ὄσσαν ἰεῖσαι et paulo post ἐπὶ ῥατον ὄσσαν ἰεῖσαι tautologiam efficiunt molestissimam, postquam versus 10 et 43. in eadem verba (ὄσσαν ἰεῖσαι) exierunt.

Ne id quidem minimi est momenti, quod commentator ad 64 dicit: παρὶν ὅτι ἐστὶν ἐν Ἑλικῶνι καὶ Χαρίτων ἱερὸν καὶ Ἰμέρον καὶ Μουσῶν (Flach: Glossen und Scholien p. 214). Praeterea, cum etiam ex *Orchomeno* Muelléri (p. 177) sciamus veteres domicilium Gratiarum et Himeri in Helicone posuisse, omnes mythologiae Graecae peritos non sine causa offendit id, quod hoc loco Helicon, patria Gratiarum et Himeri, confunditur cum Olympo, patria Musarum Olympiarum, de quibus poëta loquitur.

Legamus nunc annotationem ad versum 62: ὅτι ὁ περ βατόν ἐστι τὰς ἐν Πιερίῃ τέκε τρεῖς ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου. ἐγγὺς γὰρ ἡ Πιερίς ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου. Hactenus intelligimus verba scholiastae, qui versum 62 una cum 60 et 61 interpretari videtur, sed clausula: λείπει τὸ ὄσση, τῇ Πιερίᾳ δηλονότι intellegi nullo modo potest, nisi versus 62 post 53 ponatur:

53 τὰς ἐν Πιερίῃ Κρονίδῃ τέκε πατρὶ μῆγιστα

62 τρεῖς ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφέντος Ὀλύμπου.

Ex quo facile colliges, annotationem a quodam vetere grammatico esse profectam, qui versum 62 post 53 legit. Quod autem commentator noster, qui textum iam interpolatione inquinatum ante oculos habuit, annotationem ad textum parum esse aptam non sensit atque eam scholiis suis immiscuit, nemini mirum videtur, qui novit stultitiam Byzantinorum, opera veterum nullo iudicio adhibito compilantium.

Causa fuit interpolationis tam molestae versus 62 casu aliquo post 61 delapsus. Verba enim:

τρεῖς ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφέντος Ὀλύμπου

secum traxerunt versum subsequenter, qui aliter huc irreperare non potuit:

ἐνθα σφιν λιπαροί τε χοροὶ καὶ δώματα καλά.

Deinde aliquis, qui Gratias et Himerum in Helicone prope Musas habitasse scivit, subiecit tres versus:

πᾶρ δ' αὐτῆς Χάριτές τε καὶ Ἥμερος οἰκί' ἔχουσιν
ἐν θαλίῃς · ἐρατὴν δὲ διὰ στόματ' ὄσσαν ἰεῖσαι
μέλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἥθεα κεδνά,

tum alius, qui verbum πάντων supplere voluit, addidit:

ἀθανάτων κλείουσιν, ἐπήρατον ὄσσαν ἰεῖσαι,

ex quo orta est tautologia tam molesta, ut verisimile videatur eam a poëta admodum recenti atque inepto esse profectam.

Quae cum ita sint, nos satius ducimus versum 62 post 53 ponere atque non solum versus 64—67, sed etiam 63 eiicere.

Vs. 218—219.

Κλωθώ τε Λάχεσιν τε καὶ Ἄτροπον, αἵτε βροτοῖσι
γενομένοισι διδοῦσιν ἔχειν ἀγαθόν τε κακόν τε.

Versus eiiciunt: Goettling (217—222), Paley, Schoemann, Koechly, Flach, Rzach — defendit: Welcker.

Iam pridem criticos mythologiae Graecae peritos offendit, quod in Theogonia de duobus Parcarum generibus legimus. Nam versibus 217—219 tres Parcae, Clotho Lachesis et Atropos e Nocte sine marito natae, versibus autem 904—906 Iovis et Themidis filiae dicuntur.

E testimoniis veterum, utra fabula Hesiodo propria sit, nemo colligat. Parcas enim e Nocte natas fingit incertus poëta lyricus apud Stobaeum Ecl. I. 5. 12:

Κλωθώ Λάχεσις τ' ἐδώλενοι

κοῦραι Νυκτός (Bergk: P. L. Gr. Melici: Frag. Adesp. 140);

idem dicit Cicero *De Nat. Deor.* III. 17; ipsum Hesiodum commemorat Tzetzes ad Lycophr. v. 144: Νυκτός δὲ παῖδες (αἱ Μοῖραι) αὐταὶ καθ' Ἡσίοδον.

Longe aliter Apollodorus I. 3: Ἐκ μὲν Θέμιδος τῆς Οὐρανοῦ Ζεὺς γεννᾷ Μοῖρας, Κλωθώ Λάχεσιν Ἄτροπον.

Nomina Parcarum iam a veteribus in Theogonia lecta esse testatur scholiasta Pindari ad Olymp. VII. 118: Λάχεσις δὲ μία τῶν Μοιρῶν καλεῖται · τριῶν δὲ οὐσῶν τῶν πασῶν Ἡσίοδος μνημονεύει

Κλωθώ τε Λάχεσσις τε καὶ Ἄτροπος.

Quod autem Lucianus dicit *Iupit. confut.* c. 1: ἀνέγνως γάρ δηλονότι καὶ σύ, ὦ Ζεῦ, τὰ Ὅμηρου καὶ Ἡσιόδοιο ποιήματα. εἰπέ οὖν μοι, εἰ ἀληθὴ ἐστίν, ἃ περὶ τῆς εἰμαρμένης καὶ τῶν Μοιρῶν ἐκεῖνοι ἐβράβη-
δῆκασιν, ἄφροντα εἶναι ὅποσα ἂν αὐταὶ ἐπινήσωσι γεινομένῳ ἑκάστῳ, ad
utrumque Theogoniae locum accommodatum est.

Scholiastae demum mira cum stupiditate significationem Par-
carum utroque loco sine ulla suspicione explicant, quamquam
vix dubium esse potest, quin grammaticos Alexandrinos talis fabu-
larum discrepantia offenderit.

Wolf, ut iam de recentiorum conatibus loquar, eiecit versus
904—906, nullo usus argumento; contra *Goettling*, quem
Koechly et *Weise* secuti sunt, propter nomen κήρ inepte repetitum
versus 217—222 eliminavit.

Sed κήρ versu 211 et κήρες vs. 217 non idem significant.
Nam κήρ μέλαινα, si valet apud nos Homeri auctoritas, mortis dea
est, κήρες autem νηλεόποινοι, de quibus Hesiodus dicit:

αἴτ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε παραιβασίας ἐφέπουσαι
οὐδέποτε λήγουσι θεαὶ δεινοῖο χόλοιο,
πρίν γ' ἀπὸ τῷ δώσωσι κακὴν ὅπιν, ὅστις ἀμάρτη (vs. 220—222)

sunt Furiae (Ἐρινύες) teste Aeschylo Sept. v. 1046:

ὦ μέγαλαυχοὶ καὶ φθερσιγενεῖς Κήρες Ἐρινύες.

Cf. Euripidis *Electram* v. 1252:

δεῖναι δὲ Κήρες σ' αἰ κονωπίδες θεαὶ
τροχληλατήσουσ' ἐμμανῇ πλανώμενον.

Praeterea Aeschylus Hesiodo assentiens Furias e Nocte natas fingit
(Eum. v. 394), cui non repugnat Serv. ad Aen. VII. 327, qui etiam
patrem dearum Acherontem commemorat. Quae cum ita sint, nullam
video subesse causam, cur vs. 217—222 eiiciamus.

Quoniam de aliorum sententiis satis multa iam verba fecimus,
restat, ut de opinione nostra dicendum esse videatur. Omnes
autem scimus Fatum, cuius etiam in deos potestatem esse antiqui
crediderunt, Hesiodi sententia iam ante Iovem natum exstitisse,
quod manifestum fit e versu 464, ubi de Saturno ante Iovem natum
leguntur haec:

οὐνεκά οἱ πῆρ' ὅτ' ἐφ' ὑπὸ παιδὶ δαμῆναι

Deinde constabat inter omnes mythologos, Iovem mundi imperio potitum quasi societatem cum Fato inisse, ut ipse mundum, praecipue autem hominum vitam regeret nulla iam lite inter ipsum et Fatum intercedente. Quo factum est ut Parcae, quae vitam humanam praecipue regerent, Iovis filiae nominatae sint.¹⁾

Si quis haec recto iudicio perpenderit, non admirabitur duo Parcarum genera ab Hesiodo commemorari. Parcae enim, quae primo loco commemorantur, significant fatum, quod mundum a principio regit cuiusque in deos potestas est; Parcae autem, quae Iovis filiae dicuntur, sunt reginae vitae humanae. Simile quoddam videmus in carminibus Homericis, in quibus Μοῖρα et Αἷσα significant Fatum, Κατακλῶδες autem sortem humanam.

Neque tamen versus 218—219 retinendi sunt. Nam post versum 217:

καὶ Μοίρας καὶ Κῆρας ἐγείνατο νηλεοποίνους

nomina Parcarum ad Κῆρας pertinere videntur, quod absurdum est; deinde, cum post versum 219 versus 220—222 statim de munere Κηρῶν mentionem faciant, propter αἷτε munus puniendi Parcis tribui videtur, quod nihilo minus absurdum est. Contextus igitur perturbatus vs. 218—219 spurios esse indicat.

De hymno in Hecaten.²⁾

Vs. 411—452.

Locum eiiciunt: Goettling, Paley (416—452), Flach, Rzach — defendunt: Welcker, Schoemann.

Hanc Theogoniae partem primum a Goettlingio in suspicionem vocatam non esse recentioris originis interpolationem grammatici veteres testantur, e quibus Servius ad Verg. Aen. IV. 511:

¹⁾ Hoc est, cur Juppiter saepissime Μοῖραγέτης appelletur.

²⁾ De hymno in Hecaten scripserunt: Mützell: De emendatione Theogoniae p. 475. — Lehrs: De Aristarchi studiis Homericis ed. II. p. 441. — Gerhard: Zeitsch. f. Alterth. 1852 n. 13. 14. — Gerhard: Über die hes. Theogonie p. 134. — Petersen: Ursprung und Alter der hes. Theog. Hamburg, 1862. p. 41. — Preller: Griech. Myth. I. p. 246. — Welcker: Griech. Götterlehre I. p. 565. — Schoemann in editione p. 127. — Welcker: in editione p. 127. — Flach: System der hes. Kosmogonie p. 29. — Schoemann: De Hecate Hesiodica Op. acad. tom. II. — Klauen: Rhein. Museum III. p. 453.

secundum Hesiodum, ait, Hecate et Titanis et Asteries filia est; Tzetzes autem ad Lycophr. v. 1175: 'Ἡσίδοος τὴν Ἑκάτην Πέρσου καὶ Ἀστέρειας φησὶ θυγατέρα καὶ οὐ Περσέως· οὐδὲ μὴν Πέρσου τινὸς νεωτέρου, ἀλλὰ Πέρσου τοῦ παλαιοῦ, ὃς ἦν παῖς Εὐρυβίας καὶ Κρίου τῶν Οὐρανοῦ παίδων, tum Eustathius ad Odyss. p. 1651: τὴν Ἑκάτην Ἡσίδοος Περσηίδα καλεῖ.

Singulos versus proferunt: scholiasta Euripidis ad Hipp. v. 146: τῇ Ἑκάτῃ, περὶ ἧς φησιν Ἡσίδοος

μοῖραν ἔχειν γαίης τε καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης,

et scholiasta Apollonii Rhodii, qui verbis poëtae: μονογενῇ δ' Ἑκάτῃ Περσηίδα adiecit versum 426:

οὐδ' ὅτι μονογενῆς, ἥσσαν θεὰ ἔμμορρε τιμῆς.

Versum 440 respiciunt: Schol. B. L. V. ad Il. π 34: γλαυκὴν δὲ ἅπασι εἰκόντος (scilicet τὴν θάλασσαν) Ὀμήρου, Ἡσίδοος ἀντὶ κυρίου αὐτὸ ἐξέλαβεν; et Schol. A. V. ad Il. π 748: καὶ Ἡσίδοος δὲ ἐπὶ τῆς θαλάσσης τέταχε·

καὶ τοῖς οἷ γλαυκὴν δυσπέμφελον ἐργάζοντο.

Neque tamen hunc hymnum genuinum esse facile quisquam credat, qui totius Theogoniae formam atque argumentum recto iudicio perpenderit. Cum enim Theogonia nil aliud sit, nisi nomenclatura deorum interdum episodiis epicis ornata neque poëta in rebus mythologicis enarrandis occupatus religionem, coniunctionem deorum et hominum, usquam attingat: cur hoc loco de cultu Hecates tam multa memoraverit, probabilem rationem reddere nemo potest. Hecate enim praedicatur vitae humanae custos, quippe quae gloriam det viro rem publicam administranti (vs. 430), in proelio victoria ornet exercitum (vs. 431—433), reges adiuvet in iure dicundo (v. 434), in ludis publicis palmam atque laudem impertiat illi, cui faveat (v. 435—438), una cum Neptuno tutetur nautas (vs. 440—443), una cum Mercurio greges (444—447), consulat denique etiam pueris educandis (vs. 450—451). Quae cum reliqui interpretes eliminanda esse arbitrarentur, Welcker suscepit hymni patrociniū, Hecaten in Boeotia praecipue cultam ideoque a poëta Boeoto copiose laudatam esse affirmans. Cuius opinio parum confirmatur scholiastae verbis: ἐπαινεῖ τὴν Ἑκάτην Ἡσίδοος, ὥς Βοιωτὸς· ἐκεῖ γὰρ τιμᾶται ἡ Ἑκάτη. Cum enim de cultu Hecates

in Boeotia nihil apud alios scriptores legamus neque scholiasta argumentis confirmet sententiam, non multum fallimur, si ea, quae dicit, suspicionem putamus ex eo exortam, quod rationem reddere conatus sit, cur Hesiodus tam multa de Hecate praedicaret, id quod ipse Welcker confitetur. *) Provocat tamen ad Plutarchum, qui in *Quaestionibus Romanis* (c. 111) describit quoddam genus sacrificii in Boeotia usitatum, in quo praecipue commemorat, homines sacris perfectis inter disiecta membra canis abire solitos. Ex quo Plutarchi loco elucet, sacrificium descriptum ad Ἑκάτην Ἐνοδίαν pertinuisse, quam Proserpinae ancillam veteres finxerunt et saepe cum ipsa Proserpina confuderunt. Sed Ἑκάτη Ἐνοδία apud Boeotos celebrata, cui canis sacer erat, non est eadem ac Hecate Hesiodica, Asteries filia, quam in coelo, terra marique pariter regnare poëta praedicat. Quae cum ita sint, e Plutarcho ad hunc locum interpretandum nil adferri posse facile apparet.

Iam fragmenta Hesiodi, quae de Hecate mentionem faciunt, nullo argumento confirmant Welckeri sententiam. Alterum enim Hecaten Scyllae filiam dicit (fr. XCII. Schol. Apoll. IV. 828: ἐν δὲ ταῖς μεγάλαις Ἡοίαις Φόρβαντος καὶ Ἑκάτης ἡ Σκύλλα), alterum autem nomen deae ita commemorat, ut Dianae cognomen fuisse videatur (fr. XXXIX. Pausanias I. 43. 1: ἐγὼ δ' ἤκουσα μὲν καὶ ἄλλον ἐς Ἰφιγένειαν λόγον ὑπὸ Ἀρκάδων λεγόμενον, οἶδα δὲ Ἡσιόδον ποιήσαντα ἐν καταλόγῳ γυναικῶν οὐκ ἀποθανεῖν, γνώμη δὲ Ἀρτέμιδος Ἑκάτην εἶναι).

Denique, si Hecate dea imprimis Boeotica fuisset, potuissetne fieri, ut eam, vitae humanae custodem, auctor *Operum et Dierum*, carminis Boeotici, de vita humana deorum metu regenda disputans nusquam commemorarit? At in *Operibus* de Hecate nulla exstat mentio. Quare nullam video subesse causam, cur verbis scholiastae nullo argumento confirmatis fidem habeamus.

Praeter Theogoniam carmen antiquissimum est, in quo de Hecate legimus, hymnus Homericus in Cererem. Poëta autem huius hymni Hecaten filiam Ἡερσαίου, eiusdem, quem Theogonia Πέρσην appellat, dicit (εἰ μὴ Περσαίου θυγάτηρ ἀταλά φρονέουσα ἔπεν ἐξ ἄντρον, Ἑκάτη λιπαροκρήδεμνος vs. 24—25) atque lucis (fortasse

*) Was der Scholiast angibt, Hesiodos preise als Böoter die Hecate so sehr, denn dort werde sie geehrt, mag Vermuthung sein. (Götterlehre p. 565.)

lunae) deam fingit (vs. 53: σέλας ἐν χείρεσσιν ἔχουσα). Iam hymnum in Cererem paulo ante aetatem Solonis ab Attico poëta compositum esse satis constat, quod ad hanc quaestionem solvendam magni est momenti.

In Attica enim temporibus nobis magis cognitis Hecate praecipue colebatur. Imagines eius tempore nascentis lunae sertis ornabantur (Porphyr. de abst. II. 16.), in triviis hostiae ei immolabantur (Becker, Charikles II. p. 96. Schoemann, Griech. Alterthümer II. p. 421), in vestibulis autem domorum sacellum erat, Ἐκατεῖον appellatum, ubi pater familias domo egressurus constare solebat, et, quidquid agere parabat, a dea expectabat auxilium (vide schol. Arist. Lysistrate v. 64 et Suidas s. v. Ἐκατεῖον). Quae satis demonstrant Hecaten in Attica ut rerum humanarum custodem esse honoratam, id quod adiuvit Orphicos Atticos in cultu deae propagando. Quibus rebus adductus Goettling Orphicis, Onomacrito vel Cercopi tribuit hymnum, Hecaten, ut deam potentissimam celebrantem. Praeterea in hac Theogoniae parte invenit vocabulum, quod e lingua mystica Orphicorum depromptum esse videretur. Versu enim 426 legimus haec:

οὐδ' ὅτι μουνογενής, ἦσσαν θεᾶ ἔμμορε τιμῆς

et vs. 448:

οὕτω τοι καὶ μουνογενής ἐκ μητρὸς ἐοῦσα
παῖσι μετ' ἀθανάτοισι τετίμηται γερᾶεσσιν.

Μουνογενής autem proprium vocabulum est Orphicorum, quod de Cora cum Cerere confusa usurpatur in Hymn. Orph. 40. vs. 16:

Μουνογενής πολύτεκνε θεᾶ, πολυπότνια θνητοῖς

de Pallade in hymn. 31. vs. 1:

Παλλὰς μουνογενής μεγάλου Διὸς ἔγγονε σεμνή

de Proserpina in hymn. 28. vs. 2:

Περσεφόνη, θύγατερ μεγάλου Διός, ἐλθὲ μάκαιρα
Μουνογένεια θεᾶ, κεχαρισμένα δ' ἱερὰ δέξαι.

Eo pertinet, quod Proclus dicit (in Tim. 2.): καὶ γὰρ ὁ Θεολόγος τὴν Κόρην Μουνογένειαν εἶθε προσαγορεύειν. Proserpinam vero Orphici saepissime cum Hecate confundunt. (Vide Proclum in Tim. 1: καὶ τότε δὴ Ἐκάτην Διὶ τέκνῃ εὐπατέρειαν).

Ne similitudo quidem negligenda est, quae intercedit inter versum 427:

καὶ γέρας ἐν γαίῃ τε καὶ οὐρανῷ ἡδὲ θαλάσῃ

et hymnum Orphicum in Hecaten (Hym. II. vs. 1—2):

Εἰνοδίην Ἐκάτην κλέζω τριοδίτην, ἔραννῃν,
Οὐρανίην χθονίην τε καὶ εἰναλίην κροκόπεπλον.

Goettling versum 440, ut opinionem suam argumentis quam plurimis confirmaret:

καὶ τοῖς οἷ γ λ α υ κ ῆ ν δυσπήμελον ἐργάζοντο

propter adiectivum pro substantivo θάλασσα usurpatum ab elocutione epica abhorreere contendit. Sed hoc proprium fuisse poëtae Boeoti apparet ex iis, quae in *Operibus* legimus: φερέοικος (vs. 570) pro θῆρ φερέοικος seu κοιλίας; ἀνόστεος (vs. 524) pro ἀνόστεος πολύπους; πέντοζος (vs. 844) pro manu, ἔδρις (vs. 756) pro formica, ἡμερόκοιτις (vs. 605) pro fure, et:

καὶ τότε δὴ κεραιοὶ καὶ νήκεροι ὀληκοῖται
λυγρὸν μυλιῶντες ἀνὰ θρία βησσήεντα
φεύγουσιν (vs. 529—531).

Inveniuntur tamen in hac Theogoniae parte multa, quae recentiore hymni originem statim produnt. Nam prorsus abhorret a dicendi genere epicorum vs. 429. 432. et 436: παραγίνεται ἡδ' ὀνίνησιν, quod Klausen (Rhein. Mus. III. p. 453) perperam comparat cum versu Homérico: καὶ σφιν παρεγίνετο δαίτι (Od. XVII. 173); verbum enim παραγίνεσθαι apud Homerum «adesse», hoc loco «auxilium ferre» significat.

Suspicionem movet verbum μεταπρέπει sensu transitivo. (Vs. 430: ἐν τ' ἀγορῇ λαοῖσι μεταπρέπει, ὅν κ' ἐθέλησιν.)

Non est epicus usus adiectivi ἐσθλός vs. 435. 439. et 444.

Certissimum tamen interpolationis indicium est vs. 447 crasis (e καὶ ἐκ χᾶς), cuius apud epicos veteres nullum exstat exemplum.

Ultimo loco, ne quid omittamus, alienum non videtur commemorare sententias eorum, qui in hymno contemplationem theologicam agnoscunt. De qua re doctissime disputavit Petersen in dissertatione «*Ursprung und Alter der hes. Theogonie*» p. 42: «Auch kann der Begriff der Göttin erst einer Zeit der überwiegenden

Reflexion angehören, er ist die, vom Licht entnommene, fast zum Begriff der Allmacht erhobene Fernwirkung.*) Schoemann vero per Hecaten Iovis erga homines benevolentiam significatam putat: «Macht und Gewalt sind nicht die einzigen Attribute der göttlichen Weltherrschaft: die andern sind Wohlwollen gegen die Menschheit und Gewährung guter Gaben, Erhörung der Gebete, Beistand in ihren Mühen und Arbeiten: und diese andere der Menschheit zugewandte Seite des göttlichen Wesens wird nun durch Hekate angedeutet.» Neque tamen Schoemann hymnum spurium iudicat, quippe qui totam Theogoniam aetate Pisistrati, ut prooemii instar esset ad carmina Hesiodica, conflata putat. Contra nos, qui Schoemanni sententiam nullo probabili argumento confirmatam reiicimus atque post egregia Paleyi, Flachii et Rzachii de dialecto Hesiodica opera antiquitatem Theogoniae procul dubio esse arbitramur, in iis, quae Schoemann et Petersen de hoc loco disputarunt, clarissimum videmus indicium, cur hymnus pro spurio habendus sit. Nam contemplatio theologica ab antiqua illa aetate, qua Homerus et Hesiodus vixerunt, prorsus aliena est.

Nobis igitur *verisimile* videtur hymnum in Hecaten post hymnum Homericum in Cererem ab Orphicis esse scriptum; iam id *certum* est, versus 411—452 non pertinere ad genuinam Theogoniae formam.

Vs. 828.

πασέων δ' ἐκ κεφαλῶν πῶρ καίετο δερκομένοιο.

Versus eiiciunt: Goettling, Flach, Rzach — defendunt: Welcker, Schoemann, Lennep.

Editores, qui versum 828 compararunt cum praecedentibus:

ἦν ἑκατὸν κεφαλαὶ ὄφις δεινοῖο δράκοντος

826 γλώσσησι δνοφερῇσι λελεγχόμετες · ἐκ δὲ οἱ ὕσσων

827 θεσπεσίης κεφαλῇσιν ὕπ' ὀφρύσι πῶρ ἀμάρυσσε

*) Nomen deae a vocabulis ἕκα, ἕκας ductum deorum potestatem, qua absentes etiam, quidquid volunt, efficere possunt, significare videtur. Hic est sensus, qui inest in cognominibus Apollinis, Ἐκατος et Ἐκάεργος et in cognomine Dianae: Ἐκάτη. Ex quo cognomine novum numen (Ἐκάτην) exortum esse verisimile est. Qui autem nomen, de quo quaesivimus, a ἑκὼν et ἕκῃ ductum putant, neglectis etymologiae Graecae praeceptis vehementer errant.

versu 828 iisdem fere verbis idem dici, quod 827, omnes animadverterunt. Ruhnken, ut textum emendaret, versum 828 eiecit, quem secutus est Wolf et pars editorum.

Sed habet versus defensorem suum in Lennepio, qui hoc loco satis mire emphasin videt: poëta, ait, praecipue commemorare voluit ignem ex omnibus capitibus pariter erumpentem. Schoemann, quem offendit tale emphaseos genus, versum 827 maluit sic scribere: θεσπέσιον βλοσυρήσιν ὑπ' ὀφρύσι πῦρ ἀμάρυσσε, ut versum 828 servaret; postea tamen talem in coniiciendo audaciam probari non posse ipse confessus est tautologiamque molestam, memoria codicum retenta, ipsi Theogoniae auctori vitio vertit. *)

Iam quod Hermann et Gerhard contenderunt, versus 826—827 et 828 duobus diversis recensitionibus esse tribuendos, verisimile mihi quidem videtur, neque tamen facile est diiudicare, utra sit antiquior, cum utraque recensio ad versum 825 pariter accommodata sit. Nam, qui versum 827 eiicere volunt, dativum θεσπεσίης κεφαλῇσιν inusitatum esse frustra contendunt, cum praesertim in oratione poëtica, imprimis apud Homerum dativus loci saepe occurrat (vide 'Ελλάδι οἰκία ναίων vel τόξ' ὤμοισιν ἔχων vel ὁδοῖς ceteraque huiusmodi). Attamen, si consideramus, versus 826—827 ab antiquo teste, Aristophane defendi, qui aperte hunc locum ludibrio habet in Vespis (vs. 1032—1034) et in Pace (vs. 755—757 ed. Berk):

οὐ δεινόταται μὲν ἀπ' ὀφθαλμῶν Κύννης ἀκτῖνες ἔλαμπον,
ἐκατὸν δὲ κύκλῳ κεφαλαὶ κολάκων οἰμωζομένων ἐλιγμῶντο
περὶ τὴν κεφαλὴν

neque descriptionem perfectam esse posse, cum poëta versu 825 de capitibus draconis loquatur, nisi et linguae vibrantes draconis propriae describantur, satius ducimus versum 828, quam duos praecedentes eliminare.

(Continuabitur.)

GEYZA NÉMETHY.

*) Bei einem solchen Dichter, wie wir ihn hier vor uns haben, ist freilich vieles möglich (p. 73 ed.). Scilicet Schömann Theogoniam ætate Pisistrati a poeta quodam ignobili consutam esse putat.

MELKI HENRIK ÉS MŰVEI.

A bécsi udvari könyvtár egy XIV. századbéli kézirati codexe két német satirikus költeményt tartalmaz, a melyeket az irodalomtörténet a *Halálra való emlékeztetés* (*Erinnerung an den Tod*) és a *Papok élete* (*Pfaffenleben*) neve alatt ismer. Mindkettő szenvedélyes felfolbanással korholja kora romlottságát, melyet realistikus vonásokkal rajzol. Az első, a *Halálra való emlékeztetés*, mindenekelőtt a papság bűneit sorolja fel, a simoniát, kapzsiságot és fajtalanságot, azután a világiakra tér át, ostromozva a fejedelmek és lovagok önhittségét és erkölcstelenségét s a nők fényűzését. E rothadt viszonyok közepett a költő a halálra akarja emlékeztetni embertársait. Az élet rövidségéről és nyomorúságáról elmélkedik, majd a halál rút voltát ecseteli s végül leírja a halál utáni élet borzadalmait. A másik költemény tisztán a korabeli papság romlott életével foglalkozik. A papok lennének hivatva a nép felvilágosítására, de erkölcstelenségbe süllyedve megfélekeznek kötelességükről, nőkkel érintkeznek s ez által megszenstelenítik a miseáldozatot. Ép azért, a ki nem bír elég erővel, hogy erkölcsös életet éljen, ne legyen pappá . . .

Az első költeményt Hoffmann von Fallersleben adta ki először 1830-ban,¹⁾ a másodikat Haupt Móricz 1836-ban.²⁾ Bár a kézirát, mint említettük, a XIV. századból való, a költemények keletkezése idejét mégis a XII. századba helyezték s Haupt (id. h. 238. l.) azon nézetét fejezte ki, hogy mind a kettő egyazon költőnek műve. E költőt, a ki az első költemény végén Henriknek nevezi magát, Lachmann a melki kolostor tagjai közt kereste, minthogy ama befejező versekben szó van egy Erkenfried nevű apátról is, már pedig tudomásunk van róla, hogy a nevezett kolostornak 1163 előtt egy ily nevű apátja volt.

Mig Lachmann szerint a költemények a XII. század közepe táján keletkeztek, Diemer³⁾ e század elejét jelölte meg mint a szer-

¹⁾ Hoffmann v. Fallersleben, H., *Fundgruben f. Gesch. d. dtsh. Sprache u. Literatur*. Breslau, 1830. I. 257. s köv. l.

²⁾ Haupt u. Hoffmann, *Altdeutsche Blätter*. Leipzig, 1836. I., 217—238.

³⁾ Diemer, *Kleine Beiträge zur älteren dtsh. Spr. u. Literatur* XIV—XIX. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Cl. d. k. Akademie d. Wiss. Wien, 1856—58. 18., 27., 28. köt.

kesztés idejét, helyeül pedig a göttweigi kolostort, a melyben 1090—1120 szintén élt egy Erkenfried nevű apát. E nézet azonban nem talált hívőkre; a költemények utolsó kiadója, Heinzel ¹⁾ is Lachmann nézetét fogadta el s e nézet mellett megmaradt az irodalomtörténet egész a legújabb időkig.

Legújabban azonban Wilmanns Vilmos a költemények korát, keletkezése helyét és költője személyét illetőleg az eddigtiől egészen eltérő véleménynyel lépett fel.²⁾ Szerinte a költemények két századdal később, a XIV. században keletkeztek, még pedig nem Alsó-Ausztriában, hanem Magyarországon; a költő szerinte egy magyarországi szerzet tagja volt. Nem lesz tehát ránk nézve érdektelen, ha behatóbban szemügyre vesszük e meglepő hypothesis-t, a melyet a Wilmanns-fele iratnak egy ismertetője, Behaghel, máris elfogadhatónak ítelt.³⁾

Vizsgáljuk meg először is a szerkesztés idejének kérdését. Régebben ennek meghatározásánál a legfőbb kriterium a *verselés* volt. Ténykép elfogadhatjuk azt, hogy Veldekei Henrik (1180 kör.) volt az első német költő, a ki a versek szabatosságára, a rímek tisztaságára lelkiismeretesen ügyelt. Ennélfogva az olyan költeményeket, melyeknek verselése bizonyos tökéletlenségeket mutatott fel, rendesen a Veldeke előtti időbe helyeztek. De ha tekintetbe vesszük, hogy Veldekei Henrik után is élhettek költők, a kik rosszul verseltek és hibásan rimeltek, akkor kétségbe kell vonnunk e kriterium abszolút értékét. Igazat kell tehát adnunk Wilmannsnak, ha azt mondja, hogy a szóban levő két költemény pontatlanabb verselése és rimelése magában véve még nem mutat régiségre.

A kor kérdését illetőleg biztosabban építhetünk a költemények *nyelvére*. Wilmanns teljesen mellőzi a behatóbb nyelvi vizsgálatot, négy sorban (5. l.) végez evvel s egész általánosságban veti oda, hogy a költemények nyelve nem viseli magán a XII. század jellemét. Nézetünk szerint ez elhamarkodott állítás.

Ha közelebről vizsgáljuk a két költeményt, mindenekelőtt feltűnik az, hogy mindkettő osztrák-bajor dialektusban van írva. Ki fog ez tűnni, ha felsorolunk egy párat nyelvi sajátágaik közül.

¹⁾ *Heinrich von Melk*, herausgg. v. Richard Heinzel. Berlin, 1867.

²⁾ *Wilmanns W.*, *Der sogenannte Heinrich von Melk*. Beiträge zur Geschichte der älteren dtsh. Litteratur. Heft I. Bonn, 1885.

³⁾ *Literaturblatt f. germ. u. roman. Philologie*. 1886. febr. füzet.

Az *umlaut* hatását tulajdonképp csak a rövid *a*-ra nézve mutathatjuk ki teljes biztossággal (l. pl. a következő rímeket: megen: entreden *HE* *) 555; henden: enden *HE* 619; mege: phlege *P* 545), ellenben a *ô*-nál nem áll be (gelônet: gehônet *HE* 951), megmarad az *u* (sunde: stunde *HE* 480; sunden: gebunden *HE* 931) és *uo* is (genuoge: ungefuoge *HE* 307; truobe: gruobe *P* 131). Már pedig a bajor-osztrák dialektus egyik sajátossága éppen az, hogy e hangzók soká ellentállnak az *umlaut* hatásának (l. *Weinhold, Bair. Gramm.* 29., 54., 57. §§.) E nyelvjárás egy másik jellemvonása, az *a* és *o* egybeesése, mely főleg *r* előtt állott be (l. *Paul Mhd. Gramm.* 111. §.) szintén megvan a két költeményben (warte: harte *HE* 881; wort: éwart *P* 325; wart: wort *P* 460); ilyen továbbá az *ie* és *i*, az *uo* és *u* egybeesése (ziehen: vihen *HE* 147; viench: dinch *HE* 441, és chunt: tuont *HE* 373; l. *Paul, Mhd. Gr.* 113. §). Továbbá a rövid *a* megnyúlása liquida és *h* előtt (erchant: hánt *HE* 71; wartman: stân *P* 19, l. *Weinhold B. Gr.* 36. §.). Hasonló a rövid *e* megnyúlása *r* előtt (germêr *HE* 131, *Weinhold* 48. §.). *i* és *i* váltakozik (triutîn: vernim *Weinhold* 81. §.); *iu* *û*-vá változik (beriuose: chlûse *Weinhold* 60. §.); *o* *u*-vá (chumt: frumt *P* 391; *Weinhold* 28. §.). A mi a mássalhangzókat illeti, feltűnő a szókezdő *eh* középn. *k* helyett (chraft, chomen, chint, choufen), a mit a bajor dialektus régibb fokán szintén megtalálunk (l. *Weinhold* 179. §; *Paul, Beitr.* VI, 556. l.). Az alaktani sajátosságok közül csak a part. präs. — *unde* alakját említjük meg (swanzunde *HE* 215: stinchunde *HE* 676; wäinunde *P* 352; l. *Weinhold* 289. §.).

Nem szenvedhet tehát kétséget, hogy mind a két emlék osztrák-bajor dialektusban van írva. Nem vettünk még figyelembe egy sajátosságot, mely e nyelvjárásnak a kfn. korban egyik főjellemvonása, a hosszú *i* és *û* hangzók diphtongizálását. Épp ez a sajátosság szolgálhat chronologiai eszközül, minthogy pontosan megfigyelhetjük ez elváltozás történeti fejlődését. Ez áramlat Ausztriában vette kezdetét a XII. és XIII. század határán. A XII. században még alig találunk példát az *i* > *ei* és *û* > *au* elváltozásra (*Weinhold, Bair Gr.* 70., 78. §§), a XIII. század elején már több eset merül fel,

*) *HE* = Halálra való emlékeztetés (*Erinnerung an den Tod*); *P* = Papok élete (*Pfaffenleben*). Az idézetek Heinzel kiadására vonatkoznak, tekintetbe véve a Heinzel nézete szerint interpolált verseket is, tehát *HE* 885- és *P* 316-tól kezdve a régi számozással.

a XIII. század második felében ausztriai iratokban már csak elvétve találni a régi *i* és *û* hangzókat, a XIV-ben *ei* és *au* általános. Már pedig a szóban forgó két költemény eredetijében még általánosan *i*-nek és *û*-nak kellett állania. A XIV. századbéli másoló természetesen nagyobbára *ei*-nek és *ou*-nak írta e hangokat a saját kiejtése szerint (l. Diemer, *Sitzungsber.* 18, 307), de ezeket mindenütt meg lehet különböztetni a régi *ei* (ausztr. kéziratokban rendszeren *äi*-nek írva) és *ou* diphthongusoktól, ez utóbbiak nem rimelnek az újakra (genäiget : gesäiget, de : stüiget : verswüiget stb.), a mi később szintén beállott (bár a nyelvjárás külön tartotta a különböző eredetű hangokat *Paul, Mhd. Gr.* 110. §.). Az *i* megvonta minden kétségen kívül van helyezve az által, hogy latin *i*-re rimel (hie bi : in nomine domini *HE* 453).

Ilyformán már e költeményekből magukból is valószínűvé tehetjük azt, hogy még a XII. század folyamán keletkeztek. Még erősebb támaszt nyer e nézet, ha összehasonlítjuk őket egyéb XII. századbéli művekkel. Főleg egyet akarunk itt ezek közül kiemelni, az úgyn. *Letaniet*. Már régebben feltűnt a számos nyelvbeli egyezés, melyet egyrészt a *Letanie* s másrészt a *HE* és a *P* felmutat, sőt egyesek ebből a szerző azonosságára is következtettek. A nyelvi sajátosságok egyezését újabban is kiemelték,^{*)} s ez csakugyan szembevetendő. A hangtani jellemvonások ugyanazok, mint a melyeket fentebb mint a *HE*- és *P*-ét említettünk, úgymint az *ô*, *uo* és *û* umlautjának hiánya, pl. himilchôre : trôre *LG* (a *Letanie* gráci kézirata) 220, 26; guote : huote *LS* (a *Letanie* strassburgi kézirata) 926; sunden : stunden *LG* 216, 16; *a* : *o*, pl. wart : behart *LS* 1108; *ie* : *i*, dinge : bigienge *LG* 221, 20; *uo* : *u*, wistuom : sun *LG* 217, 12; *a* : *â*, man : hân *LG* 230, 12; *iu* : *û*, biriuset : tûsent *LG* 232, 22; *o* : *u*, chume : sune *LG* 222, 14; *ch* a később restituált *k* helyett, chume, chint, chunde, chlagen stb.; part. präs. -unde végzettel : flohzunde *LG* 225, 16; stinchundiz 226, 26; schellundiz 230, 5 stb.

A Melki Henriknek tulajdonított két költemény és a *Letanie szókincse* is tüntet fel egyezéseket; egész sorát lehetne összeállítani az oly kifejezéseknek, a melyek egyezőleg találhatók e költeményekben s a melyek más művekben ritkábban fordulnak elő. Itt

^{*)} L. Vogt, *Paul-Brauns-féle Beitr.* I., 142., és Roediger, *Zeitschr. f. deutsches Altertum* 19, 279.

csak néhányat akarunk közülök kiválasztani (bővebben l. Roediger id. h. 312.)

beie (békő) *HE* 817. *P* 606. *LS* 973.

einlich (egységes) *P* 251. *LG* 237, 20.

eislich (borzasztó) *HE* 29. 678. *LG* 220, 36. *LS* 1127.

geheiz (fogadalom) *HE* 796. *ir christenlichen anthäiz mit andern gehäizzen* *HE* 188. *unser christenliche giheizze* *LG* 224, 25.

gerich (büntetés) *P* 1. *LS* 1127.

gischafft (teremtény) *P* 347. *LG* 221, 22. 222, 32.

behern (megfosztani) *HE* 296. *verhern* *LG* 233, 18.

hönchust (álnokság) *HE* 913. *LG* 224, 4.

misschellunge (visszavonás) *HE* 200. *LG* 219, 24.

orthabe (ok) *P* 187. 208. *LG* 219, 43.

riusen (megbánni) *HE* 14. *P* 6, 26.

scherm (= *schirm*) *HE* 298. *P* 740. *LG* 236, 11.

sol (pocsolya) *P* 182. *gisol* *LG* 225, 1.

schuntaer (izgató) *HE* 936. *schuntaere* *LG* 226, 28.

vor got in sinen tougen *P* 342. *die gotis tougen* *LG* 319, 37.

ûf sellen (kiszolgáltatni) *P* 667. *LG* 230, 29. *LS* 857.

vanchen (szikra) *HE* 345. *LG* 234, 37.

verlorne (veszteség; *verlor* helyett) *P* 647 (de 716 *verlor*) *LG* 230, 42. *LS* 1350.

versuelhen (elnyelni) *HE* 582. *LG* 233, 4. 8. *LS* 1201.

wâz (lehellet) *HE* 552, 678. *LG* 219, 17. 231, 35.

wellic (hullámozó) *HE* 941. *LG* 225, 35.

Hosszabb fordulatok és phrasisok :

nâch der jungisten schidunge sô lâider âne barmunge gotes zorn uber siu ergêt *HE* 135., és: der jungsten schidunge, diu âne barmunge irgêt *LG* 228, 20.

sô daz er (der tîvel) uns ûz götlichem scherme mit dem selbem laster verschunde *HE* 299. — daz mih der tûvil nit ne verscunde *LS* 934.

nicht des, daz ie geborn wart, wirt sô widerzæme noch der werlt sô ungenæme *HE* 594. — dem ich hiute pin gnæme, dem pin ich danne widerzæme *LG* 225, 24.

der hêt immer dâ von ze sagene *HE* 707. — wir hieten iemer von dir ce relene *LS* 228, 5.

daz diu gotes gûte hât geschaffen mit anträite *HE* 1008. — der schaffit unde antreitet *LG* 216, 39.

er ist sælich der dâr (ce himel) garbâitet *HE* 1028. — dar ûffe habit gearbeitet daz ir heim (=hin ce got 232, 34) sit gileitet *LG* 233, 1. 2.

A Melki Henrik két költeményében és a *Letanieben* kimutatható egyéb stilistikai és verselési egyezéseket nem akarjuk e helyen mind felsorolni, l. erről Roediger id. h. 283—311 és 316—324. l. Mindezen egyezések olyneműek és oly nagyszámúak, hogy ha nem is lehet ezek alapján a szerző azonosságára következtetni (Roediger 344. l.), annyi mégis kétségtelen, hogy mind a három költemény egyazon vidéken és, a mi még fontosabb, egyazon korban keletkezett (kölcsonzés ki van zárva, l. Roediger 343. l.). Már pedig a *Letanie* minden bizonynyal a XII. századból való, a strassburgi kézirat saját tanúsága szerint 1187-ben fejeztetett be (Vogt 142. l.), ennél még régebb a gráci kézirat, úgy, hogy a költemény a XII. század közepe táján íratott. Ebből tehát az következik, hogy a Melki Henriknek tulajdonított költemények, a melyek nyelv, stílus és verselés tekintetében egyeznek amavval, ugyanezen korból valók.

Ez állítást még újabb érvekkel is erősíthetjük. Költeményeink nyelvezete egyéb XII. századbeli művek nyelvével is mutat egyezéseket a szók hangalakja, grammatikai használata és a kifejezések összefűzése tekintetében. Álljanak itt ez egyezések közül a következők :

gire helyett *gire* (és *girisch*) : HE 812. 814. 841. P 471; szintúgy Bécsi *Genesis* (XI—XII. század) 901. LG 127; *Tnugdalu*s (XII. sz.) 49, 18.

A *sin* (= *ea*, acc. pl. ntr.) alak *eos* és *eas* értelmében előfordul HE 126. 137. 207. 964. P 358; hasonlóképp egy régi prédikációban (*Hoffmann*, *Fundgr.* I., 65, 16) és a *Judit*ről szóló XI. sz. költeményben 146, 2; 159, 25.

mit grimme ist recht daz er zergê, der geborn ist mit grimme HE 506; és az említett prédikációban : elliu werltwunne zergêt mit grimme *Fundgr.* 1, 95, 8.

sulen sinu wort nicht zergên HE 49; és : sol die werlt elliu zergên, sinu wort schulen gestên, a *millstätti sündenklage* név alatt ismertes XII. sz. költeményben (ed. Karajan 52, 13.)

der briesterlichen namen ie gewan HE 186; és ich binz der wirsiste man der den namen ie gewan, daz er cristen solde sin. *Sündenkl.* 305, 24.

der itelchäit ist si vol unt der triwen hol P 681. — aller unguote was mîn herze vol, rehter dinge weiz hol. *Sündenkl.* 306, 25.

bröder läim (= középn. lêm) HE 482. — iz was ein bröder leim. *Melki Máriádal* (XII. sz.) 314, 25.

christenlicher anthäiz (= votum religionis) HE 188. és *Tnugdalu*s (XII. sz.) 53, 31.

sîn gehugde wirt êwîchlich verswîget HE 98. — der die botschaft niht gelouben welle, sîn gehugde sint im vervarn. *Vrône botschaft* (XII. sz.). *Altd. Bl.* 2, 474.

Nézetünket megerősíti végül még az a körülmény, hogy Freidank, a *Bescheidenheit* költője, a mint Diemer*) kimutatta, ismerte mind a *Halálra való emlékeztetést*, mind a *Papok életét*; Freidank a XIII. század elején élt s így szó sem lehet arról, hogy e két költemény csak a XIV. században keletkezett.

De Wilmanns bizonyító eljárásában nem is vette figyelembe az eddig felhozottakat, ő, a mint maga mondja (6. l.), könnyebben és biztosabban vélt célhoz jutni, ha nem bocsátkozik a nyelv és stílus vizsgálatába, hanem a satírák *tartalmát* veszi szemügyre. Nézzük tehát, vajjon e tartalmi okok elég erősek-e arra, hogy az eddigiek alapján kifejtett állításunkat megingassák.

Wilmanns nem akar súlyt fektetni arra, hogy költeményeinkben a *minnesang* mint a lovagi osztály szokásos időtöltése (herkömmliche Unterhaltung der ritterlichen Gesellschaft 6. l.) szerepel, ő neki pedig az a nézete, hogy a XII. században Ausztriában még nem virágzott a költészet e neme. Ez a nézete ugyanis nem talált helyeslésre s azért W. maga sem akar vele argumentálni. De, úgy hiszszük, költeményeinkből nem is tűnik ki, hogy a minnesang akkor már szokásos időtöltése volt a lovagi osztálynak, az oly helyek, mint pl. a következő:

nû sich in wie getâner hâite
diu zunge lige in sînem munde
dû mit er diu troutliet chunde
behâgenlichen singen (HE 610),

nézetünk szerint csak azt mutatják, hogy Ausztriában a tulajdonképeni minnesangot megelőzőleg is léteztek már szerelmi dalok, ez pedig úgysis általánosan ismert dolog. (l. Scherer, *Gesch. d. dtsh. Litteratur* 202.)

A Wilmannstól felhozott következő argumentumok olyneműek, hogy nem lehet velök tulajdonképen se bizonyítani, se czáfolni. Satíráink egyike rosszalja a nők fényűzését s főleg a parasztnőket (die tagewurchen) támadja meg, mint a kik utánozni akarják a magasabb rangúakat öltözékben, kendőzésben, uszály,

*) *Sitzungsberichte d. kais. Akademie d. Wiss.* Wien, 28. köt. 337. l.

fátyol és sárga szalagok viselésében. Igaz, hogy költeményeinken kívül más XII. századbeli munka nem említi a parasztnők ilyen szokásait, de ezt azért még nem lehet okúl felhozni a mellett, hogy a szóban levő két költemény jóval későbbi korból való. Mert nem mutathatjuk ugyan ki Henrik panaszainak alaposságát máshonnan vett idézetekkel, de nem is találunk semmit, a mi jogosulatlanoknak bizonyítaná őket. E korbeli művelődéstörténeti forrásaink egyáltalában oly gyérek, hogy nem szabad csodálkoznunk, ha sok dologra nézve éppen nem adnak felvilágosítást. És ép az alsóbb nép élete ez időben még nem is volt tárgya az irodalomnak, a mikor pedig azzá lesz, a XIII. században, rögtön megütik fülünket oly hangok is (Nithart von Riuwental, Wernher der gartenaere stb.), a melyek korholják a nép ilyenmő hajlamait. Éppen nem lehetetlen tehát, sőt inkább valószínű, hogy Henrik kifakadásai teljesen jogosultak voltak már egy századdal előbb is. Hisz mindezek nem voltak új dolgok, a melyeket úgy kellett importálni máshonnan. (Wilmanns abból, hogy egy XIII. századi franczia dominikánus az akkori *franczia nők* ilyenmő szokásairól beszél, azt következteti, hogy ugyanakkor még nem lehettek ezek elterjedve Ausztriában, mintha Páris már a XII. században is hangadó lett volna a női divat dolgában!). A kendőzésről már a Nibelungének is megemlékszik: *gevelschet frouwen varwe vil lützel man dā vant* (ed. Bartsch 1654, 1.), a sárga szalagok divatja pedig, a melyre Wilmanns különös súlyt fektet, még régibb korba megy vissza, megtaláljuk ezt már a római nőknél, főleg a könnyelműebbeknél, s e szokás később is megmaradt Olaszországban és átment Németországba, a hol városi törvények is emlékeznek meg róla.*) Az arany *gibende* (fejszalag) régente állandó attribútuma volt az előkelő nőknek (si truogen ūf ir houbten von golde liehtiu bant *Nib. én.* 1654, 2., a többi idevágó helyeket l. *Mhd. Wörterbuch* I., 132), igen közelfekvő dolog volt tehát, ha az alsóbbbrangúak arany helyett sárga fejszalagot viseltek. A XIII. század elején egy Berthold nevű ferenczrendi szerzetes többször kikel a sárga szalagok és fátyolok divatja ellen: «Nū wachsent mit einander *ir gilwerinne mit dem gelwem gebende* und *ir reinen frouwen mit iuwerem demüetigen gewande;*» és «Nū machet irs nōtlich *ir frouwen daz iuch nieman erliden mac: sō mit gewande, sō mit vorgange zuo dem opfer, mit aventiure, mit*

*) Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter 1851. 291. 1.

düechelchen, mit gelwem gebende, mit sleigern und mit wæhen næten.)*) Az uszály (kfn. *swanz, svenzelin*) viselésének divatja is nagyon régi, l. *Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I.*, 199. l. Nagyon valószínű tehát, hogy mind e szokások meg voltak Henrik korában, a XII. században is s hogy akkor már elharapóztak az alsóbbbrangúak körében is.

A Halálra való emlékeztetés következő versei:

unt ob hundert perge furin
sin temprunge solden sîn
sine möchten in nicht erlâwen
unt die tîvel mit furin chlâwen
schuoffen in solhes wetters sous :
entriwen daz ist ein übel chuelhous, (945—950),

a pokol kínjait rajzolja, midőn a bűnös egyfelől tikkasztó hőseget, másfelől fagyos hideget szenved. Wilmanns szerint e passus hasonlat akar lenni a gőzfürdőhöz, a gőzfürdők használatáról pedig még csak a XIII. században értesülünk, tehát ez is arra mutatna, hogy a költemény nem lehet a XIII. századból való. Az idézett helynek ilyes magyarázata azonban teljesen szükségtelen. A pokolnak hasonló leírásával nem egyszer találkozunk az akkori egyházi íróknál, a kik szintén nem tudtak semmit a gőzfürdőről. Honorius *Elucidarium*-ának egy helye (III., 4) pl. így hangzik: „Secunda poena (inferni inferioris) est intolerabile frigus, de quo dicitur, si igneus mons immitteretur in glaciem verteretur;» egy XII. századbeli német költeményben (*S. Paulus*) pedig ezen leírást találjuk: „Ein fûr daz heizet si brinnen : wer ein berch steinen, der in wurfe dar in, er wære alsenich schiere wurden goteweiz. Sô sihit siu hin furbaz einen brunnen alsô kalt ; wære ein buorch (olv. berch) fûren, der in wurfe dar in, er zergienge als ein snê.» (l. Heinzel kiad. 132. 133. l.) A mi pedig a *chuelhous* kifejezést illeti, nem állíthatni, hogy ez gőzfürdőt jelent; a szó — a Grimm-fele szótár tanúsága szerint — e helyen kívül egyáltalában nem fordul elő a német irodalomban; valószínűleg egyszerűen ad hoc készült fordítása a lat. *frigidarium*nak.

Nem határozhatni meg azt sem, bár sejtethni, hogy a *mouchel-*

*) Diemer, *Sitzungsberichte* 28, 317 és Grimm J., *Kleinere Schriften*, 1869. IV. V. B. 334. l.

cellen, luppellen, getraebe és *Michel geraete* kifejezések mit jelentenek, mert ezek is csak ezen a helyen fordulnak elő. Módszertelen eljárás tehát, ha Wilmanns bizonyos jelentést tulajdonít nekik s azután kimutatja, hogy az illető intézményekről, a melyeket ő önkényesen látott el e nevekkal, a XII. században még nem találunk említést.

Még egy »művelődéstörténeti bizonyítékot« idéz Wilmanns: a *Papok élete* egyik sorában t. i. célzást lát világi tudós rendre (*weltlicher Gelehrtenstand*), ennek létezése pedig még nem mutatható ki a XII. században. A költemény e *passusa* így hangzik:

wir sint in (t. i. a papoknak) sô harte nicht ergramt,
 wir mâinen nicht die gelêrten alle sampt :
 swie vil er der buoche chunne,
 wil er werltlich wunne
 mit den wiben âne gân
 so sol er briesterlîchen orden niht bistân. (551—556. v.)

Wilmanns tehát a *gelêrten* kifejezést világi tudósokra érti. Már magában véve is feltűnő volna, hogy mikép kerülnek ide világi tudósok, mikor a költő megelőzőleg csupán a papok bűneiről beszélt és semmi olyast nem mondott, a mi a világi tudósokra is ráillene. Másrészt különös volna az is, hogy a következő sorban minden átmenet nélkül megint papokról beszél. A dolog egyszerűen úgy áll, hogy a *die gelêrten* kifejezés nem világi tudósokat, hanem épen ellenkezőleg *papokat* jelent; már az ófn. *gilârtêr* egyértelmű volt a *clericussal*, l. Grimm-féle szótár IV. 1, 2, 2960. Így aztán elesnek az említett nehézségek, de elesik egyuttal Wilmanns argumentuma is.

Az eddig tárgyalt pontok azonban inkább mellékes vonások voltak, a melyek a közműveltségi állapotokkal voltak összefüggésben. Ezek mellett tekintetbe kell vennünk az egyházi viszonyokat és azon theologiai tanokat is, a melyeket költeményeink tárgyalnak.

Henrik mindkét költeményében behatóan fejtegeti azt a kérdést, vajjon a *miseáldozat* hatását *befolyásolja-e* az illető áldozó *pap erkölcsi állapota*. Ez a kérdés nagyban foglalkoztatta a XII. század theologus köreit. VII. Gergely óta pápai és zsinati rendeletek egész sora szól róla, megtiltva a bűnös papnak az áldozást s a közönségnek az ily pap misejének látogatását. VII. Gergely egyenesen azt állította, hogy ily esetben nem is megy végbe maga a tulaj-

donképeni áldozat; mások szerint pedig az ily áldozat árt úgy az áldozó papnak, mint az áldozatot elfogadó közönségnek. Egy kiváló egyházi férfiú, Reicherspergi Gerhoch, a ki a XII. sz. első felében élt Ausztriában, hosszabb tractatust szentelt e kérdésnek; ő szerint az egyházon kívül nem létezhetik miseáldozat, már pedig ha bűnös pap akar áldozni, e cselekedete által eo ipso excommunicálja magát, tehát áldozata nem érvényes. Később enyhébben ítélték e dolgról, Clairveauxi Bernát rosszalta Gerhoch szigorú nézeteit s az egyházi írók nagyobb része az áldozat hatására nézve közömbösnek mondta az áldozó pap erkölcsiségének fokát. (l. *Heinzel* 21—28. l.).

Ha már most szemügyre vesszük Henrik fejtegetéseit, sajátos ellenmondásra akadunk bennök. A *Halálra való emlékeztetés* 161—180. versében kiemeli a miseáldozat csodálatos bűnbocsátó hatását; ha azonban, úgymond, olyanok végzik az áldozatot, a kik nem élnek úgy, mint a hogy kellene, az bizonyosan visszatetszik az istennek. A *Papok életé*-ben (253—394. v.) is keményen elítéli azon erkölcstelen papokat, a kik tisztátalan kézzel nyúlnak az Úr testéhez; az ilyenek Pál apostol szavai szerint, szellemi halált érdemelnek; Judáshoz hasonlók, mert elárulják Krisztust. Ha ember embert sért meg, jóvá teheti hibáját, de a legmagasabb úr ellen elkövetett vétkét soha. — Annál feltűnőbb, ha mind a két költeményben e szigorú ítéletre oly szavak következnek, a melyek épen nem állanak összhangban az eddigiekkel, hogy t. i. a pap erkölcsi mivolta teljesen közömbös; ne kutassuk az ő életét, ha csak fel van szentelve, akkor a kenyér minden körülmények között testté válik és az áldozat hatása nem csökken. (*HE* 181—186. *P* 394—436.)

Azt hisszük tehát, hogy igaza van Wilmannsnak, midőn könyve végén (46. s k. l.) valószínűvé igyekszik tenni azt, hogy ezt az enyhébb felfogást mind a két helyen egy későbbi interpolator juttatta kifejezésre. E toldások hangja sokkal bágyadtabb Melki Henriknek különben oly erőteljes dictiójánál s már az a körülmény is gyanussá teszi e sorokat, hogy a *Papok életé*-nek illető passusa majdnem szóról-szóra ismétli azt, a mi a *Halálra való emlékeztetés*-ben van elmondva, sőt maga is hivatkozik rá: als ich in vor gesaget hân (396. v.). Hogy is lehetne megérteni, hogy az a költő, a kinek főtörekvése volt, hogy a papok vétkeit kiméletlenül feltárja és ostromozza, itt azzal a tanácsccsal áll e'ő: ne viza-

gáljuk a papok életét, wir suln nicht vorsche umb sin leben der daz ampt da vur bringet! (382. v.). Igen valószínű tehát, hogy mikor idővel az elnézőbb felfogás kezdett elterjedni, egy idegen kéz csusztatta be e verseket Henrik költeményébe.

Wilmanns azonban egészen megelégedezik e helyes nézetéről ott, a hol magát a theologiai kérdést tárgyalja (13. l.). Itt ezt az enyhe ítéletet is a költőnek tulajdonítja és ezzel igyekszik megcáfolni Heinzel azon állítását, hogy Henrikre nagy hatással voltak a már említett Reicherspergi Gerhoch prépost iratai. Pedig ha elfogadjuk, hogy az említett sorok interpolatio műve, akkor Henrik nézeteit teljesen összhangba hozhatjuk Gerhoch és a XII. század egyéb egyházi férfainak ítéletével.

Wilmanns azután azt fejtegeti, vajjon a *HE* 187—224. sorai-ban kit korhol a költő. Heinzel szerint (34. s k. l.) a *canonici* rendjét, a melynek tagjai mindig meglehetősen szabad életet éltek; Wilmanns szerint szerzeteseket. A költő azonban oly általánosságban szól, hogy a kérdést nem lehet teljes biztossággal eldönteni s ez különben sem lehet befolyással a kor meghatározására. A *P* 619—642 sorait Heinzel szintén a kanonokokra vonatkoztatja, de ép oly kevés joggal, itt is csak általánosságban *die phaffen*-ről van szó. A mi pedig költőnknek az ellen való kifakadását illeti hogy a papok mezei munkával is foglalkoznak (*P* 634. s k. v.), ez tagadhatatlanul ellentmond az egyházi felfogásnak, a mennyiben több decretum megengedte, sőt kötelességévé tette a papoknak az ilyenmű foglalkozást (l. Heinzel 35. l.). A költő eltérő nézetét Wilmanns sem tudja kielégítően megmagyarázni; utóvégre nem találhatjuk feltűnőnek, ha szatiránk szabadszellemű szerzője egy pontban még a Gerhochénál is szigorúbb mértéket akart alkalmazni.

Határozottsággal a XII. századra mutatnak azon támadások, melyeket Henrik a papok erkölcstelen élete ellen intéz; azon korban a simonia és kapzsiság mellett a harmadik bűn, melyet a papságnak szemére vetettek, ép a fajtalanság volt. A pisai (1134) és lateráni (1139) zsinatok határozatai után is voltak még sokan, a kik a nőtlenség intézménye ellen küzdöttek; főkép az ilyenekre vonatkoznak Henrik elmélgedései; megbotránkozik azon, hogy a papok ellene szegülnek e törvénynek:

nū wellent die phaffen uberal
in daz haben ze einem rechte gar

daz sich under der phaffen schar
sul der wibe niemen anen. (HF 141—145.)

Wilmanns is belátja, hogy az ily elmélkedések később, főleg a XIV. században, midőn a coelibatus intézménye már teljesen meghonosult Németországban, tárgytalanok lettek volna (238. l.); de azért nem esik kétségbe azon nézete felett, hogy e költemények a XII. század utáni időből valók, hanem úgy segít magán, hogy a szatírák keletkezése helyét átteszi — Magyarországra.

Ezen ötletet két érveléssel próbálja erősíteni, egyrészt azzal, hogy költeményeinkben a császárt egyáltalában nem, a pápát pedig csak egyszer találjuk említve, másrészt azzal, hogy midőn a költő a papok mezei munkájáról szól, Magyarországot Csehország és Németország előtt említi.

E két bizonyíték nagyon gyöngye lábon áll. Wilmanns lehetetlennek tartja, hogy egy XII. századbeli, I. Frigyes korában élő költő, a ki tanuja volt a császárság és a pápaság heves tusáinak, hallgatással mellőzte volna ezeket. De, kérdjük, mi köze volt e harczoknak az ő tárgyához? Ő csak a társadalmi élet kinövéseit akarta korholni, a magasabb politika kérdései egészen szemkörén kívül feküdtek. És aztán ő maga, a mint még látni fogjuk, félig világi, félig egyházi ember volt; melyik félnek fogta volna pártját? Talán szándékosan nem akart nyilatkozni e küzdelemről. Különben nagyon bajos valami nem-létezővel bizonyítgatni, főleg a mi esetünkben, midőn tudjuk, hogy az egyik költemény, a *Papok élete*, nem is maradt ránk teljesen.

A mi pedig a második bizonyítékot, Magyarországnak első helyen említését illeti, ezt se tekinthetjük nyomós oknak. Az illető hely így hangzik:

daz an dem rœmischen hove
die bæbest unt die bischove
mit einander wurden ein
des man phlîget ze Ungern unt ze Bêhâim
unt in allen diutschen landen,
daz si den phluoc hânt in ir handen . . . (P 629—634.)

E sorrend egészen esetleges lehet, vagy pedig verselési tekintetek voltak itt mérvadók. A költő akár a rím kedvéért (einen: Bêhâim, landen: handen), akár a metrum miatt választotta e sorrendet. Mert hogy e költemények látszólag szabálytalan verseiben

is volt bizonyos szabály, azt Røediger fejtegetései után (*Zeitschr. f. deutsches Altertum* 19, 288) elfogadhatjuk. Ha az ott kifejtett elvek szerint olvassuk e sorokat, nem kapunk ugyan teljesen normalis verseket (a mit különben nem is várhatunk még e korban):

des man phlîget z'Ūngern unt z'Bê'häim
unt in allen diutschen lândén,

de még mindig korrektebb négyütemű versek lesznek ezek, mint ha a *ze Ungern unt ze Bê'häim* és az *in allen diutschen landen* kifejezéseket felcseréljük egymással.

Wilmanns maga is megvallja (28. l.), hogy költeményeinkben nem találhatni (szerinte nem is kereshetni) több pontot, a mely Magyarországra utalna.*) Igyekszik kimutatni, hogy ezen állapotok, melyeket Henrik ostoroz, létezhetek nálunk is a XIV. században, de hogy az akkori magyar papok élete és a közállapotok valóban megérdemelték-e Henrik gáncsát, azt nem tudja alaposan bebizonyítani. Mert azt csak nem lehet komolyan számba venni, hogy a német költő a kúnok fajtalan életét akarta szatirái-

*) Irata függelékében (54. l.) a *HE* ezen sorait: *werltliche richtaere* daz sint widervehtere gotes unt aller gûte (267—269), Wilmanns a magyar főispánokra vonatkoztatja; ha német viszonyokról volna szó, úgymond, akkor valószínűleg a fejedelmeket említette volna a költő. Pedig a *werltliche richtuere* alatt csakugyan fejedelmek értendők, a mit egy régi prédikáció következő helye bizonyít: Darnâh pittet ôh umbe *werltliche gerihte*, umbe *cheiser* unde umbe alle, die im *ze werltliches gerihtes* helfen unde volciehen suln, umbe *herzogen*, umbe *gräven* und *voite* unde *rihtêre*, daz si alsô der cristenheit mit geriht vor sin, daz si sin lôn haben vor dem obristen rihtere. *Fundgr.* I, 113, 13.

Egy másik pont a *gondolatszabadság* említése: *di sint die gedanch alle vri*, dâ ne wâiz nierman wez angest si (*HE* 987). „Klingt das nach einem Laienbruder des 12. Jahrh.'s?“ kérdi Wilmanns, „einem alten verbitterten Rittersmann? Hier regt sich ein neuer freier Geist, der in den Bewegungen der Wicliffe und Huss sich bald mächtig gegen die alte Kirche erhob. Die Lehren der Hussiten fanden in Ungarn einen wohl vorbereiteten Boden; Fessler-Klein 2, 431.“ Csakhogy itt sem szükséges Németországot és a XII. századot elhagynunk. Ezzel az eszmével ugyanis már jóval az első reformátorok fellépése előtt találkozunk, l. pl. Walther v. d. Vogelweidenél: *joch sint iedoch gedanke fri* (ed. Paul 49, 24); Reinmar v. Zweter (1240 kör.) azt mondja: *gedanke musz man ledic fri* ungewangen lâzen gân (*MSH* 2, 188. b) és Stricker a *Frauenehreben* (1225 kör.): *man giht gedanke die sint fri*. (*Zeitschr. f. d. Altertum* 7, 519).

ban ostorozni (Wilmanns 31. l.)! Egyáltalában nem tudjuk elképzelni, mi értelme lett volna annak, hogy egy idegen születésű ember német nyelven írjon a magyar viszonyokról magyar közönségnek, — Wilmanns ugyanis azt hiszi, hogy Henrik a magyar főurak számára verselt (34. l.) . . .

Ha elfogadjuk azt, a mit fentebb külső okokból valószínűvé igyekeztünk tenni, hogy e költemények a XII. században keletkeztek, akkor teljes lehetetlenség, hogy Magyarországra vonatkozzanak; Wilmanns maga is mondja: Die Zustände des ungarischen Reiches lassen kaum daran denken, dass die Gedichte älter sind als das 14. Jahrhundert. (50. l.)

A mi végül a költő személyét illeti, nem tagadhatni, hogy Heinzel (16. s. k. l.) erre nézve kelleténél többet olvasott ki a két költeményből. A költő a *Halálra való emlékeztetés* végén Henriknek nevezi magát (Häinrichen dinen armen chnecht 1032), egy másik helyen (*HE* 225) *laikusnak* mondja magát, a mi az akkori nyelv-
szokás szerint egyértelmű volt a *conversus*-sal vagy *frater*-rel; azonkívül említ még a befejezésben egy Erkenfried nevű apátot (den abt Erchennenfriede 1033.), a kit magával együtt isten oltalmába ajánl. Ezek a költő életére vonatkozó biztos adatok. Költeményeiből kitűnik még az is, hogy jól ismerte a világi társadalmat s azért valószínű, hogy csak élemedett korában lépett a szerzetbe. Ezenfelül azonban minden okoskodás (hogy hálátlan fia volt stb., Heinzel 19. l.) nagyon ingatag alapon áll. Wilmanns itt különben túlskeptikus, midőn kétségbe vonja a befejezés hitelességét, mint-hogy ez szerinte bágyadtabb, mint a költemény többi része. Ennek oka nézetünk szerint az, hogy e befejezések sablonszerűek voltak, itt nem várhatunk a költőtől eredetiséget. Még mindig legtöbb valószínűséggel bír tehát az a nézet, hogy a költőt Henriknek hívták s hogy tagja volt a melki kolostornak, a melyben 1122—1163-ig élt egy Erkenfried nevű apát.

•Ha e szatirákat a XII. századba helyezzük, úgymond Wilmanns irata utolsó fejezetében (51. l.), megfoghatatlan nagyságban magaslanak ki a kor irodalmából, ellenben a XIV. századba helyezve a délkeleti Németországban keletkezett szatirikus költemények egész sorozatához csatlakoznak. Azonban a XII. században sem állanak e szatirák egészen elszigetelten, tárgyaik költői és prózai feldolgozásaival elég gyakran találkozunk az akkori, nem ugyan német, hanem latin irodalomban, a melynek termékeit Hen-

rik kétségkívül jól ismerte. Már a XI. században léptek fel Corveyi Bernát, Damiani Péter (*Liber Gomorrhianus* és *Contra clericos intemperantes*) és Honorius; majd a XII. században Potho (*De domo Dei*) és főleg Gerhoch (*De corrupti ecclesiae statu* 1147); Franciaországban Clairveauxi Bernát (*De conversione ad clericos*), Angliában Kenti Odo (*De moribus ecclesiasticis*) és mások. Épen a XII. század szelleme az, a mely Melki Henrik költeményeit áthatja, azon sötét, szigorú felfogás, mely megvetette a földi lét hiábavalóságait s a halál borzalmaira emlékeztetett, — az ember élete csupa nyomor, fájdalommal kezdődik és fájdalommal végződik, a mint Henrik mondja: mit grimme ist recht daz er zergè, der geborn ist mit grimme.*)

Freiburg, 1886. június 1.

Dr. PETZ GEDEON.

*) Correctura közben veszem Wilmanns iratának egy, főleg theologiai szempontból írt, talpraesett czáfolatát: *Heinrich von Melk, der Juvenal der Ritterzeit. Von Dr. Ottomar Lorenz. Halle 1886.* A szerző theologus és mint ilyen, főleg a költő tendenciáit, eszmekörét veszi vizsgálat alá. Ennek alapján ő is azon eredményre jut, hogy *Henriknek a XII. században kellett élnie*, azon korban, melybe a Hildebrandismus küzdelmei és végleges győzelme esnek. A mi költőnk is rendkívül magasra helyezi a papi rendet, tekintélye emelésén fáradozik és lelkesedik Gergely pápa hierarchikus eszméiért. Hogy költőnk a XII. század embere, ezt a költeményeiben kifejezett *egyházi tanokból* is következtethetjük. Ő még csak *két szentséget* ismer, az úrvacsoráját és a keresztelés szentségét: Aquinói Tamás után ez lehetetlen felfogás lett volna. A XII. században a *celibatus elleni kihágásoknak* még három nemét lehetett megkülönböztetni: *matrimonium*, *concubinitas* és *fornicatio*, — a XIV. században az első teljesen ki van zárva. Már pedig a mi költőnk ismeri még mind a három alakot és harczol Gergely eszméi mellett, a mi a XIV. században, midőn ezek elfogadott tények voltak, felesleges erőlködés lett volna. Egyáltalában azt látjuk, hogy költőnk korában *a hitelvek még nincsenek teljesen kifejtve*, bizonyos átmeneti korszakban vagyunk, — pedig a XIV. században mindezek már határozott alakot nyertek. Lorenz a *HE* 398. s köv. versei alapján a *szerkesztés idejére* nézve az 1146. évet jelöli meg, midőn III. Jenő pápa Róma falain kívül tartózkodott. Határozottan elveti Wilmanns azon nézetét, hogy *a költő Magyarországon élt*, a Wilmanns felhozta helyből (l. fent 27. l.) Lorenz szerint csak azt lehet következtetni, hogy a költő osztrák ember volt; Ausztriában egyformán értesülhetet a magyar, német és cseh viszonyokról. Lorenz szerint magyarországi állapotokra vonatkoznak a *HE* 511. s köv. versei, ő II. Géza és Boris küzdelmére lát bennök érzést, — ezt nem mernők ily határozottsággal állítani. Fontos és érdekes végül költőnk alapos bibliaismereteinek kimutatása (*Lorenz* 61. l.).

Lipscse, 1886. decz. 10.

P. G.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN MŰFORDÍTÁSAI.

Közli dr. NAGY SÁNDOR.¹⁾

A jó öreg Dugonics, Gyöngyösi lelkes tanítványa és műveinek gondos kiadója, jóhiszeműleg állítja, hogy az általa közrebocsátott két kötet a költőnek minden munkáit magában foglalja.²⁾ Azonban már Toldy megjegyezte, hogy e kiadás épen nem mondható teljesnek: *Cupidót* tetemesen megnyírbálva adja, *Daedalus templomát* pedig, minthogy Dugonics ezt nem tartotta Gyöngyösi művének, teljesen mellőzi; — s épen e körülmény indította őt — addig is, míg teljest adhatna — Gyöngyösi válogatott munkáinak kiadására.³⁾

A nélkül, hogy Toldynak *Daedalus templomára* vonatkozó véleményét magamévá akarnám tenni s Dugonicsot ennek mellőzéseért legkevésbé is hibáztatnám, egyszerűen csak konstátálom azt, hogy Gyöngyösinek mainap sincs teljes kiadása, sőt művei sem ismeretesek egytől-egyig. Az újabb kutatások és fölfedezések újakkal szaporították az ő közkézen forgó műveinek számát s új irányokkal gazdagították költői munkásságát Toldy válogatott kiadása óta is.

Alig néhány hete, hogy épen ezen szakfolyóirat egy mind-eddig fel nem ismert költeményét hozta napfényre⁴⁾ — s ime a véletlen még újabbakat vet felszínre, mintha a sors szeszélye maga is közre akarna működni, hogy közkedveltségű epikusunk költői munkásságát valahára már minden oldalról megismerhessük.

¹⁾ Derék barátunk utolsó hátrahagyott dolgozata, melyet Gyulai Pál a M. T. Akadémiának bemutatott. Ismeretes dolog, hogy már Gyulai kétségbe vonta, hogy e fordítások Gyöngyösi művei. Irodalomtörténeti szempontból azonban minden esetre igen érdekesek. Szerk.

²⁾ *Gyöngyösi István költeményes maradványai*, melyeket egybeszedett... *Dugonics András*, kir. oktató. Két darab. Pozsonyban és Pesten. 1796. Elő-intés.

³⁾ *Gyöngyösi István válogatott munkái*. 2 kötet. (A magyar nemzet classicus írói. IV. folyam. 3—4. sz.) Pest. 1864. — Lásd: *Toldy F., A magyar költészet története a legrégibb időktől Kisfaludy Sándorig*. Második, javított kiadás egy kötetben. Pest. 1867. 293—294. l.

⁴⁾ *Ének Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról*. Írta Gyöngyösi István. *Egyet. Philologiai Közöny* VIII. évf. 1884. 361. l. Ugyanezen címmel megjelent önállóan is az *Olcsó Könyvtár*-ban. (181. sz.)

Az amott közrebocsátott mű, akár tartalmi, akár formai szépségeit tekintsük, kiváló figyelmet érdemel ugyan s napfényre jötte kétségkívül nyereségnek veendő; mindazonáltal e költemény Gyöngyösi műveinek csak számát szaporítja s legfőlebb politikai meggyőződésére vet új világot: de — a mi irodalomtörténeti szempontból legfontosabb lenne — költői egyéniségének rajzához új vonásokat s érdemeinek koszorújához új leveleket nem szolgáltat. Ellenben az a három költemény, melyeket ezuttal bemutatni s Gyöngyösi ismeretes műveinek sorába beiktatni szándékozom, — bár tisztán műbecs tekintetében ezt sem múlja felül, — kétségkívül nagyobb irodalomtörténeti érdekekkel bír, mert Gyöngyösi költészetének eddig nem is sejtett irányáról lebbenti föl a fátyolt.¹⁾

Mindeddig ugyanis Gyöngyösinek csak önálló, eredeti műveiről volt tudomásunk, mert hiszen az *«Ujéletre hozott Charichia»* is megérdemli, hogy az ő sajátjának tekintsük; legfőlebb Arany látszik sejteni annyit, hogy költői jellemének alakulására Ovidius gyakorolt hatást²⁾; a kezünk alatt lévő költemények nemcsak e sejtélem alapos voltát igazolják, hanem bemutatják Gyöngyösit mint műfordítót, mint Ovidius fordítóját, s egyuttal megjelölik azon forrást is, melyből ébredező geniusa első táplálékát meritette. E költemények becse tehát nem pusztán æsthetikai értékekben, hanem sokkal inkább irodalomtörténeti jelentőségekben határozódik.

Gyöngyösi költészetének ezen föl nem ismert termékeit a M. Nemz. Múzeum kézirtattárában, egy ivrétű colligatumban találtam, mely jelenleg *«Collectio fragmentorum poeticorum»* címet visel s egyebek közt Zrinyi összes versek munkáit is magában foglalja. A három költemény külön füzetbe foglalva, negyven ivrétű lapot (a codex 315—344 l.) tölt be, melyeken a szövegen kívül egy betűnyi följegyzés sem található; minthogy pedig a codex többi lapjain sem fordul elő semmi ilyen jegyzet, a másoló (s esetleg a tulajdonos) neve ismeretlen marad előttünk; de lett légyen bárki is, annyi kétségtelen, hogy a költőnek kortársa lehetett s gondos, gyakorlott

¹⁾ Ezen ismertetés elkészülte után jelent meg ugyancsak az Egyet. Philol. Közlöny 1884. évi folyamában 803. l. egy kis cikk *Marusák Páltól, «Egy újabb adat Gyöngyösi István munkásságához»* címmel. Ha Marusák úr nem téved, el kell fogadnunk, hogy költőnk fordítgatott latinból későbbi éveiben is. Vajjon fenmaradtak-e fordításai? s fognak-e valaha napfényre kerülni?!

²⁾ Arany János *Prósai dolgozatai*. Budapest, 1879. 272. l.

másoló volt. Hasonlóképen ismeretlen marad előttünk az a példány is, melyről e másolatot vette; de figyelembe véve azt, hogy olyan ferdítések, a minők a többszörös másolások révén szoktak becsúszni a szövegbe, nála sehol nem fordulnak elő, — nem lehetetlen, hogy épen magát az eredeti kéziratot használta. Még csak azt jegyzem meg, hogy e codex a M. Nemz. Múzeum kéziratárának törzséhez tartozik; az alapító gyűjteményéből került s mint ilyen fel van véve a Széchenyi országos könyvtár kéziratának jegyzékébe is,*) mégis a kutatók figyelmét mindeddig kikerülte.

I.

A három költemény egy ugyanazon genreből való: mindnyájan egy ma már elfeledett műfajhoz, a heroidák fajához tartoznak s mindnyájan Ovidiusból vannak fordítva. Az első *Paris*, a trójai kalandor királyfi írja *Helénának*, a másodikban ez adja válaszát a csábítónak, a harmadikat a hű *Penelope* küldi ismeretlen tengereken bolygó férje, *Ulysses* után. A három heroida egyezik egymással külalak tekintetében is; négyrimű Sándor-versekben vannak fordítva, könnyen folyó sorokban, jó csengésű rímekkel; a nyelv és verselés, hang és szellem tekintetében is annyira egyformák, hogy közös eredetükhöz a kétségnek csak árnyéka sem férhet.

Paris és *Helena* levelei Ovidius kiválóbb heroidái közé számíttatnak, bár ifjúsági olvasmányokul épen nem ajánlhatók. *Paris* és *Helena* bűnös szerelmi viszonya már magában véve is sérti az erkölcsi érzést, ha szinte nem feledjük is, hogy a csábítót nem sokára utólérte a nemesis. De Ovid művében még sokkal több olyast talál az olvasó, a mi a romlatlan lélekben mély erkölcsi felháborodást szül. Az elfajúlt római társadalom léha szelleme s — a mi ebből nyerte táplálékát — Ovid ledér műzsájának érzéki frivol iránya oly leplezetlenül nyilatkozik e két heroidában, mint a többiekben sehol sem. *Paris* szenvedélytől lángoló levele nem egyéb, mint az érzéki vágy bűnre csábító szózata; soraiiban az izzó szenvedély ékesszólása, a rábeszélés csalárd logicája s a csábítás összes fegyvertára ki van merítve, s a kéjszomjas vágytól a zsarnok szenvedélyig, az esdekléstől a fenyegetésig érintve van minden húr. Viszont *Helena* válaszában a tisztátalan vágyak küzdenek — nem

*) *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchenyiano-Regnicolaris*. Sopronii, 1815. Tom. I. pag. 590.

az erkölcsi érzéssel, mert ilyesminek csak pillanatnyi megvillanását látjuk e nőben, hanem küzdenek látszólagos akadályokkal, külső illedelmi tekintetekkel, melyeknek omladozó gátjait már-már átszakítja a háborgó vér hullámverése. A küzdelem csak látszólagos, mert minden mondasból kiérzik a sovár kéjvágy s minden ellenvetésből kihallik a szenvedély ellentmondó, csáfoló szózata. Valóban az a bűnös szerelmi láng, mely miatt — a monda szerint — Trója elhamvadt s egy egész néptörzs kipusztult, e két levélből a maga kárhozatos fektelenségében csap ki.

A vétkes szerelem e kettős rajzával kedves ellentétet képez a hű Penelope levele. A házastársi hűség magasztos példányképe, ki harczba távozott férjét már két évtizeden át várja, halk esdő sóhajt küld utána, kiöntve benne a szerető szív marczangoló gyötrelmeit, vívódó kétségeit és végső elszántságát. Fájdalma tiszta és mély, mint a szerelem, melyből származott; búja csendes és méltóságos, mint az antik szobrok komoly fönsége; s panasza a maga nemes őszinteségével és szilárd elszántságával mélyen megható.

Bizvást föltehetjük, hogy ámbár műérték tekintetében mind a három heroida egy szintvonalon áll, a hanyatló római erkölcsök korában a két előbbi sokkal jobban tetszett. A császári Róma ledér népe kéjes kedvteléssel olvasgatta Paris és Helena érzékcsiklandozó sorait, míg Penelope szent fájdalma vajmi kevés olvasó szívében talált visszhangra. Nem merném állítani, hogy a következő korban, a keresztyén világban is hasonló ízlés uralkodott volna e tárgyban; annyi azonban tény, hogy Penelope levele magyar fordításban először csak Dayka költeményei közt jelent meg,¹⁾ a míg Paris és Helena levelét igen korán átültették a mi irodalmunkba is.

XVI. századbeli epicánk egyik homályba veszett művelője, kit Toldy — megfelelőbb név hiányában — *lévai névtelennek* keresztelt el, Paris és Helena historiáját korához méltó száraz poemában megénekelvén,²⁾ jónak látta Ovid e két heroidáját közbeszúrni. A mű részarányossága e beékelés következtében teljesen megromlott ugyan, de szerzőnk ezt, ha talán észrevette is, hibának bizo-

¹⁾ *Ujhelyi Dayka Gábor versei.* Öszveszedte s kiadja Kazincsy Ferencz. Pest, 1814. 47—53. l.

²⁾ *Historia continens verissimam excidii Trojani causam etc.* 1576, Colosvarat. 4-r. 24 sztlan lev.

nyára nem tartotta. Költői irodalmunk azonban sem az egész művel, sem a heroidák fordításával sokat nem nyert. A jámbor névtelen, kinek Paris és Helena története — a mint látszik — első s utolsó kísérlete a költészet terén, kortársai legnagyobb részénél nem rosszabb verselő ugyan, helylyel-közzel még ügyesen is ír; de arra, hogy Ovidiust fordítsa, bizony legkevésbé volt alkalmas. Ő maga szerény, korlátolt tehetségű jámbor verselő, minőt a hitújítás százada oly nagy számmal szült nálunk; művét alantjáró phantasia, sivár józan felfogás jellemzi, szerkezetnek, alakításnak nyomait sem találjuk benne.

Mivé lett ilyen fordító kezében Ovid két szép heroidája, könnyen elképzelhetjük. Mit a római költő valódi classicitással, könnyed bájjal s egy ó-kori világfi finom pajzánságával fejez ki, azt a mi névtelenünk darabos nyelven, döcögős sorokban, nehézkes együgyűséggel adja vissza. Amott egyszerű csín, finom ízlés, előkelő dévajkodás; itt csupasz szegénység, ügyetlen modor s hiábaváló erőlködés. Az egész fordítás — mindent összevéve — lelketlen másolata a sikerült eredetinek. Hogy mégis Paris és Helena története s benne Ovid e két heroidája még a XVI. század folyamán második kiadást is ért,*) azt bizonyára nem a kidolgozás szépségeinek, mert ilyenekkel épen nem ékeskedik, hanem tárgya kedvelt voltának kell tulajdonítanunk.

Sokkal sikerültebb ennél s az eredetihez sokkal közelebb jár a kezünk alatt levő három fordítás, melyek — a mint első tekintetre kitetszik, — a XVII. század első felében készültek, de a különbség, mely köztük s amaz első kísérlet között úgy verselés, mint költői szólam tekintetében észlelhető, két századdal fölérő haladásról tesz bizonyosságot.

Nem lehet ugyan állítani, mintha hűség, jellemzetesség dolgában e három levél felülmúlná a XVI. századbéli fordítást, mert ez egyben körülbelül ugyanazon fokon állanak. A második fordító annyira nem ragaszkodik az előtte fekvő eredetihez, hogy legtöbbször csak az eszmét, gondolatot veszi át belőle s maga szab reá köntöst hazai kelméből, hazai viselet szerint, néha meg épen saját gondolatait csempészi be. Egy-egy eszmét körülményesebben kifejt, egy-egy részletet gondosabban kiszínez; néha saját reflexióit szövi be a

*) *Paris, Es Görög Ilona Historiaia* stb. (Kolozsvár) 1597. 3-r. 20 szíttan lev.

helyzet megvilágítására, máskor szinte akaratlanul is elragadja a pillanat hangulata, lyrai ömlengésbe csap át, áradozik tartózkodás nélkül s csak ha már kiöntötte mindazt, a mi szívét nyomta, tér ismét vissza az eredetire. Az ilyen közbeszúrt lyrai természetű helyek, bár nem mindig sikerül a költőnek beolvasztani őket az egészbe, hangulatot tudnak kelteni s nem csekély mértékben emelik a mű becsét. Ilyen idegen pótlékokkal gyarapodva, a fordítás majd még egyszer oly hosszúra nyúlik, mint az eredeti. Egyéb-iránt a kellemesen folyó Sándor-versek már magokban is szabad tért engednek az áradozásnak s a distichonok classicus tömörségéhez viszonyítva, könnyen terjengő előadásra csábítják a költőt.

De hiányoznak a kezünk alatt levő fordításokban a belső hűség feltételei is. A mai aesthetikai elmélet igen helyesen megköveteli, a mit irodalmunkban Kazinczy sürgetett először, hogy t. i. a műfordítás az eredetinek ne csak tartalmát, pusztá anyagi részét, hanem legbelsőbb lényegét, szellemét is lehetőleg hiven visszatükrözze, hogy az előadott tartalom úgy az író egyéniségét, mint nemzetének faji jellegét világosan feltüntesse. A mi fordítónk e szabálylyal egyáltalán nem törődött. A mint az említett lyrai jellemű közbeszúrások is mutatják, ő belehelyezkedett a szerző álláspontjába s úgy szól, mintha csakugyan ő volna a szerző; az idegen tartalmat beviszi saját egyéniségébe s áthasonítja annyira, hogy valóban hajlandók lennénk sajátjának, eredeti szerzeményének tekinteni. Nem a római császárság kezdő éveiből száll felénk az ének, hanem a fordító korából, a. XVII. századból; s nem Ovid pajzán lantjáról hangzik, hanem a magyar dalnok ajkairól, ki a sybarita lelkületű római költővel legfőlebb csak érzékes irányánál fogva nevezhető rokonnak, egyébként minden ízében magyar s fajanak és egyéniségének bélyegét nyomja alkotásaira. Fölfogása, eszejárása s egész előadása oly határozott faji és egyedi sajátságokat tüntet föl, minőket rendszerint csak eredeti művekben s csak határozott egyéni jellemmel bíró költőknél találunk.

Ezen éles egyéni vonások biztos útmutatókúl szolgálnak a névtelenség leple alá rejtőzött költő földerítésében s oly pontosan előnkbe rajzolják a költő alakját, hogy már is bizvást megnevezhetnők; de nem szabad figyelmen kívül hagynunk a dolog másik oldalát, a kezünk alatt levő költemények nyelvi és technikai sajátságait sem, mert költőnk egyénisége épen ez oldalról tárul fel előttünk a legszebben. Ereve leginkább e téren nyilvánul; ügyes-

sége itt egész a virtuozitásig emelkedik. Dictiója magasan föntjáró, választékos, néha talán keresett, de mindig elbájoló, szinte ragyog a fölhalmozott képektől s korához viszonyítva, roppant haladásról tesz bizonyosságot. Eredeti kifejezésekben, új fordulatokban rendkívül gazdag, s magyaros minden ízében, szinte a népiesig. Népies szólásmódokat, magyaros mondásokat úgyszólván minden lépten nyomon találunk benne, s bár ezek megválasztásában a költő nem mindig tanúsít elég finom ízlést, mindenik igen jellemző s nagyban emeli az előadás erejét. Ime a legkiválóbbak :

Ezt hallván, gondolom *imelyej a béled,*

De ha már én törni *akarnék fazekat* (= ha megakarnám szegni hűségemet.)

Szünj meg azért engem *ékes szóddal kenni.*

Talám jobb lesz *botot vetni menésében.*

Te is ha *haragra gerjed benned a nyál,*

Asztalnál *fejemhez hányszor röpiül a tál.*

Meg is cselekszi azt, *ráhajtja a jó szesz.*

Sigæumnak partja *tengertől elvása.*

De én is *részt vettem a bántzai vámban* *) stb. stb.

Gyakran új fordulatokkal teszi érdekessé előadását; s hogy a megszokottat, a köznapiast kerülje, kész a mesterkedésre is; nem egyszer vesz magának olyan szabadságot, a milyen csak valódi költőket, valódi nyelv művészeket illet meg; merészel újítani s finom nyelvérzéke megóvjá a túlzástól. Újításai nem egyes szók alkotásában állanak, mert e részben legfőlebb annyit tesz, hogy egyiket-másikat különös értelem jelölésére, valamely különös árnyalat kifejezésére foglalja le: pl. *tettetni* = képzelni, feltenni stb., vagy azt a szokatlan dolgot cselekszi, hogy a *tő* és *rag* közé illeszkedő hangzó kiugrasztása által e vagy ama szót összébb rántja; a mint épen szüksége van rá: pl. *népesb, sértné, pazarlja, tédet* (= tiédet); olykor egy egész szótagot ugraszt ki; pl. *fémet* = fejemet; *feltedd* = feltettedd; *messzül* = messziről; *távu* = távolról; *mutatik* = mutattatik stb. Sokkal több gondot fordít azonban arra, hogy új mondattani alakokat hozzon létre; nem annyira a nyelvet, mint inkább magát az irányt bővíti, gazdagítja új formák-

*) Micsoda különös irodalomtörténeti érdek fűződik e közmondáshoz, más alkalommal már kifejtettem. Lásd: *Egyet. Philologiai Közöny.* 1884. jun. VI f. és *U. o.* 1886. 603. l.

kal, — a mi tudvalevőleg sokkal masabb fokú tehetséget kíván. És épen abban áll költőnknek, mint nyelvművésznek kiváló érdeme, hogy képes e nagy feladatra is. Ő a conventionalis nyelv fonnyadt virágait eldobva, új szólamokat, új kifejezéseket keres, hogy nyelvét új bájakkal ékesítse; letérve az elkoptatott mondat-tani alakzatok szélesre taposott útjáról, olyan ösvényeken indul, melyeket előtte senki nem járt, s olyan virágokat talál minden lépten-nyomon, minőkkel még eladdig egyik költőnk sem büszkélkedett. Új kifejezéseket, új szólamokat, új viszonyításokat szó előadásába, melyek üde szépségökkel egészen elbájolják az olvasót. Mutatványúl álljon itt egy pár:

*Páva módját tartja egyenes lépésed.
Ráró méltóságát követi nézésed.
Pörlöse a szépség szemérmességnek.
Ezzel örökségre híred nevededik.
Bokros kívánságát csakhogy jobban nyesik.
Annyi sok férfiat életből kifejtén.
Emlékezetedhez hogy engem kapcsoltál.
A kívánt dologtul magát elfoglalni.
Mert lány nyájasságunk kemény harcra fakad.*

Ilyenekből egész ornata syntaxist lehetne összeállítani. Ilyenmő újításai valamint inversiói, melyek nem kevésbé jellemzik költőnk előadását, nyelvének új szint, új zamatot adnak. Az inversiók szintén finom nyelvréze mellett tesznek bizonyosságot. Alkalmazásukban ép annyi szabadsággal, mint tapintattal jár el: merészel, mint előtte alig valaki, de fonákságokat nem csinál, nyelvünk szelleme ellen nem vét soha. Pl.

*Megbocsáss, kivallom hogy ezt bátorsággal.
Parancsolatjának sőt siess kedvezni.
Második de annak szerelme szívemben.
És megölelhessem csakhogy személyedet.
Látván a fényes nap a mely gonoszságot.
Jupiter fogadott kit pohárnokjának.
S visszatért, ne látná hogy e gonoszságot.
Szemérmességétől a ki félre nem lép stb. stb.*

Bizvást elhíhetjük, hogy költőnk korántsem szorultságból alkot ilyen szokatlan szórendet, mert hiszen a legtöbb esetben nem is kényszeríti rá a szükség; hanem igenis azért, mert tudja hogy

a költői nyelv szépségeit épen az ilyen szokatlan alakok emelik leginkább, a melyeket a nyelvész szabálytalanságoknak nevez ugyan, de a magyar költői nyelv szelleme igenis megenged. Véget nem érnek az idézetekben, ha kimerítően akarnám ismertetni költőnk nyelvének sajátosságait, annyit azonban a felsorolt példák-ból is látunk, hogy a nyelvnek nagy mestere.

De nem kisebb a verselésben sem. A négyrímű Sándor-verseket ritka művészettel s erősen csengő rhythmussal használja; sorai zengzetesek, könnyed lejtésűek s rhythmusa olyan magyaros, minőt sem a megelőző kor költőinél, sem rajta innen Vörösmartyig és Aranyig nem találunk. Rímei többnyire két tagúak s bár gyakran csak a ragok és képzők ismétlődéseiből állanak, mindig szépen összecsengenek.

II.

Ha a fentebbi jellemzés számot tarthat arra, hogy — akár csak nagyjából is — hűnek neveztessek, földadatom második — fontosabb része, a szerző kilétének földerítése, nem fog nehézségekkel járni; sőt ha a fő jellemvonásokat, melyek a kezünk alatt levő költeményeken észlelhetők, helyesen fölismernem s kellően kiemel-nem sikerült — úgy alig van egyéb hátra, mint egyszerűen kimondanom a nevet, megneveznem a férfit, kinek kedvelt alakját a tárgyalt műveken szemlélt vonások oly világosan előnkbe rajzol-ják, hogy rá nem ismerni szinte lehetetlen. Bátran kimondhatjuk tehát, hogy e műfordítások névtelen szerzője nem más, mint a XVII. század közkedveltségnek örvendő epicusa, *Gyöngyösi István*.

Főlöszleges munkát végeznék s jó részben előbbi szavaimat kellene ismételnem, ha ezen állításomat tüzetesen bizonyítgatni akarnám. Mind az, a mit e költemények ismertetése czéljából elmondottam, jelen állításom mellett szól. Állítsuk e költeménye-ket Gyöngyösi kétségtelen művei mellé s hasonlítsuk össze őket a legutolsó vonásokig, illesszünk össze minden aprólékös jegyet, — mindenben Gyöngyösi-re fogunk ismerni. A közös sajátságok nagy száma, a nagy és kicsiny, lényeges és lényegtelen jegyek egyezése, a szellem és modor azonossága minden irott adatnál nagyobb nyomatékkal bizonyítja, hogy csakugyan Gyöngyösi mű-vével van dolgunk.

A helyett tehát, hogy még több bizonyítékot halmoznék fel, sokkal inkább szükségesnek vélem egyben-másban némi magyará-

zattal szolgálni. A ki Gyöngyösi műveit közelebbről ismeri s nem feledte, hogy költőnk gyakran ismétli önmagát s azt, mit egyik művében elmondott, a másikban, hasonló helyzetek rajzánál csaknem szóról-szóra ismét előadja, — bizonyára megütközik rajta, hogy a kezünk alatt levő műfordításokban ilyen ismétlődések, ilyen azonos helyek nem fordulnak elő; legfőlebb csak egy pár igen-igen halvány reminiscentiát lehet fölfedezni. Helena válaszában olvassuk:

«Sok jó reménységre már *koczká hányatott,*
Többször *vakot* — ritkán *vetett arra hatot.*»

Penelope levelében pedig:

«A halál *koczkája vakot hány* éltére.»

E két helylyel rokon a *Kemény János* következő két helye:

«De Marsnak *koczkáját* midőn tovább *vetjük,*
Hirtelen *vakot* hoz, min szívünk csüggesztjük.»

S kevésbé hátrább ismét:

«Elvárom a *sornak* vagy *hatját* vagy *vakját.*»

Azonban e kétes nyomok, különösen mivel általánosan ismert közmondás szolgál alapjokul, ha szinte nem pusztá véletlenné tulajdonítandók is, sokkal csekélyebb jelentőséggel bírnak, hogy sem rájuk építeni lehetne. Bizvást mellőzhetjük tehát őket; hiszen a fölfogás és kidolgozás, a nyelv és verselés — miként láttuk — különben is oly döntő bizonyítékokat szolgáltat, hogy többre épen nincs szükségünk. A dolog azonban magyarázatot kíván.

A reminiscenciák ily mérvű hiánya, bármennyire felőlő is, igen könnyen kimagyarázható. Okozta ezt első sorban a tárgy elűtő jelleme, melynél fogva e költemények Gyöngyösi ismeretes műveinek mindenikétől feltűnően különböznek; okozta másfelől az a szokatlan körülmény, hogy költőnk nem eredetit ír, hanem egyszerűen csak fordít. E két fontos körülmény azonban még nem magyaráz meg mindent, mert bár a tárgy különbözik is azoktól, melyeket költőnk ismert műveiben feldolgozott, mégis nyújt egy pár hasonló helyzetet; másrészt pedig azon szabad kezű fordítási mód mellett, melyet követ, nem lett volna nehéz némi kis rést találni saját kedvencz eszméinek, szinte szokásossá vált szólamainak becsem-

pészésére. Ha tehát kielégítő magyarázatot akarunk kapni, vizsgálunk kell azt: mikor készülhettek e fordítások.

Gyöngyösi ismeretes művei közt — mint tudjuk, — idő szerint a legelső «*Murányi Vénus*» (megjelent 1664-ben, de készén volt már évekkel előbb); ez azonban korántsem első műve. Ő maga mondja ezt, midőn hozzácsatolt «*Előljáró beszéd*»-ében így szól:

«Múzsám! *Parnaszusból ki régen távoztál,*
Pegasus kútjától messze szakadoztál»

Foglalkozott tehát versírással már jóval azelőtt is, habár talán inkább csak próbaképen; s most e téren szerzett régi gyakorlatára czéloz, midőn folytatva, így inti Múzsáját:

«Ha még valamit tudsz, a mit onnan hoztál,
Láss felvett munkádhoz, ha meg nem változtál.»

Milyen körben, milyen irányban munkálkodott azelőtt? — igen érdekes kérdés; megérdemli, hogy egy feleletet koczkáztassak reá.

Az «*Előljáró Beszéd*»-et azon kijelentéssel kezdi költőnk, hogy ám foglalják versekbe mások *Jason, Paris és Heléna, Hercules, Aeneas és Ulysses* történetét, ő nem törődik e tárgyakkal, mert:

«Más én hivatalom, a melyet forgatok,
Kikről mások irtak, azokról hallgatok,
Erős Murány felé elmémmei vágtatok,
S annak dolgairól verset koholgotok.»

Én e nyilatkozatot többnek veszem pusztá phrasisnál s azt hiszem, van benne némi rejtett czélzás is, mely bennünket útba igazít. Ugy tetszik, mintha e sorokkal a költő búcsút akarna venni azon körtől, melyben egykor munkálkodott s mostani tárgyára elő akarja készíteni azokat, kik őt eddig másfajta költői művei után ismerték. S ha e sort:

«*Kikről mások irtak, azokról hallgatok*»

betűszerinti értelemben veszem, úgy tetszik, mintha azt akarná költőnk értetni általa: eddig mások után dolgoztam, most ime eredetit adok. E rejtett czélzások azon hiedelemre indítanak, hogy a kezünk alatt levő fordítások a «*Murányi Vénus*» előtti korszakból, Gyöngyösi ifjúkorából származnak, talán éppen legelső kesérletei a költészet terén.

E föltevés pusztán magában tekintve is nagyon valószínű. Költőnk — miként közhivataloskodása s költői működése egyaránt tanúsítja, — kellő iskolai oktatásban részesült s a latin nyelv és irodalom mezején nagy jártasságra tett szert. Olvasgatta a classikusokat, s köztök különösen Ovidiust kedvelhette meg, ki vele sok tekintetben rokon szellem volt. Classikus olvasmányok ébreszthették föl benne a szunnyadó geniust s Ovid muzsája csábíthatta az első kísérletre. Nagyon természetes, hogy nem eredeti alkotással tesz próbát, hanem fordítani kezd s a fordítandó darabokat épen kedvencz költője művei közül választja. Valószínűleg minden további cél nélkül, csupán kedvtelésből fordította le a szóban forgó három költeményt, hogy saját erejét vagy tán nyelvünk alkalmas voltát próbára tegye. Munkája sikerével egészen véve meg lehetett elégedve, s ilyen kezdet után bátran folytathatta volna; mégis, mintha kedvét veszítette volna, hosszú időre leteszi a tollat, sem kedvencz költőjének műveiből nem fordít, sem eredetit, önállót nem ír. Avagy talán dolgoztatott maga mulattatására megszakítás nélkül s többi e korszakra eső művei még valamely könyv- vagy levéltár porlepte csomói közt várják a fölfedezőt, — ki tudná megmondani. Annyi bizonyos, hogy a *«Murányi Vénus»*-ban már kész költő áll előttünk, ki nem csak mondja, de meg is bizonyítja, hogy már régebben is áldozott a múzsák oltárán. És ha csakugyan megszakadt is költői munkássága ez első kísérlet után, bizvást feltehetjük, hogy Ovidius kedvencz költője maradt azután is; a hatás tehát, melyet tőle vett, működött folyvást. Mikor aztán nagyokára, más benyomásoktól indítva, ismét lanthoz nyúl, emez ifjúkori szárnypróbálgatások emléke meglehetősen elhalaványodik lelkében; a régi és az új irány közt semmi kapocs nem található; más körbe lép át, más tárgyakon lelkesül s más ihlet szállja meg szellemét; jól tudja ezt ő maga is; hiszen — mint láttuk, — előre kijelenti, hogy másfajta művet szándékozik nyújtani; — mindamellett is a múltat megtagadni nem képes. Azok az érzelmek és eszmék, melyeket első kísérleteiben kifejezett s a phrasisok, melyekkel őket kifejezte, annyira kivesztek emlékezetéből, hogy többé egyik sem jön ajkára; de az az erős hatás, melyet ébredező szelleme Ovidiustól vett, érvényesül ez alkalommal s érvényesül minden más alkalommal is. Már Arany észrevette azon vonásokat, melyek egyenesen Ovidiusra vihetők vissza; s ha valaki közelebbről szemügyre veszi költőnk műveit, egyenkint felismerheti maga is.

Az a föltevés tehát, hogy e fordítások költőnk ifjabb éveiből származnak, kimagyarázza egyfelől a reminiscentiák hiányát; másfelől érthetőkké teszi azon ovidiusi tulajdonságokat, melyek Gyöngyösi-nek egész költészetén szembe tűnnek.

Végül, hogy minden fölmerülhető kérdésre megfeleljek, megpróbálom magyarázatát adni annak, miért nem jöttek ki e költemények nyomtatásban s miért hiányzik mellőlök a költő neve? Tudjuk, hogy Gyöngyösi soha sem sietett műveivel a közönség elé, mindenik költemény éveken át hevert nála kéziratban s csak többszörös átdolgozás után került — nem nyomdába, hanem szűkebb körű közönség elé — másolatban. Ő maga csak egyetlenegy művét, a *„Murányi Vénus”*-t adta ki jóval elkészülte után; a többiek egytől-egyig mások gondjai alatt láttak napvilágot. Ha már eredeti s tárgyuk miatt is érdekesebb műveit sem siet kinyomatni, csuda-e tehát, hogy ifjúkori kísérleteit, melyek különben is aligha készültek a közönség számára, teljesen mellőzi? Nagyon valószínű, hogy mégha teljes kiadást is rendez vala műveiből, azok sorába e három heroidát akkor sem veszi fel, épen mert annyira elűtnek amazoktól. Közelebbi ismerősei, tisztelői, barátai, s kik előtt titokban tartani bajos lett volna, még akkor mindjárt lemásolták s a maguk szűkebb körében el is terjesztették mindhármát. Ők magok jól ismervén a szerzőt, talán nem is jegyezték nevét a művek alá, vagy ha tették is ezt, a többi másolók könnyen mellőzhették; így történt aztán hogy az említett gyűjteménybe is névtelenül vétettek fel, mindjárt Zrinyi művei után. A ki megkedvelte őket, teljes gyönyörűségét találhatta bennök, ha nem tudta is a költő nevét.

Két százada múlt, hogy e költemények elfeledve heverték a letűnt idők porlepte emlékei között, mint földbe ázott kincsei költői irodalmunknak. Nagyon ideje, hogy kiemeljük a porból s beállítsuk oda, hol méltó helyök van. Ha nem lesznek is műbecs szerint első a sorban, mint ama korbeli költészetünk tisztas emlékei s mint a népszerű költő művei kétséggkívül megérdemelnek annyit, hogy irodalmunkra nyereségnek tartsuk.

(Folytatása következik.)

AZ ANTIK KÖLTŐK FORDÍTÁSÁRÓL.

— Jelentés a M. T. Akadémia philologiai bizottságához. —

«*Mutatványok dr. Csengeri János magyar Propertiusából*». — E cím alatt Propertius Elegiáinak tíz darabja, megbíralás és véleményadás végett levén hozzám áttéve, bátor vagyok az ügy érdekében a következőket előadni.

Egyike voltam azoknak, a kik más körben is a régi klasszikusoknak rimes fordításai ellen mindig felszólaltak, s az eredeti metrumok megtartását, illetőleg hű visszaadását sürgették.

E nézetemhez most is ragaszkodom, — noha kénytelen voltam azt olykor a többség akaratának, olykor a divat sodró hatalmának, s legtöbbször egyes fordítók genialitásának alárendelni.

Többi közt ugyan Csengerinek egy Tibullus-fordítása, mely azóta nyomtatásban is megjelent, volt ezelőtt mintegy négy évvel kezem alatt, melyről. a modern forma daczára, teljes elismeréssel voltam kénytelen nyilatkozni. Meghajolva a Kisfaludy-társaságnak a formára nézve, egyéni szavazatom ellenére, már egyszer kimondott határozata előtt, mintegy «letettem a fegyvert».

Most azonban, az akadémiának ujonnan megalakult philologiai bizottsága előtt, újra *felveszem azt a fegyvert*. Lándzsát török a régi klasszikai formáknak külsőségeiben is megtartása mellett.

Nem mintha a szerző e műve mögötte állana korábbi Tibullus-fordításának. Sőt örömmel vallom be, hogy ahoz méltón sorakozik. Kiállja versről versre az összehasonlítást, eltalálja a hangulatot, hiven ad vissza majd mindent, s az olvasmányt élvezetessé teszi könnyen folyó verselésével és erőltetés nélküli jó rímeivel.

Ha arról volna szó, hogy egy régi jó szerelmi költőt bármely modern troubadour mellett is megkedveltessünk, a szalonokba bevezessük s a könnyű olvasmányt kereső közönség körében népszerűvé tegyük: egy perczig sem haboznám a «kostolóra» beküldött «mutatvány» után a többit is bekívánni s a kötetet, a legjobb ajánlattal, sajtó alá bocsátani.

A Kisfaludy-társaság pl. nem sokat kockáztatna ilynemű vállalatoknak is, — cum grano salis, — programjába felvétele által.

De a mi philologiai bizottságunknak, ha nem csalódom, komolyabb, bár némi részben háladatlanabb feladata van.

Itt sokkal szigorúbb mértéket kell alkalmaznunk.

Az ó-klasszikusok népszerűsítése nálunk csak másodrendű, alárendelt cél lehet, mi inkább azok kellő megértésére, magyarázására, szellemök teljes átértését kívánó fáradságos tanulmányok buzdítására s az ó világ ismeretének magasb igényű körökben terjesztésére vagyunk hivatva.

Nekünk tehát, csekély nézetem szerint, nem szabad egy Homert vagy Vergilt magyar bundába vagy attilába, sem egy Ovidot s társait kabátba, frakba öltöztetve mutatni, csak hogy a mi jó közönségünk szívesebben lássa s megmaraszssa.

Ha a fülbemászó olasz melodiát primitív hangszerezés mellett ma már megvetik, s zenében komoly magasztosságot s a tárgyhöz illő művészi szerkezetet kívánnak, ha egy műveltebb ember sem tűri el a transscriptiók ama nemét, mely kis ütemváltoztatással a bús magyar nótát víg bécsi keringővé, vagy akár a tüzes csárdást enyelgő polkává varázsolja át: úgy nem lehet nekünk játszani enyelgéssel fogni hozzá a bár szinte játszva enyelgő régi poetáknak, annál kevesbé majd komolyabb klasszikusoknak meghonosításához.

Zenéről vettem ezúttal tán kevesbé találó hasonlatot; máskor a szobrászathoz vagy remek festmények másolásaihoz szoktam volt folyamodni, hogy eszmémet megértessem.

Belvederi Apollót, medicæi Venust nem fogunk új divat szerint felöltöztetni, sem régi vásznakat durva retouche vagy másolatban tetszősb színezet által felfrissíteni. Hisz szabadságunkban áll a művészi alkotás minden téren, saját conceptionk szerint, újat, akár jobbat is, teremteni!

Rég elkéstem volna attól, hogy költőinket, kiknek Petőfi s Arany (hogy előzőiket ne említsem) új és soha el nem avuló forrásokat tudtak felkutatni, — ma, ezek elhagyásával, ismét a Vörösmarty hangzatos hexameterének s Berzsenyi alcaicáinak divatba hozására serkentsem: csinált virágot dicsérnék akkor üde rózsák vagy réti virág helyett. Meg van czáfolva rég ama föltevés, mintha nyelvünk rimszegény volna s e miatt örökké bizonyos elnézésre lenne szükségünk a nyugati költők virtuozitásával szemben.

De, csak annyit mondok, — diadalunk mámorában ne tapossuk el korábbi dicsőségünk megannyi büszke emlékjeleit, mai

álláspontunk lépcsőit. — Ne feledjük, hogy magyar nyelvünk Európában talán páratlan arra nézve, hogy a verseles minden nemére, a már lenézett antik és a virágzó rimes formára, egyaránt alkalmas. Ez előnyről, melyre azt hiszem büszkék lehetünk, lemondanunk nem szabad!

Legkevésbé szabad akkor, ha a régi római és görög klasszikusok művészi, minta-fordításairól van szó, mely feladatnak, úgy tartalom mint forma tekintetében, kellő erőfeszítéssel, — numeris omnibus absolute, — megfelelhettünk.

Mitsem nyom itt előttem a nyugati népek példája. Ők kénytelenek voltak modernizálni, mert nyelvöknek nincs meg a hozzá való prozódiaja és hajlékonysága. Tán azért emelkedtek tekintélyes hangok a mellett, hogy a költőket prózában kellene inkább fordítani. (Brunetière.) Olasz, francia hexameter nem létezik, angol csak curiosumképen, a német — kiveszem tán a Goetheét — mindig döcögös; egyik sem versenyezhet velünk. Csakis az eredeti! — S a mit azok szomorú kénytelenségből tesznek, mi önként kövessük? Eldobva kincseinket, szegényebbnek mutassuk magunkat? — Nem találom indokoltnak ez álszerénységet, sem hozzánk méltónak az olcsó népszerűség keresését.

Bátran kimondom tehát s a mélyen tisztelt philologiai bizottság figyelmébe ajánlom azon meggyőződésemet, miszerint nekünk a nagy horderejű s magas színvonalra törekvő vállalatban, melynek még csak küszöbén állunk, a régi klasszikusok, különösen a poéták fordításaiban, a hűségen felül nemcsak a hangulatra s az antik jellegre, hanem épen ennek érdekében a metrumra nézve is a legszigorúbb mértéket kell alkalmaznunk, s csakis az eredeti versformát megtartó, esetleg ezt legalább megközelítő műfordításokat méltatnunk a mi czégünk alatti gyűjteménybe való felvételre.

Csengeri Propertius-fordítását ennél fogva — bármily dicsérről kell is róla különben nyilatkoznom, s bármennyire ohajtánám szépirodalmunk érdekében a munka megjelenését — az Akadémia philologiai bizottságának kiadványainál figyelembe vehetőnek nem tartom.

Mély tisztelettel maradván a t. bizottságnak — Budapest, 1886. decz. 11. — alázatos szolgája s ez idő szerinti elnöke

ZICHY ANTAL.

HAZAI IRODALOM.

Homeros Iliasa. Bő szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta *Dr. Csengeri János.* Budapest. 1886. Eggenberger (Görög és római remek-írók iskolai könyvtára.) LXXXX és 260. l. 8.-r. Ara 1 frt 60 kr.

Homeros Odysseája. Bő szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta *Dr. Csengeri János.* Budapest, 1886. Eggenberger (Görög és római remekírók iskolai könyvtára). LXXVI. és 216 l. 8.-r. Ára 1 frt 40 kr.

Középiskolai tantervünk szerint görög tanításunknak középpontja Homeros. Az Utasítások Homeros teljes ismeretét, tudatos felfogását, mind történeti, mind pedig æsthetikai méltatását hirdetik a gymnasiumi görög tanítás legbecsesebb eredményének.

E követelésekkel szemben érdekes megfigyelni, mennyire közelítik meg gymnasiumaink a kitűzött czélt. Egy hallgatóm, Weiss Rezső úr, szívesességéből össze vannak nálam állítva az adatok arra nézve, hogy az 1885—86-iki tanévben a közokt. ministerium közvetlen vezetése alatt álló 51, továbbá 20 felekezeti, mindössze tehát 71 főgymnasiumban a tanulók a két legfelsőbb osztályban mit, mennyit és mily kiadások alapján olvastak Homerosból. Iskolai praxisunk jellemzéseül felemlítem ezen összeállítás nyomán, hogy a budapesti II. ker. kir. főgymnasium és a lugosi kath. főgymnasium 8-ik osztályában Homerosból épen semmit, a 7-ik osztályban pedig az Iliasból nem egészen két éneket olvastak. A besztercebányai kir. főgymnasiumban a 7. és 8-ik osztályban az Iliasból és Odysseából másfél éneket, a győri kath. főgymnasiumban és a kézsmárki ág. hitv. evang. főgymnasiumban egy-egy éneket, a soproni és a szabadkai főgymnasiumban a 7-ik osztályban az Ilias első két énekét, a 8-ikban az Ilias 6-ik énekét, a medgyesi ág. hitv. evang. főgymnasium 7-ik osztályában az Iliasból három éneket, 8-ik osztályában épen semmit sem olvastak stb. stb. Szóval az eredmény, melyet középiskolánk Homerosnak, a gymnasiumi görög oktatás ezen középpontjának, ismeretében felmutathat, szegénytelenül csekély. E szomorú jelenség egyik főokát abban kell keresnünk, hogy iskoláink túlnyomó többségében kizárólag szövegkiadásokat adnak a tanuló kezébe. Az 1885—86-iki tanévben 94 osztály közül, melyekre nézve ebben a tekintetben adataim vannak, 67 osztályban használtak (többnyire Dindorf és Hohegger-féle) szövegkiadást és csak 27-ben magyar jegyzetes kiadást. Az ilyen eljárás mellett azután nem csoda, hogy a tanulók gyakran még akkor sem értik a szöveget, ha azt hiszik, hogy megértették, és oly lassan haladnak előre Homeros olvasásában, hogy a Tanterv és az Utasítások által kitűzött czélt még csak meg sem közelítik.

Ily körülmények között örömmel kell fogadni minden segédesz-

közt, mely ama cél elérését elősegíti. Jegyzetes Homeros-kiadásaink ugyan eddig is voltak, de azért új iskolai Homeros-kiadás épen nem mondható fölöslegesnek. A Veress-féle Ilias és Odyssea meggyőződéseim szerint, melyet annak idején a szakközönség előtt meg is okoltam, még a legnagyobb jóakarat mellett sem mondható sikerültnek — annál feltűnőbb, hogy tanáraink, ha már jegyzetes kiadásból olvastatják Homeros-t, a Veress-féle kiadásokat szeretik használni; — a mi pedig az én kiadásaimat illeti, melyeket Csengeri igen használhatóknak mond, nem érheti be velük az a tanár, a ki többet vagy olykor mást is akar olvasztatni, mint az Ilias és Odyssea első három énekét. Szóval nagy szükségünk van az olyan Homeros-kiadásra, melynek magyarázatai méltányos tudományos és pædagogiai igényeknek megfelelnek és a mely mindkét epos anyagából annyit ölel fel, hogy jó sokat lehet belőle válogatni. Csengeri azonban még többet akar adni. Oly kiadás közzétételéhez fogott, mely az eddigi kiadások fölött leginkább az által akar kiválni, hogy a két eposnak teljes egészben való megismertetését teszi lehetővé és ilyen formán végre valahára megvalósítja a Tanterv és az Utasítások ideálját.

Oly szép törekvés ez, hogy csak sajnálni lehet, hogy kudarczot vallott. Csengeri kiadásaiban az Ilias- és Odysseának csak mintegy fele van meg, a miért is az, a ki ezen kiadásokból a két epos teljes egészben akarja megismerni, ép úgy a „summariumra”, az epos tartalmának a könyv elején olvasható elbeszélésére van utalva, mint az, a ki valamely befejezetlen magyar jegyzetes kiadást, vagy akár pusztá szövegkiadást használ. Szinte hihetetlen továbbá, hogy Csengeri egész vállalata azon a merész feltevésen alapúl, hogy akad nálunk intézet, a hol az ő szemelvényeit végig olvastatják, holott a főttebb idézett statistikából kitűnik, hogy alig van intézetünk, a melyben Homeros 2000 soráig, a Csengeri Odysseájában foglalt anyagnak nem egészen egy harmadáig felvitték volna (Iliasa meg épen c. 8000 versből áll), a mint hogy sokkal többre vinni oly országban, hol a görög nyelv tanítását az V. osztályban kezdik, teljes lehetetlenség.

Arról a reményről tehát, hogy a Csengeri könyve alapján könnyebben lehet majd megismertetni a tanulókat az egész Iliassal és Odysseával, mint az eddigi kiadások segítségével, így is, úgy is le kell mondani. Ennek következtében azután megszűnnék a Csengeri kiadásainak létjoga, ha a jóakaró bíráló nem tekintene el alapelvüktől, a szemelvények elvétől, a mikor örömmel constatálja, hogy végre van egy Homeros-kiadásunk többé-kevésbé sikerült bevezetésekkel, mely a válogatásra eléggé terjedelmes olvasmányt foglal magában, és a melyről reményleni lehet, hogy majd annak idején, ha már a hozzá való jegyzetek is meglesznek,*)

*) Hogy még ebben az évtizedben meglesznek, alig merem reményleni. A Görög és Római Remekírók Iskolai Könyvtárában ugyanis, tehát iskolai

hasznavehető és amennyiben aránytalanul magas ára nem állja útját elterjedésének, sokat használt tankönyv is lesz.

Szerény véleményem szerint a szerfelett foggyatékos Veress-féle kiadásokkal és az én befejezetlen kiadásaimmal szemben, továbbá kellő figyelemre méltatva azt a körülményt, hogy a célra nem vezető szövegkiadásokat csak *olcsó* jegyzetes kiadásokkal lehet kiszorítani, nem pedig 2 frt 50 kros kötetekkel, — Csengerinek egészen másképen kellett volna eljárnia, hogy valóban hízagot pótló és életre való kiadást létesítsen. Mindenek előtt le kellett volna mondania arról az utopiáról, hogy egy vagy akár két esztendő alatt 6000—8000 verset fog elolvasztathatni gymnasiumaink tanulóival. A helyett adta volna ki idővel az egész Iliast és Odysseát bevezetésekkel és szöveg alatti jegyzetekkel három-négy éneket tartalmazó füzetekben, vagy pedig — minthogy ő is azokkal tart, kik külön füzetbe szeretik foglalni a jegyzeteket — a kiadást csak drágító görög szöveg elhagyásával írt volna bevezetéseket és jegyzeteket pl. a Dindorf-féle szövegkiadáshoz, melynek tizenkét éneket tartalmazó füzetét, a melyből a tanár a maga és nem a Csengeri izlése szerint válogathat, a tanuló 45 krért megkapja, — és gondoskodott volna arról, hogy bevezetései és jegyzetei két vagy több füzetben, tehát aránylag olcsón legyenek kaphatók. Azt, hogy az Ilias és Odyssea mily részeit tartja az iskolai olvasásra legalkalmasabbaknak, a bevezetésben egy pár sorban elmondhatta volna.

Az ily kiadásokkal lehetne lendíteni görög oktatásunkon, míg a mostani szemelvényekkel, attól tartok, hogy nem fog lehetni megtörni a Dindorf- és Hoehger-féle szövegkiadásoknak határozottan káros uralmát gymnasiumainkon.

Ezen reflexiók azonban — természetesen — nem mentenek fel azon kötelezettség alól, hogy a Csengeri kiadásainak részleteibe bocsátkozzam.

klasszikusok jegyzetes kiadásainak gyűjteményében, terjedelmesebb klasszikusok műveinek kiadásánál rendesen előbb a szöveg jelenik meg, míg a jegyzetekre, a kiadás főrészére, esztendőig váratták a közönséget, a mely pedig — a mint tapasztalásból tudom — ama méregdrága szövegeket nem annyira a bevezetések és holmi marginális tárgymutató kivonatok kedvéért, hanem a jegyzetek kedvéért veszi meg, a melyekről évről-évre reményli, hogy legkésőbb rövid pár héttel az iskolai év kezdete után fognak megjelenni. Pedig hány tanár hányszor csalatkozik e reményében az iskolai oktatás nem csekély kárára, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a Sallustiuskiadáshoz, mely 1880-ban jelent meg, a jegyzetek 1882-ben készültek el; Horatius költeményei 1880-ban, illetőleg 1881-ben jelentek meg, a hozzávaló jegyzetek tudtommal csak egy pár héttel ezelőtt hagyták el a sajtót, — végre a mi nem kevésbé épületes, Platon szemelvényeire, melyek 1883-ban, és Tacitus Annaleszeire, melyek 1881-ben jelentek meg, még most, három illetőleg öt esztendő után, sincsenek meg a várva várt jegyzetek!

Lássuk tehát előbb magukat a szemelvényeket, azután a bevezetéseket.

A szemelvényeket illetőleg csak azt a kérdést lehet felvetni, helyesen vannak-e megválasztva ?¹⁾ Összeállításuknál Csengeri, mint az *Ilias*-hoz írt előszavából megtudjuk, főfigyelmét arra fordította, hogy kihagyja az iskolai olvasásra kevésbé alkalmas és az epos egészének szempontjából mellőzhető részeket. Amazok alatt első sorban a modern felfogás szerint kissé obszón helyeket érti, és az ilyenek kihagyását szemelvényes kiadásban okvetetlenül helyeselnünk kell,²⁾ de már nehezebben fogunk megbarátkozni ama másik elv keresztülvitelével, melynek köszönhető leginkább, hogy pl. az *Odyssea* 12000 és egynehány sorának kevéssel több mint a fele kapott helyet a szemelvényekben. Magától értetődik, hogy sok, a mit mellőzött, bátran elmaradhatott, a mint hogy az *Ilias* reducálása nagyon is elnyújtott harci jeleneteivel aránylag csekély nehézséggel járt — bár itt is nem szívesen nélkülözzük *Helena* és *Aphrodite* beszélgetését a III. énekben, mely oly érdekes világot vet *Helena* jellemére, *Achilleus* és *Agamemnon* kibékülését a XIX., *Achilleus* és *Hektor* első örszetüzését a XX. énekben. A mi azonban az *Odysseát* illeti, Csengeri elrontotta, felbontotta művészi compositióját az által, hogy kihagyta belőle *Telemachos* utazását, melybe a görög hősmondának oly szép részei vannak beleszőve (igaz, hogy ezzel az operatióval c. 1500 verset takarított meg), *Penelopét* mindig csak a színfalak mögött szerepelteti, és a XIX. énekben lépteti fel legelőször; — kihagyja *Demodokos* személyét egészen, és a *Phemios* személyét majdnem egészen, pedig az ezekre vonatkozó versekből tanuljuk ismerni a görög eposköltészet első, kifejtetlen stadiumát. Kihagyja még *Nausikaának* *Odysseussal* való utolsó találkozását, *Kirkének* a *Sireenekre*, *Skyllára* és *Charybdisre* stb. vonatkozó intéseit, melyek eme tengeri portentumoknak *Odysseus* adta leírását szépen kiegészítik; kihagyja *Odysseus* találkozását *Agamemnonnal* és *Achilleussal* az alvilágban, — szóval kihagyott sok olyant, a mit maga Csengeri szívesen bennhagyott volna kiadásában, ha nem kellett volna attól tartania, hogy kevésbé erőszakos eljárás mellett a szemelvények és a hozzávaló jegyzetek még több papirost fogyasztanak, még drágábbá teszik kiadását. Ezért azonban nem annyira Csengerit, mint inkább a

¹⁾ A mi magát a szöveget illeti, érdemes megjegyezni, hogy az *Ilias* szövege „jobbára a Dindorf-féle, itt-ott Ameis szerint javítva”, az *Odysseáé* tisztán az Ameisé. Kár, hogy az *Iliasé* is nem az. Csengeri egyáltalában túlbecsüli Dindorf Homeros-kiadását.

²⁾ Kár, ez nem sikerült mindenütt; II. I. 31, II. 262, IX. 336. Od. V. 119. 125. 126. megmaradtak a szövegben.

szemelvények elvét kell okolni; ritka dolog ugyanis, hogy valamely antológia minden igényt kielégítsen.

Az epos egészének szempontjából mellőzhető részletet csak egyet találtam, Telemachos útrakelését (Od. II. 260—432). Hogy ezt miért vette fel Csengeri, mikor Telemachosnak egész utazását (hazatérését is) mellőzte, — nem tudom.

Áttérek a Csengeri bevezetéseinek ismertetésére.

Az Iliashoz való 80 oldalra terjedő bevezetés kilencz szakaszban a Homeros életére vonatkozó adatokról, a homerosi eposok sorsáról, a homerosi kérdésről, a trójai mondakörről és az Ilias szerkezetéről szól, megismertet az Ilias tartalmával, chronológiájával és színterével, végül pedig a trójai királyi ház családfáját adja, mindezt eléggé alaposan és jó magyarsággal. De hogy egy esetleges második kiadásnál mégis jó sokat kell majd változtatni, kitűnik a következő észrevételeimből.

Főfogyatkozása a homerosi kérdésről való fejezetnek, hogy a Peisistratos-féle recensiót, melyet legújabbán Sittl és Flach meggyőző érvekkel a mesék országába utasítottak, mindennel együtt, a mi vele összefügg, komoly historiai ténynek veszi; innen azután a hibás előadás a 8., 13., 14., 26., 27., 28-ik lapon.

P. V. abból magyarázza Csengeri a Homeros életéről vonatkozó hiteles adatok hiányát, hogy »halála után jutott hírnévre.« Mintha bizony hitelesebbek volnának adataink, ha még életében jutott volna hírnévre! A Kr. e. kilencedik században még nem volt a görögöknek irodalomtörténetük.

P. VI. Csengeri Aischylos azon nyilatkozatát, hogy az ő költeményei csak morzsák a Homeros gazdag asztaláról, az Ilias és Odyssea költőjére vonatkoztatja, — hibásan, mert Aischylos a kyklikus eposokból vette darabjai tárgyát.

U. o. azt olvassuk, hogy Herodotos szerint »Homeros négyszáz évvel korábbi nálánál és így Kr. e. 854-ben született.« Másképen, de helyesebben magyarázza Cs. Herodotos ismeretes passusát a IX-ik lapon, hol csak azt következteti belőle, hogy szerinte Homeros »a kilencedik század közepén élt.«

P. VII. a Homeros név magyarázásánál felemlíti, hogy »újabb tudósok, kik a homerosi eposokat apróbb epikus dalok összeállításának nézik, szerkesztőnek, gyűjtőnek, vagy összefűzőtnek, összeillesztettnek értelmezik.« A dolog úgy áll, hogy Curtius kimutatta azon régibb etymologia félszegvoltát, mely szerint *δηρως* a. m. »gyűjtő, összeillesztő«; *δηρως* ugyanis, ha igazán *δηοῦ* és *ἀραρῶ*-val függ össze, csak azt jelentheti, hogy »összeillesztett«, ez pedig sohasem lehetett azonos az összeillesztő, szerkesztő fogalmával.

P. XIV. Azt, hogy Peisistratos foglalta legelőször írásba a Home-

ros eposait, egy nevezetesebb régi író sem állítja, de Suidasnak Csengeri idézte passusából nem tűnik ki ezen ráfogás hibás volta.

P. XV. az Ilias és Odysseának énekekre való felosztása, mely Aristoteles és Zenodotos közé esik, hibásan van Aristarchosnak tulajdonítva.

P. XVI. meg kellett volna röviden mondani, mi volt az 'Ιλιάς μυχρόν tartalma.

Hibás az az állítás, hogy «Homeros reánk jutott szövege egy eclecticus vulgata, mely általában Aristarchostól függ, de szerencsére korábbi kiadásokból jó sok lectiót foglal magában.» Codexeink szövege a régi Aristarchos előtti vulgata, melybe aránylag ritkán kerültek az Aristarchos olvasásai.

Csak két papyrus-töredékünk van részletekkel az Ilias 18-ik és 24-ik énekéből, nem három, mint Csengeri mondja.

P. XVII jó lett volna megmondani, mit kell a «Townleyanus és Harleianus codex» elnevezés alatt érteni. — A palimpsest szó *πάλιν*-ből és *ψάω*-ból (nem *ψέω*-ból) van összetéve.

Naiv megjegyzés u. o., hogy «napjainkban, azt mondhatni, hogy alig van philologus, ki Homerost, legalább részben, ne fordította volna.»

P. XXVI. a digammáról van szó, de nincs benne köszönet. «Hogy Homerosnál eredetileg megvolt, mutatja az elveszése következtében támadt sok hiatus.» Mutatja azt azonkívül még rövid szótagoknak megnyújtása az arsisban és a thesisben. — Hogy a homerosi költeményeket nem írták le mindjárt keletkezésük után, «arra erős bizonyosság az aol digamma használatában való egyenetlenség és önkény, mely szerint a digamma majd consonans, majd egészben vagy részben el van mosódva. Ha mindjárt leírták volna, nagyobb bennök a nyelvi egyenlőség, a *ϝ* használatában való biztosság». De ugyanezt az egyenetlenséget és önkényt tapasztaljuk az aol és dór lyrikusoknál és a dialectikus feliratokon, ezeket pedig mindjárt keletkezésük után írták le. — Még több a hiba abban a következtetésben, melyet Csengeri az aol digamma használatából Homerosnál levon: «úgy látszik tehát, hogy, a homerosi költeményeket eredetileg aol dialectusban költötték, s később ión dialectusban írták le, az ión alphabetában pedig nem volt meg a digamma;» az «aol» digamma ugyanis régentén valamennyi görög dialectusban megvolt, és így abból, hogy Homerosnál helyreállítható, nem lehet következtetni, hogy a homerosi eposokat eredetileg aol dialectusban költötték; — az, hogy a digamma a régi ión alphabetában nem volt meg, szintén hibás állítás.

P. XXXIV. azt mondja Cs. Schliemannról, hogy a hissarliki domb romjai közt a legalul talált várost hiszi Trójának. Ez Schliemann régibb hypothesis, ujabbán a második várost azonosítja a homerosi

Trójjával, Feltűnő különben, hogy Cs. e helyen elfogadja Schliemann hypothesisét, mely szerint Trója a Hissarlik nevű dombon feküdt, később pedig (p. LXX), mikor Welcker nyomán az Ilias topographiáját adja, a mai Bunarbasin keresi a régi Tróját. — Egy másik ellenmondás, hogy p. LXXVI szerint «Achilleus nem reflectál a nála járt követségére,» p. LXXIII szerint pedig igenis reflectál rá a XVI. ének 60 s. k. verseiben.

De ideje már, hogy áttérjünk Csengerinek az Odysseához írt bevezetéseire.

A 71 oldalra terjedő bevezetések hét fejezetben az Odyssea szerzőjével, tartalmával, chronológiájával és szerkezetével, továbbá (Gemoll alapján) a mostani Ithaka topographiájával és az epicus előadásmóddal ismertetik meg az olvasót, végül pedig a homerosi költészet és világnézet jellemzését adják.

Az első fejezetben, mely az Odyssea szerzőjéről szól, Csengeri az Ilias és Odyssea közötti eltéréseket és megegyezéseket fejtegeti, nagyjában helyesen, és arra az eredményre jut, hogy nincs okunk az Odysseát Homerosztól elvitatni. Nem szándékom az eltérések magyarázatát és az eredmény helyességét kétségbe vonni, csak azt a megjegyzést koczkáztatom, hogy a Csengeri által statuált lényeges, kivált az elrendezésben mutatkozó megegyezések vajmi keveset nyomnak a latban. Az ilyen egyezésről, pl. hogy az Ilias 6-ik éneke Andromache, az Odyssea 6-ik éneke pedig Nausikaa kedves epizódját foglalja magában, a költő nem tehet, mert a homerosi eposoknak énekekre való felosztása 500—600 évvel a költő kora után jött divatba. Továbbá Csengeri szerint az Odysseában a Telemachia (1—4 ének) helyzete éppen olyan, mint az Iliasban a szorosabb értelemben vett Iliasé (2—7.), de egy másik helyen (p. XLIV.) lehetségesnek tartja, hogy a Telemachia eredetileg nem tartozott az Odysseába, hanem maga Homeros vagy más költő később költötte belé.

Az Odyssea szerkezetéről szóló fejezetnek nagy részét Kirchhoffnak az Odyssea keletkezésére vonatkozó hypothesisének czáfolata képezi. (A legújabb hypothesis, Wilamowitz-Moellendorf ét, mely pedig éppen úgy megérdemli a figyelmet, mint a Kirchhoffé, egészen mellőzi, alkalmasint azért, mert nem ismeri.) Ez Csengeri könyvének legkevésbé sikerült része. Azután még fölösleges is. Az ily nehéz problémát elég lett volna röviden érinteni; terjedelmes, tudományos czáfolata nem való iskolai kiadásba. Hozzá még a Kirchhoff hypothesisse rosszúl is van elmondva. Csengeri beszél a Kirchhoff-féle Telemachiáról és az ifjabb nostosról a nélkül, hogy megmondaná, mit ért alatta. Az olvasó még csak azt sem tudja meg Csengeritől pontosan, melyek tulajdonképen Kirchhoff szerint az Odyssea alkatrészei, indokolásából meg éppen csak

azokat az argumentumokat hallja, melyeket Csengeri jónak lát megcáfolni; hogy ezen argumentumok mennyire szolgálnak a hypothesis támogatására, azt több helyen még csak nem is sejtheti az olvasó. A mi aztán Csengeri czáfolatát illeti, az szerfelett gyarló. Mások a Kirchhoff hypothesisét sokkal jobban megcáfolták már. Például Csengerinek a Telemachiára vonatkozó fejtegetéseire reflektálok. Kirchhoff abból, hogy Athenének Telemachosnak adott tanácsai (I. 269—302) ellenmondók és zavarók, ellenben Telemachos ezen tanácsok szerint helyesen jár el (II.), azt következteti, hogy az első ének idézett helye a második éneknek rossz utánzása, azaz, hogy más szerzőtől való. Evvel szemben Csengeri csak azt hozza fel, hogy Telemachos Athene tanácsát értelmetlensége mellett is jól érti, és a szerint cselekszik. Csak hogy ezt nem lehet ellenargumentumnak elfogadni; Csengerinek azt kellett volna kimutatni, hogy Athene tanácsai tényleg nem értelmetlenek; ezt pedig nem teszi. — Igazán meglepő, hogyan magyarázza Csengeri azt, hogy Telemachos minden ok nélkül még 29 napot tölt Menelaos udvaránál, holott nincs ott már semmi keresni valója, otthon azonban ugyan csak szükség van rá, és a negyedik énekben ki is fejezte szándékát, hogy rögtön hazatér. Csengeri szerint ez azért van, mert Telemachos jónak látta bevárni Athene intézkedéseit. E magyarázatban a költői tevékenységnek sajátos felfogása nyilvánul. Mintha az eposköltő csak valamely tehetetlen krónikás volna, kinek épen úgy kell előadni az eseményeket, a mint megtörténtek! Hiszen a költőtől függ, hogy mikor akarja pl. Athenét szerepeltetni, a miért is ha azt találjuk, hogy az események lánczolatában hiba van, ezt az olyan Kirchhoff-féle hypothesisissal kell magyaráznunk, vagy pedig a régi költő még nem eléggé kifejlett technikájának kell felrónunk. Csengerivel feltenni, hogy itt κατὰ τὸ συνωπόμενον valami fontos részlet van elhallgatva, kritikátlanság volna. — Kirchhoff azon is fennakadt, hogy Athene a 13-ik énekben napfelkelte után hagyja el Odysseust Ithakában, de a 15-ik énekben ugyanaz (nap reggelén hajnal-hasadta előtt) érkezik Telemachoshoz Spartába. Ezt az ellenmondást Csengeri valami fennkölt æsthetikai elvből mentegeti: szerinte oka az, hogy a korábbi idő a 15-ik énekben *ad hoc* jobban megfelel a helyzetnek. Ezt kereken tagadom. Egészen a költő tetszésétől függött, hogy Athene Telemachost ágyából vagy az ebéd mellől hívja haza; ha az utóbbit teszi, ellenmondásnak nyoma sincs.

Az itt említett és egyéb argumentumokból azt következtette Kirchhoff, hogy a Telemachia eredetileg önálló költemény volt, és csak az átdolgozó által került az Odysseába. Evvel szemben Csengeri először is nem hiheti, hogy a Telemachia valamikor önálló költemény lehetett volna, azért mert Telemachos nem epikus hős. De hisz' nem kell, hogy a Telemachia epos lett legyen, lehetett az eposi költemény; ebben a

főszemélynek nem kell epikus hősnek lenni. Cs. másodsor figyelmeztet arra, hogy a Telemachia kapcsolatban van az Odysseával azért is, mert föltételezi a kérők leölését, s mert a Telemachiában is ugyanazok a kérők szóvivői, a kik az Odysseában. Ezen ellenvetés sem czáfolat; Kirchhoff nem állította, hogy az átdolgozó a Telemachiát egyszerűen változtatlanul vette át az Odysseába; az említett egyezéseket, ha nem voltak már eredetileg a mondában, az átdolgozó szólhatta a Telemachiába.

Úgy látszik különben, hogy Csengeri maga sem bízik nagyon czáfolatában. Végén ugyanis avval a nyilatkozattal lepi meg az olvasót, hogy „mindamelllett lehetséges, hogy a Telemachia eredetileg nem tartozott az Odysseához s vagy maga Homeros vagy más költő később költötte belé.” Attól tartok, hogy az ilyen következtelésnél a tanuló aligha fog nagy bizalommal viseltetni Csengeri okoskodásainak alaposága iránt.

Még csak egy dologra kell e fejezetben figyelmeztetnem, arra, hogy miképen értelmezi Csengeri ezen iskolai kiadásban a görög mondákat. Csengeri a trójai mondakört az indogermán összehasonlító mythologia azon irányának értelmében fogja fel, mely a mythologiai és mondai elemekben mindenütt a nap szereplésének reminiscentiáját látja. Ezen iránynak megvan a maga jogosultsága, és alig szenvedhet kétséget, hogy a görög mythologia egyes főszemélyeiben solaris herosokat kell felismernünk; hogy pl. Oidipus, Achilleus és maga Odysseus is azok. Ezt véleményem szerint még a középiskolai tanulónak is meg lehet mondani, csak hogy először azt is meg kell neki röviden mondani, hogy min alapul a görög mythologia ezen felfogása. — Csengeri ezt mindkét kiadásban elmulasztotta, pedig csak fel nem teheti, hogy minden gymnasia ismeri Cox mythológiáját és Görög Regéit — másodsor pedig nem szabad ezen elvet a mythus minden egyes vonása magyarázásánál érvényesíteni akarni. És Csengeri ebben a dologban, sajnos, nem ezen mythus-irány megalapítójának, Müller Miksának, elveit vallja, a ki rendszerint csak az etymologiai kulcscsál kezében vállalkozik valamely mythus megfejtésére, — hanem Coxot követi, a ki nem éri be azzal, hogy valamely mythus alapeszméjét felismerte, hanem solaris magyarázatát a mythusnak még olyan vonásaira is ráerőszakolja, melyekben az elfogulatlan kutató nem láthat egyebet, mint a nép regélő kedvének a solaris mythussal még csak messziről sem érintkező kifolyásait. Cox és Csengeri szerint Odysseusnak tíz esztendei bolyongása Ilionból haza Ithakába nem egyéb, mint a napnak tíz órai útja az éj legyőzése után reggeltől estig. Ezen az úton sok mindenféle akadálylyal találkozok, szívesen pihen meg a phaiakok szép országában, melyeket az égi fényben fürdő, ragyogó felhőkkel kell azonosítanunk (miért? talán csak nem azért, mert a *Φαίηκες* név a *φαῖος* melléknévvel (s. m. sötét) függhet össze, — lucus a

non lucendo?), Kalypso, a mindent befedő (καλύπτω), tiszta, szép éjszaka, csillagoktól ragyogó ágyas házában elrejtí stb. Itt aztán talán még a gymnasista is fennakad. Ha Odysseus hazatérése a napnak pályáját reggeltől estig az éj legyőzése után jelképezi, hogyan állhatja akkor útját az éjszaka az ő ragyogó ágyas házával fényes nappal? Még jobban összezavarja aztán Csengeri a dolgot azzal, hogy saját jó szántából Kalypsót egyúttal a tél szakának declarálja, hol Odysseus hét évig (azaz a hét téli hónapon át) időzik. Ezen magyarázatra, melyből azt az érdekes factumot is megtudja a tanuló, hogy Görögország kék ege alatt a tél hét hónapig tart, nyilván a hetes szám szolgáltatott okot és alkalmat. De ha visszaemlékezett volna Csengeri arra, hogy mennyire szeret a régi epos egyes számokat, a hetes és kilenczes számot, alkalmazni, nem kapott volna oly mohón ama hypothesisen. — Az én meggyőződése szerint a görög mythus-magyarázat solaris elméletének az ilyen túlhajtása a tanulókra csak azzal a hatással lehet, hogy előmozdítja hajlamukat aaptalan, phantastikus hypothesisekre. — Végül megjegyzem, hogy Coxnak Csengerinél olvasható, itt-ott szószzerinti kivonata nem mindig érthető. Többek közt azt kell olvasnunk Csengerinél, hogy Odysseusnak, a napnak, haza érve előbb meg kell küzdenie az esthajnali környező sötét fellegekkel (a kérőkkel), s felhőkbe rejtőzve (álsruhában) *«a felhőnek egy kis nyílásán lövelli ki magát.»* A ki Coxot nem ismeri, e sorok olvasásánál aligha fog arra a gondolatra jutni, hogy az utóbbi szavak azt akarják magyarázni, miért van az Odyssea utolsó énekeiben oly nagy szerepe Odysseus fjának. Feltűnő még, hogy e fejezetben Csengeri Briseisnek Achilleussal szemben ugyanazt a fontos szerepet tulajdonítja, mint Penelopénak Odysseussal szemben, míg az Iliashoz való bevezetésében, az Ilias mythusának magyarázatánál, nem is említi Briseist.

Csengeri bevezetésének utolsó két fejezete, a bevezetésnek mintegy harmadrésze, a mint már említettem, az epikus előadásmódról szól és a homerosi költészet és világnézet jellemzését tartalmazza. Ez a két fejezet menti meg tulajdonképen a Csengeri Odysseájának sorsát; mert az ilyen tartalmú fejezetek az eddigi Homeros-kiadásokban hiányoztak, pedig jó hasznukat veheti a tanuló. Az epikus előadásmód stb. a Nitzsch, Sittl, Bonitz, Mahaffy, Schneidewin és mások műveinek felhasználásával ügyesen van ismertetve, legfeljebb azt lehet itt kifogásolni, hogy Homerosnak a népköltészethez való viszonyát nem fejtegeti Csengeri.

Ezen tanulságos fejezetekre, valamint az Odyssea szerzőjének, tartalmának, chronológiájának és Ithaka topographiájának tárgyalására való tekintettel — az utóbbi három fejezetet különben még a Csengerinél kevésbé szorgalmas írónak is nehéz lett volna elrontani — ajánlotam, hogy *engedélyeztessék* Csengeri szemelvényes Odysseája számos

fogyatkozása ellenére is; Iliasa, mint fentebb láttuk, kisebb mértékben szolgáltat alkalmat alapos kifogásokra.

Dr. ÁBEL JENŐ.*)

Herodoti epitome sive loci ex Herodoti libris excerpti. In usum scholarum collegit et lexico Hungarico instruxit *Stephanus David*. Budapestini V. Lauffer, 1887. 8.-r. VIII. 132. l., 70 kr.

A fáradhatatlan szerzőnek «Szemelvények Herodotos művéből» című könyve alig érte meg az Eggenberger-féle könyvkereskedés remek-író-gyűjteményében a második kiadást, máris fent kiírt iskolai kiadásával lép tanártársai és a bírálók elé. Hogy magyar című kiadása használható, az már abból az elég ritka körülményből világlik ki, hogy hat év lefolyása alatt már második kiadása vált szükségessé, holott e szerzőt csak a 7-ik osztályban olvassák a tanítás tervének értelmében. Ép ilyen használhatónak vagy talán még használhatóbbnak lehet az újabb latin című és bevezetésű könyvet is mondani. Előnye még az, hogy tartalma változatosabb és bővebb, mint a szemelvényeké. Ezekben ugyanis csak a következő fejezetekre oszlik az olvasmány: Kroisos és Solon, Kroisos bukása, Kyros története, Kambyzes Aigiptosban, Dareios megválasztása, Dareios Skythiában és Polykrates története, továbbá a görögök történetéből a marathoni, thermopylai és salamiszi ütközet; — az Epitomébau tizenöt fejezet van a következő tartalommal: Arion, a perzsák szokásairól, Babylon leírása, a Nilus forrásai, a görögök isteneinek és jóslatának egyiptosi eredetéről, a krokodilról, Rhampsinitos kincse, Kheops a legnagyobb pyramis építője, a szittyák vallása és szokásai, aztán a görög történetből a marathoni, thermopylai, salamiszi, plataiai és mykaléi csata és a lakedaimoni királyok kiváltságairól.

Némely fejezet összeállítása nagy gondot és fáradságot kívánt, például a tizenegyediké, a melyben Herodotosnak majdnem egész hetedik könyvét kellett feldolgozni. A latin előljáró beszédből megtudjuk, hogy a szerző ez Epitomében azért nem írta az egyes fejezetek tartalmát az olvasmány elé, mint a Szemelvényekben, mert arról van meggyőződve, hogy ez a növendéknek inkább árt, mint használ.

A könyvet inkább a szöveghez alkalmazott kimerítő szótárral látta el, mint az egyes szakaszokhoz való jegyzetekkel, melyek a magyar című kiadásban a nyelvjárási sajátságokat és a tárgyi nehézségeket magyarázzák meg; ezzel mindenestre nagyobb munkára szoktatja tanítványait, mint a Szemelvényekben követett móddal. A szöveg megállapításában Stein kiadását használta a szerző, azon tudósát, a ki Herodotos szövegének helyreállításában legtöbb érdemet szerzett. A szöveg előtt Herodotos életét és művét írja le rövid latin czikkben; a szöveg után a

*) A közoktatási tanácsnak, az Iliasra vonatkozó megjegyzésekkel bővített bírálata.

könyv felét elfoglaló görög-magyar szótárt közöl, a melybe a szövegben előforduló összes szót felvette; a függelékben Herodotos szójárásának vázlatos átnézetét adja magyarul. Ebben a példák igen helyesen majdnem kizárólag a szemelvények szövegéből vannak kiválasztva. Egyes alaktani sajátosságok magyarázata már a szótárban az illető szónál fordul elő, így különösen a rendhagyó fő- és melléknevek, a μ -végi igék és rendhagyó igék ragozása; ezért a szerző a függelékben egyszerűen hivatkozhatott a szótárra. A könyv egyéb jó tulajdonságai még csinos külseje és nyomása, meg olcsó volta. A sajtóhibákat a könyv végén összeírta a szerző; elmaradt a következő: az 50. l. 12. sorában $\epsilon\varsigma$ helyett kell $\epsilon\tilde{\varsigma}$. A szótárhoz pótlólag a következőt jegyezhetni meg: $\kappa\lambda\epsilon\iota\tau\acute{o}\varsigma$, híres, dicső, előfordul a XI. olvasmány 20-ik szakaszában; $\pi\alpha\rho\acute{\epsilon}\chi\omicron\mu\alpha\iota$, föllépek (szónokról), XII, 6. és $\sigma\upsilon\nu\iota\sigma\tau\eta\mu\iota$ pfhoz: egymással szemben áll a harcztéren, XII, 4.

Dr. POZDER KÁROLY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Penka, *Die Herkunft der Arier*. Neue Beiträge zur historischen Anthropologie der europäischen Völker. Wien und Teschen. 1886.

Mikor Grimm nyomán Bopp Ferencz és mások kétségtelenül bebizonyították, hogy az európai nyelvek tetemes része s az ázsiaiaknak egy csoportja közös alap-nyelvre, az indogermán vagy árja ősnyelvre vezethető vissza, vagyis hogy az ezen nyelveket beszélő népek proethnikus egységet képeznek, ezzel egy új tudománynak, a *nyelvtudományi palaeontológiának* vetették meg alapját. E tudomány még aránylag igen fiatal, de rövid élete mellett már eddig is rendkívüli eredményeket képes fölmutatni. Felfödözte az őskornak egy eleddig ismeretlen maradványát, a szógyökereket, s úgy olvasott rólok, mint az archæologus a kiásott csontok és kőeszközökről. Kutatásai szinte felforgatták az őskorral foglalkozó egyéb tudományok eredményeit, s kiolvasott tényeinek világítása mellett az ősvilág nagyot változott. Ez új tudományt rohamos emelkedése, meglepő sikerei népszerűvé tették s a bizalom felfedezéseinek valódi becse iránt mindinkább növekedett. Lassankint fő tárgyán, az árja ősnyelv reconstruálásán kívül, egyéb közel eső kérdések megoldásába is belefogott, minők: az emberfajok (race-ok) művelődési fejlődésének feltüntetése, osztályozása, különösen pedig az árja őshaza helyének megállapítása. Sikerei mellett a præhistorikus archæologia, geologia és kraniologia segédtudományokká törpültek, sőt utóbb már teljesen ignoráltattak is.

Ezen visszás állapot ellen emelt szót Penka Károly, bécsi ethnologus, már egy korábbi könyvében,¹⁾ hol az árja népek eredetét tárgyalva, hangsúlyozta, hogy az újabb nyelvészek, az eredet és őshaza kérdésében az archæologia s a vele rokon tudományok segítségül vétele nélkül, soha sem juthatnak elfogadható eredményre. Mintegy ellensúlyozásul tehát egybefoglalja a mellőzés alatt szinte kifejlődött præ-historicus anthropologia stb. felderített eredményeit, melyek nem egy esetben megozsolják az egyoldalú nyelvészeti kutatásokét. — Ezen szorosan vett természettudományi vizsgálódások legfigyelemreméltóbb következtetése gyanánt az indogermán őshazát, vagyis azt a helyet, hol az árja népek még egy nyelvet beszélve éltek, Skandináviába helyezi a szerző. Könyve azonban erős ellenzésre talált a szaktudósok körében; a nyelvészek (Müller Fr., Tomaschek, Kirehhoﬀ) kívül maguk a természettudósok (Ujfalvy, Mantegazza, Hommel) sem osztottak nézetében; nem tartották egyébnek az újabb, divatos hypothesisok túlhajtásánál, — és nem minden látszólagos alap nélkül.

Még u. i. alig negyedszázaddal ezelőtt Ázsiában gondolták az ősi lakhelyet. *Pictet* után *Justi*, *Müller Miksa* s mások *Baktria* környékén keresték, mert 1. a régibb, hagyományos felfogás Ázsiát tartotta az emberi nem bölcsőjének, 2. a biblia szavai ide utalnak, 3. a népáramlatok fő vándorlási iránya keletről nyugatnak vivó volt, végre 4. a legrégebb indogermán feljegyzések, mint a *Zend-Avesta* s a *Rig-Veda*, ezen környéken irattak. *Latham* (1862) helyezte először át az őshazát Európa területére, mert szerinte hihetetlen, hogy az egységes törzsnek aránytalanul nagyobb része messzebb vándorolt volna el a kisebbnél (irániak és indusoknál). *Fick* az Ural hegységben, *Bensfey* és *Peschel* Ukrajnában (a *Rokitno-mocsarak* környékén), *Geiger* Németországban vélik felfedeztetnek s i. t.²⁾ — A folyton nyugatibb vidékekre való áthelyezésnél Penka Skandináviával a legszélsőig ment. Már ez magában elég okot adott a bizalmatlanságra. A kedvezőtlen fogadtatás — bár másfelől egyik bírálója, *Justi*, a kérdést P. megfejtése szerint véglegesen eldöntöttnek nyilvánítja — arra bírta a szerzőt, hogy okait újabbakkal megtoldva, az ellenvetéseket czáfolva, másik munkát is írjon e tárgyról. A mű az idén jelent meg s a következőkben adjuk vázlatos ismertetését.

Penka könyve igen érdemes munka. Ismereteinek sokoldalúságával s az idézetek valóságos özönével száll benne sikra véleménye mellett, melyet ha nem is kétségtelenné, de legalább valószínűvé sikerült tennie.

¹⁾ *Origines Ariacae*. Linguistisch-ethnologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte der arischen Völker u. Sprachen. Von K. Penka. Wien u. Teschen. 1883. (előszavában).

²⁾ V. ö. *Schrader*, Sprachvergleichung und Urgeschichte. 117—149. ll.

Azonban nemcsak mint a skandináv-theoria védelme bír a könyv érdekekkel, hanem mint olyan is, mely felölelve az összes e tárgyra vonatkozó kutatásokat le egészen napjainkig, az őskorról is új és szemléltető képet nyújt. Ismerteti az eddigi nézetek nagy eltéréseit az emberi nem bölcsőjének kérdésében s bemutatja a legújabb kutatások eredményét, melyeket a következőkben foglalhatunk össze. Mindenekelőtt az emberi nem egységes eredete valószínűvé lett. Az ősemberek hazáját Quatrefages még Ázsiában, Darwin Afrikában, Hæckel és Peschel az eltűnt Lemuriában, míg Wagner (Ursprung und Heimat des Urmenschen) már éjszaki Európában keresték. Utóbbi nézet a valószínű, mert földrészünkön a legkorábban, már a tertiærkor végén fellép az ember, még pedig oly primitív műveltségi fokon, melyből előző, nagyobb mérvű vándorlás más világrészekből fel nem tehető.

A tertiærkor derekán Európa klímája igen meleg volt. Növényei örökzöld őserdőket képeztek. Mikor azonban a periodus végén megjelent az ember, a hőmérséklet már rohamosan csökkent s megkezdődött az átmenet a diluviális időszakba, mely az u. n. jégkorral esik össze. Éjszokról a roppant jégmezők (gletscherek) délnek haladva, kiölték az æquatorialis florát, helyébe tülevelű fák kerültek. Az állatfajokkal délre menekült az ember is. E vándorlás sanyarúságai alatt hajtott ki a művelődés első csirája, kezdődött a repesztett kőszerszók kora (palæolith periodus). — A földfelületnek e nagy, climaticus változásai a kényszerített vándorlásokon kívül, mondhatjuk, döntő befolyással voltak a fajok keletkezésére is; ekkor válhatott el a négy fő race, u. m. az iráni vagy árja, a turáni vagy mongol, az æthiop vagy néger és a sémi válfaj. — A jégkor után Európa nagy része lakatlan maradt, míg évezredek múltán a délről visszaforduló sémi s a keletről jövő turáni faj özönlötte el. A két hatalmas áramlat földrészünk déli területén érintkezett egymással, hol keveredések világosan kimutathatók. Ekkor keletkeztek u. i. a Balkán félszigeten a *pelasgok* (*πelasγοι* a *par* ósgyökeérnek *par-as* abl.-ából: első, elejétől fogva való), az appeninin az *etruskok* (Taylor, Deecke) s a pyrenéin az *iberek*, kiknek egyenes utódaik a mai baszkok.

Sokkal nehezebb feladat már az árják útjának kimutatása. Valószínű, hogy Éjszak-Európából jöttek; erre vall a Maas mellett talált, híres Engis-féle koponya, melyet ósgermán eredetűnek tartanak (Broca, Virchow). Innen délnek, esetleg keletről szorították a jégmezők; a déloroszországi kősirokban (dolmen) ugyane typusnak több képviselőjét meglették. Ukraina nem igen tekinthető őshazának; sem bükkfája, sem lazacza, angolnája nincs, a mikre pedig az árjáknak közös gyökereik vannak. Az itt tartózkodás csak kényszerített s aránylag rövid idejű lehetett. Innen P. ismét éjszakra vezeti őket, úgy okoskodván, hogy a jégkor elmúltával a hidegebb éghajlhoz szokott állatok után mentek

vissza. A folyton melegedő klíma u. i. a rénszarvast, mely már alkalmasint szelídebb állapotban élt lakásai körül, valamint a vadászat tárgyát képező fókákat és jegesmedvéket vagy ezek régiebb típusait éjszakra üldözte, hova az árjának létük e biztosítékait követniök kellett. Ezen kissé messze fekvő ok mellett felemlíti, hogy közvetlen a diluviális kor után Közép-Európából eltűnik az ember; minthogy pedig népnymotalanúl el nem veszhet, délen meg a turáni race állta útját, szükségképp éjszakra kellett az indogermán törzsnek vándorolnia.

Az éjszakai klíma inkább is megfelelt az árják testi szervezetének. Magas, szikár természetű dolichocephal fejjel, világos haj- és arczszíni faj voltak (Pöschke). Erre nézve a tekintélyek nyilatkozatai mellett érvül említ az ókor feljegyzéseit (Tacitus, Plinius), a mondák hősi alakjait (Edda: Rígsnál), kiket mind ily alakúnak testesített meg s származtatott át emberöltőkön keresztül a népphantasia. Az indogermánok közt találni mai napig is a legtöbb szókét. A statisztika megdönthetetlen adatokkal tanúsítja, hogy a szókék száma évről-évre fogy, s valamikor sokkal többnek, sőt az emberiség nagy részének világos complexióval kellett legyen birnia. A szőke hajszín kiveszésének kétségtelen jelére nézve hihető megfejtést mindeddig nem ismerünk; még legelőtreválőbb az a megoldás, mely a fajkeveredés mellett a művelődésnek tulajdonítja e jelenséget. Az agy sokszerű functiója u. i. a szűk dolichocephal alkatot brachycephallá kerekítette és szélesítette ki, melyhez vele egyidejűleg a töle elválhatatlan sötétebb complexiót is felvette. Bármiként legyen is, a fennrajzolt indogermán typus hitelességében nincs okunk kételkedni; a dán kjökkenmöddingek, a svéd sírások s a nyugat-oroszországi kősírok mellette bizonyítanak. Ennek pedig természetes következménye, hogy hazájok valahol éjszaken lehetett. Az anthropológiából ugyanis ismeretes, hogy a déli éghajlat a bőr alatt levő Malpighi-rétegben annál több szénanyagot rak le, minél forróbb a tartózkodás helye (innen a négerek fekete színe), míg éjszaken haladva, a szénlerakódás mindinkább fogy, hideg klímában pedig elvesz s előáll a világos complexio. A zord vidék, fagy és viharok megedzik a testet, küzdelmet követelnek, mely meg kifejleszti a magas, szikár, de izmos, aczélos alkatot. Ime az árják két fő typikus vonása. Így hát hazájok éjszaken keresendő; — de hol?

Mielőtt P. ebbeli véleményét tárgyalnók, meg kell említenünk azt a mellékes kitérését, melylyel ugyan ő az őstypus megállapítása után egy igen fontos kérdéssel rövideden végez. Várható t. i. az a fontos ellenvetés, hogy az árjának mondott népek túlnyomó részéről már régebben bebizonyították, miszerint azok éppen nem voltak dolichocephalok és szókék; a kelták, szlávok, litvánok, irániak és indusok mindvégig barnák és brachycephalok voltak; ezt bizonyítja a praehistoricus leletek nagy

száma. Másfelől meg ismeretes a faji jellemvonások szívóssága, marandó volta, mire a sok példa között legszembeesőbb a sémi fajé, hol a négyezer éves assyr-babylon emlékeken már ugyanazok fő jellemző vonásai, mint mai nap. Hogyan egyeztethető meg tehát az összehasonlító nyelvészet elfogadott tétele, mely az indogermánokat egy törzsből származtatja, Penkáéval? — Szerzőnk felelete rövid s éppen nem kielégítő. Kimondja a priori, hogy ezek nem árják, hanem a valódi indogermánoknak csupán általuk leigázott szomszédaik, kik kénytelenségből vették át vagy inkább tanulták el a maguké mellett azok nyelvét. Szerinte innen lennének magyarázhatók e nyelvek hangtani és morphologiai eltérései. Magyarázata kissé önkényes, melyet néhány szóetymológiával még nem tett elfogadhatóvá és nem döntötte meg a nyelvészet egyik legszebb vívmányát, a fejtegetésével szemben álló hangtani törvényeket.

Sokkal biztosabb talajra lép már, midőn az őshazát keresi. Itt természetrajzi módszert követ, mely abból áll, hogy egy bizonyos növény fő tenyésző helyét elterjedési körének középpontjába helyezik. Az árjakat uraló terület csak félkör, melynek másik felét tenger lepi; a középpontba így déli Skandinávia és Dánország esnek. Ez azonban nem döntő, mert ha a kört annyira szélesítjük, hogy Iran és India is befoglalassék, úgy e módszer éppen Benfeynek és Schradernek ad igazat, kik Európa középrészét tartják összékhelynek. De a módszer alkalmazása sem kifogástalan; a mi a növényeknél szigorú pontossággal megszabható, az még korán sem vihető keresztül a népfajoknál: vándorlás, keveredés, a faji természetek szívóssága vagy elernyedése, haladó művelődés, mind oly tényezők, a mik az egyszerű növénytani formulát megdöntik. Kísértsük meg alkalmazni egyéb népfajokra, pl. a sémire vagy a turánira, az eredmény nem fog megfelelni a valóságnak. De döntő okait más kapcsolatban sorolja fel a szerző.

Felvet három ethnologiai kérdést, melyet ha kedvezően old meg, teoriája felderített ténynyé válik. A kérdések elseje ez: *Lehet-e Skandinávai őslakóit árjaknak tekinteni?* Az ásatások kimutatták, hogy a félszigeten kevés kerekkoponyáson (lappok) kívül már a prähistoricus ember dolichocephal typust mutat (Retzius). S ez a typus folyton megtartja számát a kő-, bronz- és vaskoron át egész a legújabb időkig (Düben). E szembeeszőkéen egységes uralkodó faj egyszersmind ezt is nyilvánvalóvá teszi, hogy szervezetének az a klíma, az a környezet felel meg leginkább, hol változatlanul fennmaradt és a hol — tovább következett — a typusnak keletkeznie, kifejlődnie kellett. Érdekesebb azonban a második kérdés: *Egyezik-e az a typus, melyet a nyelvtudományi palaeontologia az árjak műveltségéről felállít, azzal a mit a kőkorbéli leletek Skandináviában mutatnak?* Ujabbán sokat módosítottak (Helm, Schrader) azon a kedvező véleményen, melyet régibb nyelvészek (Justi, Benfey)

az árák culturájáról alkottak. ¹⁾ Az az idyllicus, patriarchalis élet, tele erénnyel és dallal, nem egyéb szép álomképnél. Műveltségök nem állt magasabb fokon a schweizi csöölöplakókénál; kőszközeik ép oly esetenek, lakásaik ép oly kezdetlegesek, mint a neolith korszak összes népeé. Míg Skandináviáról kitűnt (H. Hildebrand, Montelius), hogy épen nem lakták pásztorkodó vad törzsek. A kiásott kőbalták és csákányok ügyesebb csináláson kívül bizonyos díszítést, csinra törekvést árulnak el, mi kétségtelenné teszi, hogy a két elem culturája egy fokon állott; így a második kérdésre is kedvező a felelet. A harmadik, mely a *nyelv-kincséből összeszerkesztett állat- és növényvilág egyezését kívánja*, szintén P. elméletének javára üt ki. A kjökkenmődingek rétegeiben talált állati csontok és növénymaradványok teljesen megegyeznek azon fauna és flórával, mik, az árák szókincséből következtetve, az őshazában meg lehettek, minők az emlősök nagy része, a sokat vitatott bükk, stb.)

Éjszaki eredet mellett tanúskodnak végre a mondai hagyományok (Thule, sok hely a Zend-Avestában, Homer Odysseusa egy eredetű az éjszaki Orendel mondával, stb.). Érdekesen bizonyítja azt is, hogy az őshazának tenger mellett kelle feküdnie (szkr. mira, lat. mare, gót marei, ófn. mari = tenger, mely átjött az ugor nyelvekbe is: f. meri, éest merri, mrdv. more, stb.) s hogy kezdetleges alakjában ismerték a hajót (szkr. nāvā, óprsz. nāvi, gör. ναῦς, lat. navis . . .).

Ezekben adtuk a könyvnek vázlatos ismertetését. Az eredmények, melyekre tárgyalása folyamán jut, első pillanatra a positiv, megdönthetetlen tények biztosságával látszanak hatni. Ez azonban tévedés. Biztos eredményt e téren nem csak kívánni, de remélni is bajos. Már maguk a felsorolt érvek is oly hypothesisek, melyek tények hiányában elfogadhatók s a valószínűség látszatával bírnak ugyan, de bebizonyítva, megerősítve vagy végleg megdöntve talán soha sem lesznek. S az ezekből rakott épület bármily tetszetős legyen is, egy újabb ellentét és valóbszínű hypothesis felmerültével, mely az alapkövek egyikét megingatja, kártyavár gyanánt omlik össze. Hogy csak egy ily példát említsünk; azok az adatok, miket az ásatások eredménye nyomán szerző közöl, nem épen megbízhatók. Ki osztatja el kétségünket az iránt, vajjon a túlnyomó számban napfényre került árja koponyák nem egy elenyésző csekély rézét képezik-e azon kor és hely lakóinak, és nem a statisztika szerint kisebb mennyiségnek vett turáni maradvány származik-e tulajdonképen a nagyobb részből? Legközelebb bukkanhatnak ily temetőre s az egész hypothesis alapján megrendült. E fajta kérdésekben Penka minden ellenkezése

¹⁾ L. bőv. Heinrich G. A német irodalom története. I. 5. s. köv. II.

²⁾ L. Spitko L. ismertetését Schrader könyvéről. Egyet. Phil. Közl. 1883. 695. 1.

daczára is csakugyan a nyelvészet van hivatva legtöbbet nyújtani, mint olyan, a melynek alapja még legismertebb s aránylag leginkább megbízható, a nyelv, annak kifejlett palæontológiája, a gyökerek tana.

Hanem azért az ily munka korán sincs haszon nélkül, mert még egyrészt a kezdőnek teljes anyagot nyújt, másfelől a szakférfinak körében vitát kelt, a mely nélkül pedig nincsen haladás. — Mindent összevetve, Penka művét az érdekes, nagy vita egyik számottevő termékének kell tekintenünk, a mely ha nem is döntötte el végleg az óshaza kérdését, ha magyarázatai s különösen etymológiái között akad is olyan, mely a tűzpróbát ki nem állja (pl. az *árja* név származtatása az ősi *gar*: fényleni, gyökérből, hol a gutt. med. *g* el nem veszhethet), ha végre eltekinünk a nyelvészettel ellenséges lábon álló, egyoldalú irányától; mindenesetre érdekes új nézetet ad elő és úgy adja elő, hogy megérdemli a vele való bővebb foglalkozást.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde von Dr. O. Schrader. Erster Theil. Jena, 1886.

Schradernek e könyve folytatása azon jeles munkának, melyet nem régiben (1883.) *«Sprachvergleichung und Urgeschichte»* czímen bocsátott nyilvánosságra. Ezen újabb munkája, melyben a kereskedelem fejlődését és történetét philologiai alapon tárgyalja, két főrésztre oszlik: I. *Die Ursprünge des Handels und Wandels in Europa.* II. *Die Gewebestoffe.* Az első részt, mely minket is kiválóan érdekel, részletesen fogom ismertetni.

Az első fejezet, mely nézetem szerint a könyvnek legszebb és legérdekesebb fejezete, a *közlekedésről* szól (*Der Verkehr*). A szerző élénken élénk varázsolja azt a homályos őskort, midőn az egyes népek és néptörzsek még nem érintkeztek egymással békés, barátságos úton, hanem folytonosan hadi lábon állottak, s iszonyú véres harcokba keveredtek szomszédjaikkal. Az őskor egyszerű embere, a ki csak a saját törzsének érdekeit ismerte, az idegent nemcsak jogtalannak tekintette, de sőt gyűlölte, s ha szerét tehette, életétől is megfosztotta. Szomszéd és ellenség náluk egyjelentésű. A gör. *ξένος*, germ. *gast*, ir. *oegi* mind oly szók, melyek eredetileg idegent, ellenséget, megrontót jelentettek, s csak jóval később vették fel a «vendég» jelentést. Az ókori hagyományok is e mellett bizonyítanak. Az idegennek ilyen állásából megérthetjük aztán, hogy mily borzasztó büntetés volt az ókori állampolgárra nézve a számkivetés, az exilium. Innen magyarázható, hogy nem egy indogermán nyelvben az «idegen» szó idővel a «szerencsétlen, nyomorult» jelentést vette föl (pl. ném. *elend*: ófn. *elilento* «aus anderem Land»).

Meglepő, hogy ilyen rideg világnézet mellett nemcsak az indo-

germánoknál, hanem mindenfelé ki tudott fejlődni és elterjedt a Ζεύς *ἑννοος* törvénye, a szent *vendégjog*. Ezt a két ellentétes világnézetet eddigelé még senki sem tudta összeegyeztetni; Schrader igen szellemesen magyarázza meg a dolgot. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy a régi korban (pl. Homer korában) a vendéglátással szoros összefüggésben áll a kölcsönös ajándékozás szokása, könnyen nyitjára jövünk a dolognak. Az egyenértékű ajándékok kölcsönös kicserélése vendég és házigazda közt, az ilyen rendezett és békés *cserekereskedés* szükségének érzete lehetett az első indító ok a törvényes és sérthetetlen vendégjog megállapítására. — E mellett a békés és barátságos érintkezés mellett némely nem indogermán népnél kifejtett a kereskedésnek egy másik — bár primitívebb — faja, az úgynevezett néma *cserekereskedés* (der stumme Tauschhandel). Ez abban áll, hogy az elárusító és vevő bizonyos helyen, többnyire határszéleken, kölcsönösen kirakják áruikat, s míg a vásár megtörténik, maguk rejtékhelyeikre vonulnak vissza. Itt tehát a felek még ellenséges viszonyban vannak.

Mintán így a közlekedésnek első csiráit megfejtette, áttér Schrader a közlekedési eszközökre. Ilyenek az *utak* és *hidak*. Schrader ezeket részint nyelvészeti, részint történeti alapon vizsgálja, s azon eredményre jut, hogy már az indogermán őskorban megvoltak az utak építésének alapfogalmai és kezdetei, de a hídépítés mestersége már sokkal későbbi kor szülötte. A *kocsi* már az indogermán őskorban igen fontos szerepet játszik; minden egyes részére találunk ősrokon szavakat, kivéve a küllőket, s ebből azt következtethetjük, hogy a kocsi kerekei ősi alakjukban küllőtlenek voltak s a tengelylyel együtt forogtak. Az igavonó állatok között találjuk az *őkröt*; a *lovat* is ismerték az indogermánok. Az *összér* és *számár* az indogermán őskorban még nem volt ismeretes, de később nagyon elterjedt Európában. A *tevével* csak távolról ismerkedtek meg az európai népek; gör. *καμηλοσ* = héber *gámál*. Megjegyzendő, hogy a kocsigyártás mestersége az indogermánokat a körülakó finn-ugor és török-tatár népektől élesen elkülönzi, mert ezeknél nyomát sem találhatjuk.

A közlekedési eszközök rávezetnek bennünket a *vendéglőkre* is. Ilyeneket eleintén gazdag emberek állíttattak saját költségükön az utazók számára; később aztán a *póstaállomások* kaptak lábra. Ezeknek és a vendéglőknek fölvirágzását a *vásárok* segítették elő. A vásárokat bizonyos meghatározott helyeken, többnyire ünnepélyes alkalmakkor tartották, s ilyenkor fegyverszünet volt (Marktfrieden). Később a keresztény hittérítés is fölhasználta ezen alkalmakat, s a vásárokat saját egyházi ünnepeire helyezte át. Innen van pl. a ném. *messe* kettős értelme: «mise» és «vásár».

Ezután áttér Schrader a *hajózásra*. Ő az indogermán ősnépet nem

tartja hajós népnek, mert a hajózásra vonatkozólag mindössze csak két ősrokon szó található, t. i. a «hajót» jelentő szanszkrit *nau* csoportja és az «evezőt», «evezést» stb. jelentő közös *ar* gyökér. A hajózás mestersége későbbi keletű, még pedig — a mint a szerző nyelvészeti és történelmi bizonyítékok segítségével kimutatja — az összes európai hajózás a görögöktől és a germánoktól indult ki. A mi e részben más keleti népeknél, pl. a szláv-litvánoknál és a finneknél található, az mind idegen — többnyire germán — bélyeget hord magán.

A II. fejezet a kereskedéssel foglalkozik (*Der Handel*). Hogy valaki saját birtokának egy részét más idegen jószágért elcserélje vagy eladja, szükséges, hogy előbb a «tulajdon» fogalmával tisztában legyen. Schrader számtalan erre vonatkozó ősrokon szóval bizonyítja, hogy az indogermánok tisztában voltak vele. Ezután az adás-vevés terminológiáját vizsgálja a szerző és azon eredményhez jut, hogy a primitív cserekereskedés alapfogalmai már az indogermán őskorban megvoltak. Azonban fejlődésnek csak akkor kezdett indulni a kereskedelem, mikor az indogermán népre e részben más népek voltak befolyással.

A régi görögök kereskedelme a phoeniciaiktól indul ki; de ebben a kereskedelmi összeköttetésben a görög egészben véve passív, s a keleti az aktív fél. Az itáliai kereskedelem is phoeniciai befolyásnak köszöni létét, melyet aztán a görög colonisatio hatalmas lendületnek indított. A germán kereskedelem római alapon áll. A kereskedésnek fő tárgyai a borostyánkő és az állatbőrök. A szerző még összeállítja a szláv-germán kereskedelem nyelvi maradványait, s végül röviden arra utal, hogy a finn népek is sokat köszönhetnek a germán és szláv-litván népek befolyásának, legálább erre enged következtetni kereskedelmi terminológiájuk.

A III. fejezet *Hermes-Mercuriust*, mint a kereskedelem istenségét mutatja be röviden. Hermes, eredetére nézve, valószínűleg a szél istene volt; csak később vált a kereskedelem istenévé sajátos jellemvonásai alapján.

Hermes már a régi görög költőknél mint követ (Zeus és az istenek követe), mint kísérő, vezető, s végül mint az út istene szerepel (*Ἑρμῆς, ἄγγελος, πομπός, ὁδός*); innen van, hogy az emberek neki köhalmokat (hermákat) emelnek, mivel ő az utazók vezetője és oltalmazója. Hermes másrészt a nyáj istene (*Ἑρμῆς νόμιος*), s minthogy az őskorban a gazdagság és nyáj egyjelentésű, nagyon természetes, hogy lassankint a gazdagság és nyereség istenévé lett. De Hermest cselszövő természetűnek is jellemzi, s így lett ő a tolvajok istenévé (*Ἑρμῆς δόλος*). Ez mind igen alkalmas jellemvonás volt arra nézve, hogy Hermes a kereskedők istenévé fejlődhesse. Idővel összezavarták Hermest az egyiptomi *Thoth* istenséggel, s azt hitték róla, hogy ő az írás, a számok, mértékek és súlyok föltalálója. Még egy kifejezés van a görögben, mely Hermes istenségre

vonatkozhat, t. i. *ἑρμηνεύς* 'tolmács', s melyet némelyek (Benfey) a lat *sermonari*-val akarnak kapcsolatba hozni.

Az etruskoknál *Turmus*, a rómaiaknál eredetileg *Janus* volt a kereskedelem istene; később *Mercurius*st képezték a *merx* 'árú' szóból. A római *res publica* végén egészen összeolvasztották a gör. *Hermes*-szel. A germánoknál *Wuotan* vagy *Odhin* felel meg *Mercurius*nak, s ennek nyomát még ma is sejthetjük *Szent Bertalan* alakjában. Sok régi templom neki van szentelve, s az ő ünnepén tartatnak az úgynevezett *Bertalan-vásárok* (*Bartelmärkte*). *Wuotan* mellékeve pedig *Berthold* 'der leuchtende', *Bartholdus*, *Bartel*, *Bärtel*, mely könnyen egybeolvadhatott a *Bartolomäus* = *Bertalan* névvel.

A IV. fejezet a *pénzzel* foglalkozik (*das Geld*). — Mielőtt az ércpénz elterjedt volna az indogermánoknál, mindenféle más tárgy szolgált az árú értékének megmérésére s becslésére. Ilyen első sorban a marha, az *ökör*, v. ö. lat. *pecunia* : *pecus* 'barom'; gót *faihu*, ofn. *fihu* = *pecus* és *pecunia*; ilyen volt a *lő* és a *juh* is. A pénzt helyettesítették a ruhaszövetek, posztó, vászon, állatbőrök és kelmék, továbbá a só.

Az ércpénz az indogermán őskorban nem volt ismeretes, mert az ő indogermánok csak a *rezet* ismerték, s ezt sem használták föl metalurgiai célokra. Az ércnek használata keletről indul ki, az egyiptomiak, phöniciék, palesztinaiak, assirok és babyloniak s egyéb keleti népektől. Eleinte a pénzt, illetőleg érczet súlya szerint mérték, s gyűrűk, karikák, lemezek, és rudak alakjában használták. De a tulajdonképeni ércpénz (*münze*) csak akkor keletkezett, midőn az állam pecsétjével és címerével kezekedett az ércz súlyáért és minőségéért. Valamint az ércznek, úgy a pénznek ismerete és használata is keletről került a görögökhöz és rómaiakhoz. Éjszakon a régi germánoknál eleinte szintén gyűrűalakú pénznemeket találunk (v. ö. a *lex Salica*-ban: *reipus* = gót *raips*, ném. *reif*). A *vert pénzt* a barbár germánok a déli kulturnépektől, a görögöktől és rómaiaktól vették át.

Schrader ezután röviden felsorolja és ismerteti a különféle pénzek és pénznemek neveit, melyek a középkori Európában elterjedtek, s melyek egyrészt az ókori vagy idegen népektől vétettek át, másrészt pedig újólág képeztettek. Végül néhány szóval ismerteti az *erszény*-nek különféle neveit.

Az V. fejezet a *mértékeket és súlyokat* (*Mass und Gewicht*) tárgyalja. A mérés fogalmát az ő indogermánoknál a *ma*, *mā* gyökér fejezi ki (szkr. *mā-mi*, gör. *μέ-τρον*, lat. *me-tior*, ószl. *mē-ra*). Ez a gyökér fejezi ki az időmérés alapfogalmát is, mert a hold mint időmérő töle vette nevét (szkr. *mās*, gör. *μήνη*, gót *mēna* stb). Kiválólag fontos, hogy az indogermánok már az ő időben kifejtették a tizes számrendszert.

A szerző azután áttér a *hosszúság mértékeire* s azon eredményhez

jut, hogy a kisebb hosszúság mértékeinek nevei az ós indogermánoknál többnyire az újak, kéz, kar és láb elnevezéseiből indultak ki. A nagyobb távolság, *mérföld* kifejezése is igen érdekes. A germánoknál a napi út szerint nevezik: gót és ófn. *rasta* = «rast, lager»; máskor a hallás és látás távolsága után nevezik. A görögök a versenyfutás szerint nevezik: *σάκος, ἵππικόν* «strecke». A római egyszerűen a lépések száma után nevezi *milia*-nak, s ez a név elterjedt egész Európában.

A *térmértékek* a földművelés fogalmából indulnak ki. Még pedig arra nézve 3 kategóriát különböztethetünk meg: 1. midőn a térmérték a barázda-vonás szerint van elnevezve, ilyen az ital. *versus* = or. *versta* «verszt»; 2. midőn a mérték azon idő szerint van elnevezve, a mely egy darab föld felszántására szükséges, v. ő. ófn. *morgan* = «was an einem Morgen gepflügt werden kann»; 3. midőn a mérték azon gabona-mennyiség szerint van elnevezve, mely egy darab föld bevetésére szükséges; pl. *μέριμος* = lat. *iugerum*.

Az *ürmértékek* vizsgálata közben azon eredményre jut a szerző, hogy azok többnyire különféle edények és börtömlők szerint vannak elnevezve. Végül következnek a *mérleg* és a *súlyok*, *súlymértékek* nevei. A mérleget többnyire a karnak, kéznek vagy tenyérnek mozgatásáról nevezték el, pl. ófn. *wäga*, ang.-szász *wæg*, eskand. *vág*: (be)wegen, a *vah* gyökértől. A *súlyok* elnevezései gyakran ugyanazon tőszóktól származnak, a melyektől a mérleg vette nevét, pl. lat. *pondus*: *pendere* «wägen», «sich pendelnd bewegen». A görögben a *sta* «állni» gyökérből lett *σταθμός* = súly «gewicht». Az érczenevektől származik a kfn. *iöt* = tkp. ólom «blei». Római befolyásra mutat a germ. *pund*, *pfunt* = lat. *pondus*, *pondo*. Ez elterjedt más népeknél is, t. i. a szlávoknál, s tudjuk, a magyarban is megvan.

Schrader könyvének második része speciálisabb tárggyal, a *szövetekkel* foglalkozik (*Die Gewebestoffe*).

STEUER JÁNOS.

Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. I. Band: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Von Heinrich Denifle. Berlin. Weidmann, 1885. 814 l. 24 márka.

A középkorban keletkezett azon institutiók közül, melyek korunkig fenmaradtak, tán egy sem jellemzi jobban az eszmék fokozatos átalakulásait, mint az egyetem. Története egyszersmind a tudományos gondolkodásnak és a kutatás szellemének története.

Az egyetemek keletkezése magában is sajátos valami. Mikor a barbárság szellemi téren legnagyobb volt, támadnak egyes geographiai-lag kedvezőbb helyeken nagy iskolák, védbástyái azoknak, kik járják és igazgatják, ellátva pecsétes levelekbe foglalt kiváltságokkal, dús anyagi

eszközökkel, és az önkormányzat jogaival. Ez intézetek azután minden erejüket a középkori társulási szellem tartós kötelekében találják, és hova-tovább erősebb alapokra helyezkednek, csinálják a tudományos közvéleményt, irányt adnak a gondolkodásnak, s ítéleteik megannyi döntvényekké lesznek, melyeknek tekintélyén sokáig meghiusult a szabadabb szellem előretörő hatalma.

Hogyan keletkeztek ezek a nagy iskolák? Ezzel a kérdéssel foglalkozik a czíműl írt munka. A felelet rá nem oly egyszerű; — hosszú, tekervényes útra készít bennünket a tudós szerző, míg kíváncsiságunkat kielégíti.

Savigny s utána sokan azt hitték, hogy az egyetem keletkezése mindig egyes kiváló emberek individuális hatásában rejlik. Akadt ember, a ki egy fejjel kimagaslott társai közül; szellemes is volt, tudós is volt: házához gyűltek a tudományt szeretők, s minthogy híre messzire is elterjedt, évről-évre többen sereglettek össze, a mester igéit meghallgatni. Mellé sorakoztak utóbb tanítóknak mások és így lett lassankint a városból sokféle tudománynak közös székhelye, így lett az egyetem.

E nézet *a priori* alakult. Szellemesnek az, de hiájával van a historiai megokolásnak, mely, a mint látni fogjuk, a legtöbb egyetem keletkezését a kútfők alapján egészen máskép magyarázza. De ha nem vesszük is figyelembe a kútfőket, maga az emberiség történelme se szól a mellett, hogy a kiváló egyének személyes nagyságán alapuló intézmények egyéb életerős tényezők nélkül valóban maradandókká válhattak volna. — Ismeretes az is, hogy az egyetemi szervezet szakasztott úgy alakult, mint a többi középkori egyesülések (a gildék, később a céhek), melyek a tagok *szabad* szövetezéséből eredtek. De mindez még mindig nem adja meg a feleletet arra az első kérdésre, minő indító okra vezethetők vissza ezek a szövetezések?

Válaszszuk szerzőnkkel együtt az inductió útját, s vizsgáljuk meg néhány kiválóbb példán a dolgot. Milyen volt a szervezete a két leghíresebb egyetemnek, a párisinak és bolognainak?

A *párisi egyetemre* nézve Denifle egészen új felfogást iparkodik érvényesíteni. Eddig ugyanis azt hitte mindenki, hogy a párisi egyetem, mint testület, melynek neve «universitas scholarium et magistrorum»*), eredetileg nem a facultásokból, hanem a négy nemzetből alakult ki. Ez a négy nemzet tette az universitást. A nemzetek tehát magukban foglalták a tanulókat is, a tanárokat is, facultás eleinte egyáltalán nem volt. Az universitásban legtöbben voltak az artisták («Universitatem fundam esse in artibus»); élén állott a rector, kinek tanácsadói voltak a nemzetek érdekeit képviselő procuratorok. A XIII. század óta azon-

*) Magát a tanulmányok összeségét *studium generale*-nak hitták.

ban — ez az eddigi nézet — fordult a dolog. Mintán ugyanis lecsendesedtek azok az elkeseredett harczok, melyek a theologia doctorai és a mendicánsok közt a tanári székek elnyerése miatt folytak volt, amazok (a theologusok) és utánok a tanároknak elismert kolduló barátok kiváltak a négy nemzetből s theologiai facultássá szervezkedtek; példájokat követték a canonisták (egyházjog tanítói) és az orvosok. Ez idő óta az egyetem hét részből állott volna, t. i. az említett három facultásból, és ezenkívül a négy nemzetből, vagyis az összes hallgatóságból, ideszámítva az artium magistereket is.

Egészen más eredményre jut Denifle. Szerinte a párisi egyetem tulajdonképeni törzse nem a négy nemzet volt, hanem a collegium doctorum, vagyis a tanári testület, mely a négy jellemző tudomány szerint négy facultásból állott. A facultások ily értelemben már 1219-ben előfordulnak a párisi egyetemen, mint az illető pápai levelek és bullák bizonyítják.*) „Facultas” már akkor annyit jelentett, mint ugyanegy tudományág tanárainak testülete. A theologusok, decretisták, medicusok és artisták facultásainak megvoltak külön-külön a maga statutumai, pontosan körülvonalozott jogkörei.

De az a kérdés merül fel itt, hogy ha csakugyan így áll a dolog, minő szerep jut a négy nemzetnek? — *Ez utóbbiakat nem szabad azonosítanunk az egyetemmel.* Kitűnik ez abból, hogy a négy nemzet mindegyikének megvolt a saját pecsétje (1249 óta) s ez a pecsét különbözött attól, melyet az egész Universitas használt. Kitűnik továbbá a párisi egyetem 1222-ben kiállított donationalis okmányából, melyben először nevezi magát az egyetem *Nos universitas magistrorum et scholarium*-nak, s még nincsen szó nemzetekről, jelölül annak, hogy ilyenek akkor még nem is léteztek, különben e korszakot alkotó okmányban bizonyára nyomuk volna. A négy nemzet (*natio Gallicorum, Picardorum, Normanorum, Anglicorum*) csakis a *tanulóknak*, a *scholarisoknak* egy valamivel később keletkezett osztályozása; a négy facultás ellenben a *tanárok* szervesen kifejlődött szövete. E két organismus utóbb egymás mellett működött és virágzott: a facultások intézménye az egyetem tanulmányi rendjére vonatkozott; a nemzetek szerint való megoszlás csak administratív osztályozás volt és főleg a tanulók fegyelmi jogkörére terjedt.

Volt azonban e szervezetnek még egy sajátos vonása, mely mindeddig nagy bajt okozott a tudósoknak. Az artium magister-ek, a

*) Igy pl. III. Honorius pápa 1219 febr. 18-án azt írja a párisi scholarisoknak, hogy az a tanuló, ki megálta a vizsgálatot és licenciát kapott, fel van jogosítva *libere in ea, de qua licentiam obtinuit, regere facultate.*

szabad művészetek tanárai ugyanis az összes tanulósággal együtt szintén tagjai voltak a nemzeteknek. Hogyan lehetséges, hogy íme a szabad művészetek tanárai egyrészt facultást képeztek, másrészt meg a tanulókból alakult nemzetekbe is, illetőségök szerint, beletartoztak?

E tünemény, mely már annyi félreértésre adott alkalmat, azon középkori felfogásból magyarázható, hogy a szabad művészetek studiuma csak mintegy előkészítője volt a többi tudományoknak (mint nálunk 1848 előtt az, a ki jogi, orvosi vagy theologiai tanulmányokat akart végezni, kénytelen volt előbb a philosophiai facultás osztályain végigmenni).¹⁾ Ennek az volt a következménye, hogy az artisták, ha elnyerték is a szabad művészetek magisteriumát, a magasabb tudományokhoz viszonyítva scholaris-ok maradtak továbbra is. Mindaddig tehát, míg a többi három facultás valamelyikében előírt magisteriumot el nem végezték, tanuló számba is, tanár számba is mentek. Minthogy pedig az artisták száma hasonlíthatatlanul nagyobb volt valamennyi többi három facultás hallgatóinál, lassanként azonosítani kezdték a facultas artium-ot a négy nemzettel.

A bolognai egyetem, ez a másik fő-typus, egészen másképen alakult. Itt csak a tanulóság szövetkezett, még pedig a viszonyok kényszerítő hatása alatt. A bolognai egyetemet ugyanis felette nagy számban keresték fel a külföldiek; természetes volt tehát, hogy az idegen földről oda-seregülő tanulók²⁾ kölcsönös védelmek céljából szövetkeztek, mint szövetkeztek a középkorban kereskedők és iparosok, gildéket, majd céheket alkotva.

Kérdés, hogy a tanulóknak ezen szövetkezetei belsőleg mikép voltak szervezve? Mintáik voltak a városi céhek, illetőleg, ha nyomon kísérjük a fejlődést, az olasz városok municipiumai. Valamint a céhek előjáróját, és a város podestá-ját rector-nak (csak néha consul-nak) hítták, úgy a tanulóknak is megvolt a rectoruk, a *rector scholarium* (rend szerint a papi osztályból került), kit azonban nem szabad összetévesztenünk a rector studii-val, — s valamint a bolognai városi céheknek, illetőleg az ottani törvényhatóságnak megvoltak a maguk consiliariusai, úgy a tanulók corporatióinak is.

E szervezet azonban nem magyarázza meg egyúttal azt is, hogy a tanulóság mikép tett szert testületi és törvénykezési jogra? E kérdésre a

¹⁾ Petrus Remensis az *artese*kről úgy nyilatkozik, hogy azok «subsellia sacre scripture, quibus preparatur via sacre scripture.» Robert de Courçon, notre-damei kancellár szerint a szabad művészetek nem egyebek, mint «quasi quedam ydiomata in primis rudimentis, que vendi possunt, ut informat alfaeti, eruditio lingue» stb.

²⁾ A bolognai születésűek sohasem alkottak corporatiót.

felelet röviden a következő: A XII. század végén már kezdetét vette a római jog úgynevezett receptiója (lásd Hajnik: Egyetemes Európai Jogtörténet, 2. kiad. 229. l.), melynek egyik következménye az volt, hogy még az akkori czéheket is ezen jog szempontjából ítélték meg. A Corpus Juris Civilis például csak azoknak biztosította a szabad bírói választás jogát, «qui professionem exercere noscuntur». Minthogy a tanulóság professionak nem volt elismerve, a római jog szerint bírót szabadon nem választhatta volna. E felfogás alapján igen természetes, hogy idő múltán mindazon szövetségeknek, melyeket a corpus iuris civilis nem tekintett collegium licitumoknak, elébb-utóbb ellenkezésbe kellett jönniök az illető város előjáróságával, többek közt a tanulóknak is. Hosszú ideig húzódott a harc a bolognai scholarisok és az ottani municipium közt, mely utóbbi, a jog betűjéhez ragaszkodva és a canonjog tanáraival szövetkezve, a tanulóság autonómiájára nézve veszedelmes szabályzatot kért a pápától. III. Honorius nem állott a legisták pártjára és az 1224-ik évben kiadott levelében átok terhe alatt felhívja a várost, hogy statutumát rögtön vonja vissza s a tanulóknak adja vissza cselekvési szabadságukat. A pápa által ilyenképen helybenhagyott szervezet utóbb mind erősebb lett, és némi tekintetben jellemzetes alakot is öltött. Bolognában t. i. a tanárok kezdettől fogva bizonyos függési viszonyban voltak a tanulókkal szemben; e viszony, mely talán a szerződésszerűleg kialakult tandíjon alapult, leginkább abban nyilvánult, hogy a hallgatók tüzték ki sokszor az előadások tárgyát is, sőt nem ritkán ők hitták meg tanáraikat. Így történt, hogy a tanulmányi ügyek administratiója lassankint teljesen a tanulók kezébe került.

Denifle ezek után a többi 44 egyetem alapításának történetét tárgyalja, s mindenekelőtt a tévesen egyetemeknek nevezett főiskolákat eliminálja ebből a korból. Ilyenek: Macerata, hol csak később, 1540-ben keletkezett egyetem; továbbá Lyon, Brescia, Messina, Palermo, Vienne stb. Következnek azok az egyetemek, melyek alapító levelek nélkül (ex consuetudine) álltak fenn; ilyenek a legrégibb, a salernói, továbbá Oxford, Orléans, Angers, Padua, Vercelli, Reggio, Modena, Vicenza. Pápai alapító oklevele volt a római curia rövid lételű főiskolájának; továbbá a következőknek: Heidelberg, Köln, Erfurt, Pécs és Buda. A többi vagy császári és fejedelmi alapító levelekkel alakult, vagy pedig császári és pápai levelekkel. — Volt azután kilencz olyan egyetem is, melyek tényleg sohasem nyitak meg: Fermo, Verona, Orvieto, Pámines, Dublin, Valencia, Alcalá, Genf és Lucca.

Még egy kérdéssel kell foglalkoznunk, mielőtt rátérnénk könyvünk végső eredményére. Tudnunk kell, hogy *miből* fejlődtek az egyetemek? Székesegyházi, vagy klastromi vagy városi iskolákból? Vagy merőben új alkotások ez intézetek?

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk az Olaszországon kívül eső és az olaszországi egyetemek közt.

A párisi egyetem a legnagyobb valószínűség szerint a *notre-dame-i székesegyházi iskolából* képződött, mely legtekintélyesebb volt valamennyi közül és a *notre-dame-i kancellár fennhatósága* alatt állott. Ugyanily iskolából fejlődött a kölni és erfurti, városiból a valenciai és valladolidi egyetem. Másutt (Angliában Oxford és Cambridge, Franciaországban Orléans és Angers) alsóbb fokú iskolák püspöki kancellár vagy scholasticus vezetése alatt alakultak *«studium generale»*-vá. Igen sok nem olasz egyetem egészen új alkotás volt: pl. Sevilla, Grénoble, Toulouse, Lérída, Cahors, Krakó, Heidelberg, Pécs és Buda.

Az olasz egyetemek elenyésző csekély kivétellel városi iskolákon alapulnak.

Mi volt tehát már most azon impulsus, mely az akár székesegyházi, akár városi, akár klastromi iskolákon felépült és akár fejedelmi, akár pápai, akár mindkétféle alapító levelekkel létesült egyetemeknek ez átalakulását előidézte?

Látnuk, hogy két fő-typusa volt az összes középkori egyetemeknek. Az egyik a párisi, a másik a bolognai. (Végső elemzésben még az oxfordi is ezekre vezethető vissza.) Mindkettő a viszonyok hatása alatt *önként* keletkezett (mondja Denifle, kinek okoskodása éppen itt a leggyengébb). A nagyobb városok már most, látva azon nagy anyagi és gazdasági előnyöket, melyekben e két város a tanulók nagy számánál fogva részesült, természetesen azon voltak, hogy ők is kapjanak ily intézeteket. Minthogy pedig a párisi és bolognai egyetemek szerves fejlődése már jó előre haladt volt, készen átvették ezt a szervezetet, átvették a tanulmányok egész körét, sőt az egész *methodust* is. A párisi egyetem volt a mintája minden theologiai és artistikus facultásnak, a bolognai valamennyi joginak. Csupán az orvosi facultásra nézve tesz kivételt Salerno és Montpellier.

Legérdekesebbek e részben az olasz egyetemek. Valamennyinek Bologna volt a szülő anyja, — s miként a vízbe dobott kő gyűrűi mind szélesebb és szélesebb körökben haladnak tova, úgy a bolognai *studium generale* is koncentrikusan terjed tovább biztosan felismerhető nyomokban. Legelőször még csak Felső-Olaszországra szorítkoznak a bolognainak mintájára alakult egyetemek. Ez így maradt az egész XIII-ik században. A XIV-ik században azonban dél felé kezdenek terjedni. Róma és Perugia kezdik meg a sort; gyorsan következik a többi egyetem, a jogtudományban szoros függésben Bolognától, a theologia és szabad művészetek tanításában Párist véve mintául.

Legkésőbb alakultak meg a német egyetemek. Okát nehéz megmondani. Annyi tény, hogy az öt első német egyetem mássa a párisi-

nak, s a heidelbergi és kölni egyetem első okmányaiban meg is van mondva, hogy ez intézetek «ad instar studii Parisiensis» keletkeztek.

Mielőtt ez ismertetésünket bezárnók, külön meg kell emlékeznünk a könyv két, ránk nézve érdekes fejezetéről, a pécsi és budai egyetem történetéről. Csak azokat a pontokat akarom kiemelni, melyek Abel Jenőnek középkori egyetemeinkről írt és Denifletől is méltányolt művét némiképp kiegészítik. Ez adatok az eddig ki nem aknázott Regesta Vaticaná-kból valók s néhány érdekes vitapont eldöntéséhez járulnak hozzá.

Tudvalevő dolog, hogy a külföldi egyetemeket nagy számmal ke-resték fel magyarok. VI. Incze pápa regestáiból megtudjuk, hogy Nagy-Lajosnak egyik káplána 1360-ban Padnában canon-jogot tanult. Neve ily alakban fordul elő: Benedictus Georgii. — Egy másik magyar scholaris 1344-ben Bolognában rector volt. VI. Kelemen regestái szerint a neve: Joannes Dominici de Usa Vesprimien. dioec. lector Agrien. baccalaureus in jure canonico, qui etiam fuit rector Bononien. per annum. — Ugyancsak ezen pápa regestáiból következteti a szerző, hogy hazánkban már a pécsi egyetem alapítása előtt szerzetesi főiskolák lehettek. Két adatot említ erre nézve: Lajos király és Erzsébet királyné azt kéri a pápától, hogy adja meg a magisteriumot Stephanus de Insula nevű augustinusnak, ki «tam studendo Parisius, quam legendo per diversa studia generalia in regno Hungarie et Tolose» foglalkozott a tudományokkal. (Ez a supplika 1345. okt. 1-én hagyatott helyben.) Ugyanezen kérvényből kitűnik az is, hogy akkoriban nagyon mostoha állapotja lehetett Magyarországon a theológiának, nem lévén az egész országban egyetlen egy theologiæ magister sem. Majd 1353-ban úgy nyilatkozik a király, hogy az egész országban csak egy theologiæ magister van, a nyitrai püspök, a ki nem más, mint a fent említett Stephanus de Insula. A király ismételt kéréseire már most egy másik is megkapta a magisteriumot, t. i. egy Miklós nevű augustinus. A magyaroknak tehát a theológiához nem nagy hajlamok volt, s ez megmagyarázza némiképp, hogy a pécsi egyetemen ilyen facultás nem is volt. A pécsi egyetem alapítási idejét Ábel (Wallaszkyval szemben) 1367-re teszi; V. Orbán pápa regestái ez évszám helyes voltát újabb argumentummal megbizonyítják.

A budai egyetemre nézve is igen érdekes dolgokat olvasunk a Denifle könyvében. A budai egyetemmel a kutatóknak nagyon meggyűlt a bajuk. Még az alapítás kérdése se volt kellőleg megoldva. Csak azt tudtuk eddig Inchofer Annales Ecclesiastici regni Hungariæ című munkája nyomán (megjelent Rómában 1644-ben), hogy IX. Bonifác pápa 1389-ben Zsigmond király kérelmére a budai egyetem felállítását megerősítette s kancellárjává a Péter apostolról címzett ó-budai egyház prépostját nevezte ki. De az a bökkenő, hogy az alapító levelet sohasem adták ki, és hogy hollételéről mitsem tudunk. Denifle bebizo-

nyítja, hogy IX. Bonifác a budai egyetem alapításáról csakugyan becsátott ki alapító levelet, bár ő sincs azon helyzetben, hogy magát az okmányt bemutassa. Hogy példáját mutassam a szerző kritikai bizonyításának, ide iktatom az élelmére valló argumentatiót egész terjedelmében: «Azokban a tárgymutatókban, melyeket Garampi a múlt században a vaticáni és lateráni levéltárak regestáihoz készített volt, ezt a megjegyzést találtam: *Erectio universitatis studii generalis in oppido veteris Budæ Vesprimien. dioec. AB. Bonif. 9. XIV. 12 p. 127.* Az: *AB* betűk a lateráni levéltárra vonatkoznak; a római szám jelenti az évet, az arab szám a kötetet. De hiába volt minden keresésem a lateráni könyvtárban. — Tán Garampi tévedett volna? Lehetetlen. Feljegyzései mindig igazat mondanak. Tán írásközben elhibázta az évet, a kötetet, a lapszámot? De hogy gondolható, hogy olasz ember épen magyar várossal cserélt volna fel más előtte sokkal ismeretesebb várost? A dolog így áll. Mikor a század elejével a pápai levéltárakat ismét visszahozták, pár darab elmaradt Párisban, vagy elveszett útközben. Tény, hogy a lateráni könyvtár regestrum-köteteinek jelentékeny része nem is került vissza, s hogy a visszaérkezett kötetekről is le voltak tépve a bekötési táblák. Az utóbbiakat újra be kellett köttetni, s ennek folytán a számozás is más lett, mint volt Garampi idejében. Úgy látszik, hogy a hiányzó kötetek közt van az is, melyben benne volt a budai egyetem alapító levele. — Annyi azonban már bizonyos, hogy IX. Bonifác e bullát kiállította, s hogy Inchofer jegyzete nem légből kapott, hanem magán az okmányon alapszik. Csupán a keletkezésére nézve lehet kétségünk. Inchofer a levelet a pápaság első évébe helyezi, még pedig a legelőjére (1389). — Garampi indexéből azt kellene következtetnünk, hogy a pápaság 14. évében, tehát 1402—1403-ban kelt. Ámde a Garampi említette év nem a levél keltjére vonatkozik, hanem a kötet hátán volt évre. Valószínűleg miscellaneákat tartalmazó kötet volt, melyben többnyire a 14-ik évből származó bullák voltak ugyan, de előbbi évekből valók is; épinséggel nincs tehát kizárva, hogy a bulla a pontificatus 1. éviben kelt. Vajjon épen az első évben, az más kérdés. Addig, amíg pontosabb adatokra nem utalhat, Denifle az alapító levél keltezését 1389 és 1390. közé teszi.

A budai egyetem állítólagos «Sunda» nevét illetőleg újabb adatokat nem kapunk.

Denifle kutatásai a figyelmet nagy mértékben megérdemlik. *) Neki, a Vaticana vice-archivariusának módja van benne, hogy oly hiva-

*) Nevezetesebb, eddig megjelent, recenziók: Göttinger Gelehrte Anzeigen 1886, nro. 3 (v. ö. Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters II. 2). Preussische Jahrbücher 1886. juliusi füzet.

talos okiratokat áttanulmányozhasson, melyeknek tartalmáról a laiciusoknak sejtelmök se volt. A szerző nagy tanultsága és szigorúan lelkiismeretes módszere elég biztosítékot szolgáltatnak arra, hogy adatait híven az igazsághoz dolgozta fel. Szemben ez érdemeivel még azt is meg tudjuk érteni, és álláspontja mértékével igazolni, hogy a pápai hatalom befolyását kelletlenül tán prægnyansabb módon emeli ki, s védeni tudjuk őt néhány kritikusanak azon alapos kifogásával szemben, hogy az 1400-ik év épen nem alkalmas határidő a középkori egyetemek fejlődésében. Kár, hogy e gazdag tartalmú és nem egy tekintetben új irányokat jelölő munka élvezetét nagyon megnehezíti az a szertelen polemizálás, mely nemcsak a számtalan jegyzetben, hanem a szövegben is mindenütt rontja a benyomás összességét.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

Gross Jul., *Kronstädter Drucke. 1535—1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts.* Kronstadt, H. Zeidner. 1886.

A budai nyomda, melynek első terméke 1473-ban jelent meg, nagyon rövid életű volt. Megszűnte után nem létezett nyomda a hazában, úgy hogy ismét a külföldre szorultunk. Mintegy 60 évig kellett várni, míg hazai földön ismét nyomda létesült. 1529-ben Nagyszebenben volt ugyan egy kézi sajtó, de ez is csakhamar megszűnt. Az első maradandóbb hazai nyomda, mely a reformáció után keletkezett, a brassói volt. Honterus, a külföldi egyetemekről visszatérően Brassóba, itt 1533-ban nyomdát állított fel. Az első ismeretes nyomtatvány 1535-ben látott napvilágot. A nyomda Honterus halála után a XVI. század végéig Wagner Bálint és utódai birtokában volt. 1594—1625-ig a nyomda, úgy látszik, nem működött. 1627-ben Wolfgang Márton és utána Hermann Mihály kezdtek ismét nyomtatni, és ezen időtől fogva a brassói nyomda folytonosan működik a jelen ideig. Háromszázötven éves tehát a brassói nyomda, s ezen idő alatt 1726 nyomtatvány látott napvilágot. A brassói nyomda termékeinek lehetőleg teljes felsorolását tűzte maga elé a szerző jelen munkájában. A 196 lapra terjedő munka 6 részre oszlik. Az első rész magában foglalja az önálló munkákat chronologiai sorrendben és nyelvek szerint osztályozva. A 2. részben lakadalmi és halotti énekek vannak felsorolva. A 3. rész a polit. és egyházi hatóságok kiadványain kívül az összes iskolák programjait tartalmazza ezek értekezéseinek fel- említésével együtt. A 4. rész a brassói kalendáriomoknak van szánva. Az 5-ik részben az egyesületek nyomtatványait sorolja fel chronologiai rendben; végre a 6. rész a színlapok gyűjteményét és színházi almanachokat foglalja magában. A brassói ev. gymn. 30 kötet színlapnak van birtokában, melyek művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos forrásul szolgálhatnak. — Az összeállításról csak dicsérőleg szólhatunk.

A munka használását nagyban elősegíti a négyféle index, melyekben a szerzők és kiadók névsora, a halotti és lakadalmi költeményekhez való névjegyzék, a brassói egyletek és végre a nyomdászok nevei vannak alfabétikus rendben felsorolva.

Az e munkában felsorolt nyomtatványoknak tekintélyes része az ev. gymn. könyvtárában van meg; s így a szerző személyesen vehette rólok a czímmást. Az irodalmi művek közül Szabó Károlyt és Trausch Schriftsteller-Lexikon-ját használta. Jelentékeny forrásul szolgált Teutsch J. német tanítónak 1749-ben készített és kéziratban maradt műve, melyben a Brassóban nyomtatott és brassói születésűek által kiadott munkák vannak felsorolva.

Örvendünk, hogy hazai bibliographiai irodalmunk Gross-nak e becses művével gyarapodott.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

Die deutsche Sprache von Dr. Otto Behaghel, Prof. an der Universität zu Basel. Leipzig-Prag, 1886, 231 l. Ára kötve 60 kr. (*Das Wissen der Gegenwart*, LIV.)

E jeles kis könyvet igen melegen ajánlhatom, nemcsak azoknak, kik a német nyelvvel, hanem egyáltalában mind azoknak, kik bármely nyelvvel foglalkoznak. A szerző természetesen első sorban a német nyelvnek eredetét, fejlődését és sorsát tárgyalja és a mai német nyelvnek állapotát rajzolja; de egyszersmind annyi általános nyelvészeti kérdést érint és a tulajdonképi német nyelvi problémák tárgyalásánál annyi figyelemmel van azoknak természeti (lélek- és élettani) alapjaira, hogy a más nyelvvel foglalkozó olvasó is sokat tanulhat e műből, mit saját tanulmányai terén sikerrel alkalmazhat, vagy a mi őt más nyelvek rokon jelenségeinek felkutatására, illetőleg megmagyarázására figyelmessé teheti.

Behaghel könyve, bár a szerző ezt sehol nem mondja, mégis kétségtelenül Schleicher Ágost legismeretesebb és legszebb könyvének (*Die deutsche Sprache*, először 1860) helyébe kíván lépni. És méltán. Schleicher könyvének már második kiadása (1869) szerzőjének halála (1868) után jelent meg teljesen változatlanul, s azóta még két kiadást ért, de javításokban nem részesült. Ma e könyv, szoros értelemben vett grammatikai része épen úgy, mint gyönyörűen írt általánosan tájékoztató bevezetése, elavult s telve van a tudomány fejlődésétől túlhaladt adatokkal és tanokkal. Behaghel műve is a nagy közönséghez fordúl; úgy szólván leírása ez a német nyelv múltjának és jelenének, s annyit ölel fel, a mennyit művelt embernek anyanyelvéről tudnia kellene (de sehol a világon tényleg nem tud). Bevezetésül a nyelvtudományba is szolgálhat e mű, mely a legaprólékosabb dolgokban is teljesen a tudomány

színvonalán áll és a német nyelvnek minden lényegesebb, tanulságosabb vagy érdekesebb oldalát, a kisebb jelentőségűeket is szabatosan fejtegeti vagy legalább röviden érinti.

A könyv két főrészből áll. Az első, általános résznek első fejezete tárgyalja a német nyelv történetét az árja ősnyelv korától egészen a jelenkorig, tehát a germán nyelvek eredetét, rokonsági viszonyait és elágazását. A német nyelvnek ismeretes sajátos fejlődésénél fogva nagy jelentőségűek a szójárások, melyeknek elterjedését, egymáshoz és az írott nyelvhez való viszonyát, jelentőségét és értékét B. szépen fejtegeti. Legérdekesebb e fejezetnek az a része (p. 27—62), mely az új felnémet irodalmi nyelv létrejöttét, a szójárásokhoz való viszonyát, az írott és beszélt nyelv eltéréseit és az egységes irodalmi nyelvnek előnyeit és különösen hátrányait tárgyalja.

Az első rész második fejezete tárgyalja a német nyelv belső történetét, mely két processusra vezethető vissza: 1. a nép a hagyományos nyelvi anyaggal él, de ez anyag a hangtörvények és az analogia befolyása miatt folytonos módosulásban van; 2. a hagyományos anyag elégtelenségnek bizonyul; melyek ez elégtelenség okai? miképpen segítünk e bajon? Ez utóbbi kérdésre két fejezetben felel B., melyeknek egyike a jelentés módosulásáról, másika az új szók alkotásáról szól. Ennek némileg kiegészítése ez első rész harmadik fejezete, mely az idegen nyelvek hatását a németre tárgyalja. — E második fejezet a könyv legtanulságosabb része.

A második főrész specialisan a mai német irodalmi nyelv leírásának és megmagyarázásának van szentelve és szólhat fejezetben a német helyesírásról, a hangsúlyról, a német nyelv hangtanáról, a flexióról, a mondattanról és a tulajdonnevekről. Ez a rész tehát valóságos újfelnémet grammatika, csak hogy történeti alapon, kellő körütekintéssel, érdekesen és tanulságosan írt német grammatika, melyet az is élvezettel olvashat, ki a német nyelv iránt közelebbről nem érdeklődik. Kár, hogy a szerző sehol a tárgyalt kérdések irodalmára nem utal, és hogy szómutatót nem csatolt a kötethez, mely pedig annál szükségesebb, mert B. számtalan példával és szómagyarázattal kíséri fejtegetéseit. Különben e kis könyv kitűnő munka a maga nemében, mely még azt a kívánságot is ébreszti bennünk, vajha akadna nálunk hivatott nyelvészeink közt ügyes író, ki e kötet mintájára a magyar nyelvről hasonló tárgyú és irányú könyvet írta.

1886. október 10.

HEINRICH GUSZTÁV.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK, 1885—86.

1. Bászeli Aurél, Platon jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb anatóliai ifjúságra nézve. (Fehértemplomi m. k. állami főgymnasium.)

Mint a címhez mellékelte jegyzetből értesítünk, ez az értekezés egy kiszakított fejezet szerzőnek «Platon élete és iratai» című monografiájából. Megítélésénél tehát azt a körülményt, hogy egy nagyobb egésznek alkotó részét képezi, nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Mert bizonyára, ha magában álló egész akarna lenni, nem elégedhetnénk meg azzal, hogy Plato filozófiai elveire bővebb ismertetés nélkül mindenütt csak röviden utal, főleg ha meggondoljuk, hogy a munka, a mennyire a tárgyalás módjából következtetést vonhatunk, a nagy közönségnek is szól; így azonban föl kell tennünk, hogy az olvasó mindarra nézve, a mi itt csak futólag van érintve, egy más fejezetben már előre megkapta a kívánt felvilágosítást.

Szerző a lelkes hangú s itt-ott bizony bombasztikus bevezetésben a Plato-féle filozofia vonzó erejét igen helyesen a tudomány és erkölcsi-ség harmóniájában, vagyis abban találja, hogy a nagy görög bölcsnél «a filozofia nem pusztán theória, az erkölcsösség nem pusztán praxis, hanem csak tudománnyal, csak tudomány útján lehetséges az erény»; maguknak az iratoknak kiváló báját pedig a filozofia és poézis saját-szerű összeköttetésében és kölcsönös hatásában keresi. Ennek kapcsán áttér Pl. régibb és újabbkori tisztelőire és gáncsolóira. Az előbbieket közül Plutarchost, Apuleiust, Senecát, de főleg Cicerót emeli ki az ókorból, az újabb korból pedig Marsilius Ficinusnak, Pl. híres latin fordítójának, dicsőítő nyilatkozatait idézi meglehetősen hosszasan. Ehez a részhez írt jegyzetében mintegy mentséggül felemlíti ugyan, hogy Platónak a régi és új idők íróira és bölcselőire való hatását a monografia egy külön fejezete tárgyalja, mégis jobban szeretnénk volna, ha akkor, midőn ki-emelni készül, mit tanulhat korunk a nagy gondolkodótól, régibb és újabb írók dicsőreteinek egyszerű összehalmozása helyett legalább röviden itt is körvonalozta volna, hogy mit köszönhetnek Platónak elődeink.

A mi Pl. gáncsolói illeti, ezekkel a szerző, feltétlenül odaadásból mestere iránt, ugyancsak röviden bánik el. Annak magyarázatára, hogy ilyenek is akadnak, elegendőnek tartja odavetni, hogy Pl. «utól nem ért költői és filozofus lángész volt s hogy ezt a sohasem látott kettős tulaj-donságot a kontárok föl nem foghatják», a helyett, hogy kiemelte volna az emberi gondolkodás két ellentétes főirányát, az idealizmust és realiz-must, melyek úgy az újabb, mint az ókori kutatókat két táborra osztot-ták a nagy görög bölcs megítélésénél.

A Pl. bölcsellete ellen közönségesen felhozott ellenvetések közül főleg

hárommal foglalkozik. Első sorban eredetiségét védi azok ellen, kik elődeitől, különösen pedig Sokratestól való függését vetik szemére, a nélkül azonban, hogy világosan kiemelné, miben áll tulajdonképen az a nagy haladás, melyet az ő nevéhez fűzünk a bölcsélet történetében. Pedig könnyű lett volna röviden utalni arra, hogy ő a Sokrates-féle kezdetleges dialektikából mint fejleszté ki az ideák tanát, mesterének szétszórta előadott ethikai elveiből mikép alkotott rendszeres ethikát és politikát, végre, hogy e disciplinákkal összhangzásban mikép igyekvék oly természet-filozófiát szerkeszteni, melynek legcsekélyebb kezdetét sem bírjuk Sokratesnél fölfedezni. A mi továbbá a Platónál gyakran előforduló haszontalan szószálhasogatást illeti, ezt szerző igen helyesen a szofiszták hatásának tulajdonítja, de azt már ismét nem helyeseltethetjük, hogy Sokratest tanítványával ellentétben ettől a hibától teljesen mentnek tünteti föl. Olvassuk csak Xenophon emlékiratait: azonnal be fogjuk látni, hogy ő sem szabadíthatta fel magát egészen azoknak a befolyása alól, a kiket legjobban gúnyolt és üldözött. Végül Pl. dikciójának túláradozását, melyet filozófiai szempontból hibának ismer el, abból magyarázza, hogy Aristoteles előtt nem volt még a görögöknek filozófiai műnyelvük s a bölcselők az istenségre, a világ keletkezésére, az emberi és isteni dolgokra vonatkozó kutatásaiknál azokat a szokat és fikciókat alkalmazták, melyeket a költők használtak volt. Azonban e magyarázat felszínes volta rögtön szembe ötlük. Mert az előadás filozófiai pontosságát Platónál is megtaláljuk mindaddig, míg a szorosan vett tudományos kutatás terét el nem hagyja: a dikció mindig ott csap át a költőibe, ahol az író a tárgyat tudományosan kezelni többé nem képes és, hogy magát valamennyire megértesse, a mythoshoz fordul. Ez pedig már nem a műnyelv hiányából magyarázandó, hanem magának a rendszernek hézagait árulja el.

Miután a szerző ily módon végzett Plato dicsőítőivel és gáncsolóival, a következőleg fejezi be értekezése első részét: «Pl. hibái geniusa ragyogásával szemben csak olyanok, mint a napfoltok, mert ha műveit egészben tekintjük mint oly rendszert, melyben a philosophia és ékes-szólás, költészet és mély hitbeli és erkölcsi érzés a legszebb harmóniában olvadt egybe, akkor be kell vallanunk, hogy egyes-egyedül áll az irodalomtörténetben. E szempontból tekintve a dolgot nincs hozzá fogható, nincs senki, kit Pl. folytatásának nevezhetnénk. Párbeszédeinek összes régebb és újabb utánzatai fogalmazás, kidolgozás, mély varázsló phantasia és itéletbeli élesség tekintetében mindnyájan alatta állanak. Pl. tehát véleményem szerint az ókori philosophusok legnagyobbika volt.»

Teljes tisztelettel vagyunk ugyan B. úr véleménye iránt, de így ide állítva mint konklúzió a maga «tehát»-jával egészen a váratlan fordulat hatását teszi ránk. Mert mire akar utalni ez a «tehát»? talán a meg-

előző néhány mondatra? De ezek, melyekben a szerző csupán a filozofia, ékesszólás, hit és költészet egyesülésére mutat Plátónál, nem tekinthetők ily nagy fontosságu ítélet megokolásának, főkép más ókori gondolkozókkal való összehasonlítás nélkül. Vagy a »tehát« az értekezés egész első részére vonatkozik? Azonban azt a kis bombasztikus bevezetést, a dicsérő és gáncsoló nyilatkozatok idézését, néhány nem is lényegbe vágó ellenvetés czáfolatát csak nem fogadhatjuk el a Plato-féle filozofia méltatásának. Szívesen elhisszük, hogy ez a méltatás megtalálható a monografia valamelyik fejezetében, mindazáltal, kérdjük, ha a szükséges præmisszák másutt vannak felsorolva, mit keres ezen a helyen a nagyszavú konklúzió?

De menjünk tovább s lássuk, miben találja a szerző Pl. jelentőségét korunkra. Fizikájával legelőször is néhány sorban végez, s nem talál benne semmi olyat, a mi a jelen figyelmét leköthetné. Pedig a világszellemre és az anyagra vonatkozó tanokban, melyek annyiféle változatban ismétlődnek a későbbi filozofiai rendszerekben, akadt volna sok olyan, a mi mai napság is felébresztheti a művelt olvasó érdeklődését. Az egész ethika és politika el van ütve hat sorral. Meg sincs említve a vagyunközösség és a nőemancipáció, melyek oly nagy szerepet játszanak a Plato államában s korunkat első sorban érdeklő kérdések. Ez az áteiklás az egész erkölcs- és államtanon véleményem szerint az értekezés legnagyobb hiánya.

Kissé bővebben tárgyalja B. úr a dialektikát. De itt is csak két pontra terjeszkedik ki, hogy t. i. az érzéki vizsgálatok bírálata, a mint azt a *Theætetus*-ban látjuk, döntő és minden időben érvényes bizonyítékokat tartalmaz bármely kor materialisztikus bölcselete ellen, s hogy, a mi azt a régi vitás kérdést illeti, vajjon a matematika tudománya a tapasztalatnak szüleménye-e vagy pedig a gondolkodás apriorisztikus működésének eredménye, Pl. az utóbbi nézethez csatlakozik. E tisztán filozofiai problémákról azonban rögtön s minden logikai kapocs nélkül, a Plato-féle gyakorlati idealizmus kérdésére tér át, s a nagy bölcsetétől igyekszik bebizonyítani, hogy nem kell őt az élet realis oldalával nem számoló ábrándozónak tekinteni. Bizonyításának fő pontja az, hogy Pl. megalapította az Akadémiát, tanítóvá lett, már pedig »tanítónak lenni valami nagyon realis dolog, jóllehet sok ideális oldala van.« Ez bizony elég furcsa.

Az Akadémia felemlítése átvezeti szerzőt Plátónak mint tanítónak jellemzésére, s e helyen igen szépen bizonyítja, hogy ő alapította meg tulajdonképen az egyetemek ideáját, midőn fölismerte, hogy a magas szellemi képzés lényege az élő szó pótolhatatlan voltában, az emberi tudás minden ágát felkaroló módszerbe való bevezetésben rejlik. Ügyesen magyarázza a *Politeian*-nak azt a tételét is, hogy filozofusok uralkodjanak,

álljanak az állam élén. Majd visszatérve a dialektikára, az ideák tanának szentel néhány szót, de csak azt emeli ki, hogy ma már nem lehet a Plato-féle ideát «olyas valaminek elfogadni, mely önmagában és saját maga által az egyedüli realis,» s elfeledi legalább röviden előadni e tan jelentőségét az emberi gondolkodás fejlődésében s érinteni hatását a legújabb kor elmélkedéseire, főleg az esztétika terén. Pedig így igazolhatta volna legjobban az olvasó előtt, hogy Platónak még tévedéseiben is termékeny igazságok csirája rejlik.

Az értekezés végén egy néhány szót kockáztat a szerző Platónak ifjúságunk tanítására vonatkozó jelentőségéről. De, sajnos, csak a legnagyobb általánosságban szól az Eros theóriáján alapuló pædagogiai alapelvekről, rosszalja, hogy még az egyetemen is a Plato-féle Eros helyett a vizsgálat démonával ösztönzik a tanulókat s munkáját így fejezi be: «Valóban kíváncs, hogy az újabban alkotott közoktatási törvényünk és tantervünk jogos és méltányos követelményeinek keretén belül az egyszer elkerülhetetlen vizsgálat démona mellett a platói Eros démona (a tudományhoz való szeretet ápolása) is helyt foglaljon, hogy, prózájában kifejezve, a mai Frary-s idő daczára is az «*exemplaria græca nocturna versanda manu, versanda diurna*»-k kiválasztásánál a «*chartæ Socraticæ*»-k és a Plató-féle nevelés alapelve is számba véteszenek.» Mindenesetre szép kíváncs, de mégis megvártuk volna a szerzőtől, hogy ne maradjon az általánosságok körében, hanem mondjon valamit az eszme megvalósításának módjairól is.

Bírálatunkban igyekeztünk kiterjeszkedni az értekezés minden lényeges pontjára. Már ebből kitűnik, hogy a munka mily kevésbé érdemi ki tárgyát, Plato jelentőségét korunkra. Mint már említettük, néhány érdekes kérdés még csak érintve sincs, legtöbb pedig sokkal felszínesebben van tárgyalva, mint azt az egésznek fontossága megkívánná. A monografia teljessége mindenesetre alapos átdolgozást tesz szükségessé.

NÉMETHY GÉZA.

2. Arany János élete és költészete. Irodalomtörténeti vázlat. Írta dr. *Koltai Virgil*. (Győri benzés r. fogynu.), 8-r. 189 l.

E könyv nagyon kevés irodalmi becsre tarthat számot. Ott, a hova szerzője írta, iskolai értesítőben, még eléggé megállja helyét. Azok a növendékek, a kik Arany János külső életéről tudni kívánnak egyet-mást: találhatnak benne néhány helyes adatot, néhány eléggé jól elbeszélt részletet, néhány elfogadható megjegyzést a nagy költő életére. Itt-ott megakad, bár elvéve, egy pár jellemző vonás is benső fejlődésére s műveinek magas irodalmi értékére, becsére nézve. Azután egy gymnasiumi tanuló, kinek sem olvasottsága nem oly bő, sem felfogása, látköre nem oly széles, hogy ismerhetné csak némileg is az Arany-irodalmat:

Koltai munkájában megtalálja a nevezetesebb magyar æsthetikusok és kritikusok egy pár ide vágó helyes nézetét, a melyek esetleg tovább kutatásra ösztönözhetik. A ki pedig nem nagy kedvvel olvas költőket, de bármi okból, szeretné legalább Arany legkitűnőbb műveinek — habár csak vázlatos — meséjét is ismerni: Koltai munkájában azt is megtalálhatja, még pedig némelyiket *háromszor* is elmondva oly kevés érzékkel a jellemzetes, a kiemelni való vonások iránt, a milyennel épen csak az olyan olvasó lehet megelégedve, a ki ilyennemű ismeretszerzésre vállalkozik.

Mindez azonban nagyon csekély eredmény egy könyvtől, a melyet szerzője, valószínűleg, a komoly irodalom színvonalán is megállhatónak tartott, de a mely egyetlen eszmével vagy gondolattal sem gazdagítja az Arany költészetével foglalkozók értelmét. Elismerjük, hogy a szerző komoly törekvéssel s bizonyos tárgyszeretettel fogott műve megírásához: de magával az eredménynyel sehogyssem lehetünk megelégedve. Az a módszer, a melynek békóit nem tudja magáról lerázni Koltai, célhoz vezető lehet egy jó munka megírásában, de csak annál, a ki az írói gyakorlatnak jó magas fokára jutott. Koltai még meglehetősen alant áll. Legkivált művének compositiója mutatja azt. A laza szerkezet, a mely látszatra, első pillanatra többé-kevésbé összefüggőnek látszik, mind a rá nézve helytelen, a nehéz, az izmosabb, kifejtettebb írói tehetséget kívánó módszer hibája.

Sokszor úgy tetszik, mintha Koltai maga élvezni tudná Arany költészetének igazi szépségeit, de saját érzéseiről, eszméiről, gondolatairól, nem igen tud számot adni. Úgy tetszik, mintha komolyan, lelkiismeretesen foglalkozott volna az Arany-irodalommal, de mindenütt látjuk, hogy ő maga sehogyssem mer a vita bensejébe hatni, és előzői eszméit sem bővebben ki nem fejti, sem más oldalról meg nem világítja vagy akár csúfolja: szóval egy eredeti, önálló író tulajdonságaiból menél kevesebb vonást fődözhetünk fel Koltaiában s nem tudjuk, hogy æsthetikai képzettsége fogatkozásaiiban vagy épen írói tehetségében keresük-e a valódi okokat. Mert a hogy Aranynak leghíresebb művét, a *Toldit* igyekszik magyarázni: az a mód nagyon hajlandó volna az embert arra a gondolatra birni, hogy Koltai csak az olyan középszerű írókat utánozza, a kiknek minden törekvésük csak arra irányul, hogy könyvöket minél vaskosabbá tegyék, minél bőbeszédűbben, minél több szószaporítással mondjanak el oly dolgokat, a melyeknek ismeretét minden valamire való írónak fel kell tételeznie az olvasóban. Ha *Toldit* elemezni akarja az író: természetesen ismernie kell tartalmát a legapróbb részletekig: de vajjon szükséges-e, hogy az olvasónak is mindent elmondjon? Szükséges-e, hogy először Ilosvai historiás énekének tartalmát beszélje el az író, azután magáét, a szóban forgó költeményét mondja

el egész krónikaszerűleg s végül, hogy az egyes jellemek magyarázatánál megint előlről kezdjen mindent és ismételje a költeménynek teljes tartalmát?

Smindezt ily hosszasan, ily bágyadtan, minden routine nélkül, tele citatiókkal a művekből, hol szóról szóra, hol kivonatolva! Nem jobb lesz vala-e, ha a két első teljesen mellőzi, vagy pedig beleolvasztja a jellemek magyarázatába, de mindenütt lélektani, æsthetikai, művészeti igazságok kutatása kíséretében? Ez a tárgyalási mód sehogysem alkalmas arra, hogy az ifjúság fejlődő ízlésének irányt jelöljön. S vajjon, mikor Arany János lyrai műveit fejtegeti, az-e csak feladata, hogy e művek tartalmát kivonatolja s nem inkább az-e, hogy kimutassa Arany helyét, mint lyricusét a magyar költészet történetében? Avval a megjegyzéssel, vagy ahhoz hasonlókkal, hogy Arany és Tompa igyekeztek a nemzet szomorú korszakában reményt s enyhületet nyújtani a kétségbe esett hazafi szíveknek — még nagyon gyöngén jellemeztük Arany lyráját. Hát még balladáit?

Nem szándékunk a compositio nagy hibája mellett Koltai apró tévedéseit sorra igazítani s hallgatással mellőzzük kifogásait, a melyeket különösbbe Arany János *Széchy Máriájáról* s a *Buda haláláról* tesz. Mindezekhez sok szó fér s azt hisszük, hogy behatóbb vizsgálat fel fogja deríteni, hogy Arany János *Széchy Máriája* mégsem oly elhibázott mű, milyennek Koltai tartja, s bár Arany költészetének nem a legmagasb fokát jelöli, épen nem méltatlan hozzá s bizonyára ér annyit, ha nem többet, mint az újabb elbeszélő költeményeknek egy jó része, Vajdákéit sem véve ki.

Koltai a nagy tárgy nehézségeivel sehogy sem tudott megbirkózni. Sokkal jobb lesz vala, ha pusztán csak a nagy költő életét vázolja. Úgy látszik, erre elég adatot összegyűjtött, bár koránsem annyit, a mennyi már tudtunkkal eddig is napvilágot látott. Ha e téren marad s egy pár íven könnyed, élvezhető modorban, szépen, bizonyos melegséggel, mely nemcsak a puszta dicsőítésben áll, élénk tárja Arany János életét, fejlődését, viszontagságait, bensejét, forrongásait: elismeréssel találkozhat vala s az ifjúság haszonnal olvashatja könyvét, a melynek így is legjobb legmegállhatóbb részletei az életrajziak.

Arany János művészetének beható fejtegetése még nálánál sokkal nagyobb író is próbára tesz, a kinek nemcsak széles alapokra fektetett irodalmi és æsthetikai tanulmányainak kell lenni, hanem éles, mélyre menő s átható vizsgáló szellemének is, a melyben épen annyi a philosophiai, mint a költői tehetség.

Mennyi van mindebből Koltaiiban: talán e futólagos áttekintésből is kivehető.

3. Tompa Mihály költészete. Irta: *Gleidura Géza*. (Rozsnyói kath. főgymnasium).

Tompa Mihálylyal újabban kevésbé foglalkoznak. Azt hittük, mikor műveinek új kiadása megjelent, hogy lesz valaki a magyar költészet barátai között, a ki beható élet- és jellemrajzát megírja s tiszta világításban mutatja be az egykor oly híres költőt, a ki megértte azt, a a mit a nálánál sokkal nagyobb Petőfi és Arany sem értek meg, hogy népregeit és mondáit húsz nap mulva, 1846-ban, második kiadásban kapkodta szét a magyar közönség, s a ki a magyar forradalomra következő néhány év alatt a legelsők közé küzdte föl magát, mert az összes nemzet érzelmeinek benső világát kifejezte, még pedig annyi szépséggel, annyi művészettel, oly igazi öntudattal, mennyi a legnagyobb költőknek is hecsületére válnék. Sőt legjelesb íróink is mintegy szándékosan hallgatnak róla azóta, hogy az előtt 7—8 évvel Tolnai Lajos éles hangú, a legfőbb szempontokban téves irányú bírálata megjelent, mely mintegy felelet akart lenni a Szász Károly meleg érzéssel, tiszta rokonszenvvel megírta rövid élet- és jellemrajzra. Tolnai bírálata bizonyos tekintetben új irányú bírálat nálunk. Foglalkozik, de csak pár szóval, a költő életével is, művei közül pedig egynéhányat kiválogat s azokon mutatja meg a priori megalkotott véleményét. Azt gondolná az ember, hogy mindenki, a ki ismeri a Tompával foglalkozók díszes koszorúját a régebbi időben (Gyulai, Szász K., Erdélyi J., Beöthy Zs. s némileg Arany János is) legalább is gondolkozóba esik, ha a Tolnainak jobbjára majd mindenben elütő bírálatát olvassa. Pedig, lám, mily csalódás! Gleidura Géza kivonatot készített belőle egy iskolai értesítőbe s még hozzá volt annyi bátorsága, hogy így írhatott: «műveit lelkiismeretesen s elfogulatlanul tanulmányoztam s most arra törekszem, hogy Tompát, a költőt, igaz alakjában, fény- és árnyoldalaival állítsam az olvasó elé.» Ha ez lelkiismeretes és elfogulatlan tanulmányozás: akkor a szerzőnek rendkívül különös nézetei lehetnek a lelkiismeretességről és elfogulatlanságról. Mert én, megvallom, egyetlen egy gondolatot sem találtam benne, a melyre azt mondhatnám, hogy íme, ez csakugyan a szerzőé, s ha néha-néha ráesküdött is Tolnai állítására: itt-ott saját lábán is járt tanult. Minderről szólni sem lehet. Az egész értekezés a Tolnai műgonddal megírt bírálatának hanyag kivonata, a mely valóban nem érdemlette meg, hogy egy főgymnasium értesítőjéből 18 lapot elfoglaljon. Soha ily merészséget egy magyar irodalom tanáráról! Vajjon mit gondolt Gleidura, mikor műve elején így írt: «Ha nemzetünk büszke Tompára, mi gömöriek kétszeresen büszkélkedhetünk benne?» Azt hitte, hogy ő a Tompa dicsőségére ha csak egy parányi fénysugárt is vetni fog? Igazán szomorú büszkeség! Tompa erre megfordulna sírjában!

Mert hát tulajdonképen miért is lehetnek oly büszkék a gömöriek

Tompára? Ha Gleidura művét olvassuk s elképzeljük, hogy a gyenge, tudatlan növendékek mennyire szavára esküdnek az irodalom tanárának, s hogy tehát e cikk minden eddigi illúziójukat szétrombolta: elgondolhatjuk, mily ambíziót adhatott a szerzőnek az a kétszeres büszkeség, melyet különösen a gömörieknek van joguk Tompa iránt táplálni. Szerinte Tompának alig egy pár megállható regéje s mondája van, a mely tele ne volna minden epikai botlás-sal, a melynek «érdekes és élethű» alakjai volnának, a melynek előadása lassú, a cél felé tétovázva haladó ne volna. Költői beszélei semmit sem érnek. Az egyetlennek, *Szuhay Mátyásnak* az az egyedüli szépsége, — amint Tolnai mondja — hogy Arany *Toldijával* egyszerre pályázott s még mellette dicséretet is nyert. Lyrai művei közül alig 5—6 a kitünő, a többi alig ér valamit. Tompa elegiai költő. «Szelíd, csendes természetű, kit a nagy dolgok sem tudnak hévre ragadni.»

Ha csak ilyen költő Tompa: bizony nincsen indokolva még az egyszeri büszkeségük sem a gömörieknek, nemhogy a kétszeres. Mi azt hisszük, hogy a Tompa művészetében is vannak oly szépségek, a melyeket érdemes behatólag tanulmányozni, mert annál inkább emelik a költőt, minél huzamosb a velők foglalkozás, minél alaposabb a tanulmány. Ha csak saját élményeit tudta volna dalba önteni: bizony dicsőségének fele magaslátán sem állna Tompa. De ő sokkal többet tett. Epikai műveiben kétségtelenül sok a fogyatkozás: de azért tán mégis több van köztök, a mely megérdemlette a közönség tetszését, mint a meennyit Tolnai s utána e cikk felmutat. Lyrai művei közül pedig épen allegóriáinak legnagyobb része igazán sikerült. Természetes, hogy ha valaki egy téves irányú bírálatot még jobban elferdít: nem látja az igazi művészetet s hajlandó a költőt igen kétes világításban látni.

Igy tett e cikk szerzője!

Dr. VÁCZY JÁNOS.

4. Az ethika a halákhában. Írta *Bloch Mozes*. (Budapesti rabbiképző intézet, 1886. 84 l.)

Inkább mint a gyakorlati életben mutatkozó veszedelmes kinövéseit az antisémi mozgalomnak, fájjalja a komolyan érző és gondolkodó azt a szomorú tényt, hogy ez irány a tudományos világban tudta magát oly erősen megfészkelni. Sőt mondhatni, hogy erejét, mely kün nyilvánult, eminnen szívta.

Lám, ez esetben is bebizonyodott, hogy az irodalom mily döntő befolyású a praktikus élet alakulásaira és hogy ő a gondolatok tette-serdülésének mozgó ereje.

Nekünk zsidóknak tehát szent feladatunk, az irodalom terén a talán jóhiszeműből vagy rosszakaratból eredő tévedéseknek vagy bűnök-

nek, melyeket irányunkban elkövetnek, elleneszállani és tollal, meggyőző erejű módon leküzdeni. Hisz megtámadták bibliánkat s minden morálnélkülinek kiáltották ki. De erre komolyan válaszolni nem kell. Tessék azt elolvasni.

Ám nekirentottak a talmudnak is, azt hajtogatván váltig, hogy ez erkölcsrontó, veszedelmes munka. Súlyos a vád, és ha igaz, akkor joggal lakolunk oly súlyosan. De a vád, amely súlyos, épen oly igazságtalan, és lakolásunk, amely súlyos, épen oly jogtalan.

A talmudot nem tudnának egykönnyen elolvasni, tehát nem ajánlom a bibliára vonatkozó tanácsomat. Csak a fentjelzett munkáról akarok egy kis ismertetést adni, mely a talmud gondolkodásmódja és tendenciája felől felvilágosítást nyújtson. Vajha sikerülne ez ismertetésemnek, hogy az egyik vagy másik olvasónak kedve kerekedjék, magát a művet megszerezni és — végig olvasni. Mert a nyújtottam sorai semmiképen sem tennék fölöslegessé, hogy a munka egészével komolyan megismerkedjék.

Bloch M., az országos rabbiképzőnek, hazánk legfőbb tekintélyű zsidó-theológiai intézetének egyik tudós tanára, az előttam fekvő műben azt a fölötte érdekes czélt tűzte ki magának, hogy a halákhában (a zsidó rituális életre vonatkozó törvényekben) rejlő ethikai, mélyerkölcsű vonásokat erősebbre húzza és láthatókká tegye. És hogy mindjárt eleve kimondjuk, a czél fölötte hálás és azt minden ízében elérnie teljesen sikerült. Hálára kötelezett a tudós szerző minden jobbérzelmét intra et extra muros.

Irtak már a biblia etikájáról, a talmud etikájáról, kiszedve mindkettőből az erkölcsmondásokat, de a halákhában, a szertartásokban nyilvánuló etikáról nem beszéltek még. Ime most már ez is meg van; egy kezdet, egy alapos, irányadó kezdet. Mert hogy az egész anyag nincsen kimerítve, azt maga a szerző is megmondja. De az alap meg van vetve, tovább építhetnek rajta. S akadnak bizonyára férfiak kebelünk-ből, kik a fonalat tovább fogják szőni.

Kitünő szakavatottsággal, rengeteg olvasottsággal felkarolja Bloch, R. Mózes Maimüni nyomán, az összes halákhai törvényeket.

Nem elegendő, mondja a szerző, ha a szertartásokat szép szabályosan végezzük, hanem azok erkölcsi tartalmán is kell felépülnünk. Mert mindketten, az ethika és a halákha, szorosan függnek egymással össze; mindkettő istenben gyökerezik, ő tőle erednek. Mindkettejük végczélja isten, mindketten isteni parancsolatok. Halákha ethika, ethika halákha nélkül ingó alapra állítja az embert, csak egyesülésükben mutatkozik a zsidóság lényege.

Szavak és gondolatok, legyenek bármily élénkek, gyorsan tűnnek más gondolatok hatalma által viasszaszorítva, ha érzékileg észrevehető

objectum által — úgyszólván — meg nem rögzítettnek. Ily érzéki objectum az imaszíjak (phylaktériák), a szemlélfonalak és a zsidóházak ajtófélfáira szögzendő istennév (mezuzóth). Külső jelek csak, de mély gondolatok, erkölcsi eszmék képviselői: hogy isten parancsait mindenba teljesítsük, hogy fejünk és szívünk erkölcstelen gondolatoktól menten maradjanak, hogy ajtaink küszöbét átlépve, a jogosságra, isten iránti szeretetre, a bűnök kerülésére emlékezzünk.

De e külső jelek mindennapi használata és megtekintése gyöngíténé befolyásukat erkölcsi életünk ébresztésére és belső értéküket mihamar elveszíténé. Azért egyes napokat kellett kitűzni, melyek ritkábban föllépven az évben, hathatós emlékjelekül szolgálnak. Ilyen napok a szombat és az ünnepek. Pihenjünk a nehéz munkától és nemesítsük elménket szellemi foglalkozásokkal. Nemcsak a test, de a lelki élet is üdüljön e nyugalomnapokon. Az újévi és a kiengesztelési ünnepek magabíratérésre és alázatosságra, a többi ünnepek az élet örömeinek mértékletes élvezésére tanítsanak.

Gyönyörűen fejt ki a szerző a házasság-életbe vágó szertartások ethikai oldalait. Szent szándék, a szeretet és a vonzalom kösse meg a házassági frigyét. A hol könnyelműség és erkölcsös érzés nem az indító okok, ott a frigykötés, mint ethikai cél, el van tévesztve és a házasság felbontása csak ezen szempont tekintetbevételé miatt van megengedve. Ezért azonban — a talmud szavai szerint — «az oltár könnyeket hullat, ha egy frigy elegendő ok nélkül felbontatik.» A házasságleket minden néven nevezendő eszközzel kell arra bírni, hogy újra kibéküljenek. Hogy mindenféle elhamarkodott lépésnek a házasságleket részéről elejét vegyék, a talmud bölcsői oly számos, minucziózus formalitásokhoz kötötték a válólevél elkészítését és a frigyfelbontási czeremónia megtörténését. Ez csak egy példa idézése azon számos illusztrációkból, melyeket a szerző a házasság szentségére felhoz.

Az étkezési törvényeket illetőleg, azt mondja a szerző a talmud nevében, hogy «tisztátalan» állatokat és a ritualisan eltiltott ételeket azért nem szabad használni, mert elvonnának az ethikai, erkölcsös érzésektől; mert a szentírás önmegtartóztatásra és mérsékletre akar vezetni.

Szavatartásra int a talmud. Amit egyszer ígértünk, azt beváltani erkölcsi kötelességünk. «Igen»-ed «igen», «nem»-ed «nem» legyen. Mennél kevésbé szabad tehát esküt szegni vagy hamis esküt tenni. A ki hamisan esküszik, azt a halálkha istenkáromlónak, az igazság elferdítőjének tekinti, tehát súlyos bűnösnek. Csak ha valaki pillanatnyi felbuzdulásban tesz valami fogadalmat, a mit azután későbbben megbán és ha e fogadalom nem valamely nemes, erkölcsös cél elérését involválja, tehát nem-teljesítése esetében az ethika csorbát nem szenved,

továbbá ha egy embertársunk nem károsíttatik meg, végre ha a megbánás igazán szívből fakad, csak akkor bontható föl a fogadalom három alkalmas, erkölcsös, tisztaszívű ember közreműködése által.

Az uzsorát a talmud általában, tekintet nélkül a felekezetkülönbségre szigorúan tiltja, mint oly kereskedést, mely az ethika törvényének semmiképen meg nem felel. Csakis a külfölditől, a teljesen idegentől, — de nem egyezersmind az ország polgáraitól — enged némi, mérsékletes, arányszerinti kamatot kérni. Az elszegényedésnek gátot vetni akarva, elrendelte, hogy nem csak az egyes gazdagok, hanem hogy a községek is adakozzanak. A hetedik év mindig egy «szabadsági esztendő» volt, melyben — a biblia rendelete szerint — minden hitelező adósának az adósságot elengedni erkölcsi kötelessége volt. Így rendezte és szabályozta a mozaikus tan és kiépítője, a talmud, a mennyire csak lehetett a társadalmi viszonyokat.

Ily szellemben, a legszigorúbb objektivitással, tárgyalja a szerző a tisztasági törvényeket, szól a rágalomról, rablás-, lopás- és gyilkolásra vonatkozó szigorú tilalmakról, a cseréről, a kereskedésről, a munka szükséges voltáról, az úr és a szolga, a hitelező és adósa közötti viszonyról. Különösen szép, érdekes és tanulságos azon fejezet, a hol a bírásról, azok kinevezéséről, tulajdonairól és kötelességeiről, az ő súlyos felelősségükről istennel és a társadalommal szemben, szól. Ezen fejezet a halálra ethikáját igazi grandiozitásában és nagyszerűségében mutatja be.

Maimóni szavaival végződik a kitűnő munka: Az egész világnak törekvése — ez Izraelnek szent reménye — egyesegyedül igazi, tiszta istenismeretre irányul majd, a mint írva van: «És megtelik a föld istenismerettel úgy, mint víz borítja a tenger fenekét.» Ekkor aztán mindegyiknek az erkölcsi törvények fognak irányadóul szolgálni és a föld valamennyi lakóit a tiszta, legbensőbb emberszeretet mennyei köteléke tartja majd egybe.

Dr. FISCHER GYULA.

5. Vajda Emil, Attila szereplése a Sæmundar-Eddában, a Waltharius és Nibelung-énekben. (Székely-Udvarhelyi kir. állami főreáliskola.)

Néhány rövid, bevezető sor után a szerző a skandináv hagyományok tárgyalásához fog. Ha már a bevezetés azon állítása, hogy minden nemzetnek voltak s vannak hegedősei, kissé furcsán érintette az olvasót, annál nagyobb bámulattal olvassuk nyomban, hogy «egy hideg ég alj alatt lakó nép, a *skald* vagy skandináviai, névleg a Norvég-Grönland skaldjai» gyűjtötték össze az Attila-dalokat. Ne gondoljuk azonban, hogy a szerző csak egyszer mer ily merészet állítani, a 26. oldalon fentartja állítását: «a Sigurdmondán a *skald* nép jellemével megegyező szilajság vonul végig». Mi, kik a skaldokat eddig mindnyájan csak a költők

kasztjának néztük, kik a népies költészet letünése után virágoztak az északi fejedelmek udvarain, ilyen egyszerű kijelentés után sem hiszszük ám el, hogy skald és skandináv identikus fogalmak. A bizonyítás, sajnos, elmaradt, s így továbbra is a régi tudásunkban megnyugszunk, nem tartva a troubadourt meg a provençeit, az aoidost és a görögöt, vagy a hegedőst meg a magyart mindegynek.

A titánszerű támadás vágya még a mythikus tudásunkat is semmivé akarja tenni. Eddigelé úgy látszott, a skandinávok összes hitregéi, az egész nagy isteni tragedia, melylyé ezek összefonódnak, az asoknak az óriások (thurs) elleni tragikus kimenetelű harcán alapúl. Az asok bűnbe esnek, a miért uralmok majdan véget ér, de lesz újjászületés. Most ez azonban nem áll többé, a Völuspa s egyéb eddai dalok meg vannak hazudtolva: «az Edda mythologiai részében a főistenséget Odin képviseli, ki tizenkét *ázaival* (*óriások*) különféle alakban tűnik fel».

Ezekkel szemben az olynemű állítások, mint «a valkyrok vészthozó istennők», csak csekélyebb jelentőségűek. Ha azon istennőket, kik elfogott társaink bilincseit megoldják, az ellenséges foglyokat soraink mögött megkötözik, így nevezzük el, az igazolható az esetben, ha az ellenség álláspontjára helyezkedünk. Ez azonban nem szokásos.

Az emlékek tartalmának élénk elbeszélése után azon eredményre jut a szerző, hogy mind a három dicsóíti Attilát. Ha a görög írók Attelasával hasonlítjuk össze a germán mondai Attilát, mindenesetre kedvezőbb képét nyerjük a hódítónak. Szinte megmagyarázhatatlannak tartja a szerző, hogy az Edda Attilája, ki «különben harczias cselszövő, ravasz, de bölcs», némely tekintetben oly engedékenynek, gyengének látszik. Úgy hiszem, a monda a legnagyobb hatalom birtokosát nagyon gyakran rajzolja gyenge embernek, sőt úgy látszik, a népképzelet legfenségesebb alakjainak jelleméből ritkán hiányzik az a személyes gyengeség, gyámoltalanság, mely azokban születik meg, kiknek oly sok kar áll rendelkezésükre. Arthus is, Károly is keveset cselekszenek, lovagjaik és paladinjaik hőstetteiről szól az ének, a sakkbeli király is milyen tehetetlen! Ők csak a központ, nagy méltóságuk sem engedi meg a nagy tevékenységet.

Mindezek után a szerzőnek felemlített, valóban érthetetlen tévedései daczára is mondhatnók, hogy összehasonlításával hasznos munkát végzett, ha az nem volna a legnagyobb selejtességgel oda vetve; azt hiszszük, hogy egy első fogalmazású impurumot olvasunk. A tartalom elmondásában található logikai ellentmondásokon s valótlán adatokon kívül (így pl. a szerző azt írja, hogy «Gunther a varázscsuklya segítségével sérthetetlené téve magát győzelmet nyer Brunhildon», holott Siegfried végzi mellette láthatatlanul a harci munkát), a helyesírás a maga következetlenségében valóban páratlan. Egymást úzi a Gibich meg

Gibik, a Sigfrid meg Szigfrid, Locki stb. Az ó-skandináv nominativus r-ét olykor megtartja, olykor elhagyja, így találjuk Reginn mellett a Hialpreket, továbbá Hring's fiát, majd Hoen Ems-et majd meg Ho'n Emst a Hohenems helyett.

Nem csodálhatjuk végül azt, hogy az az író, ki az ókorból vándorlatát az szájhagyomány útján Attilamondákat. (27. oldal), a mi tudományos dolgozatban legalább is egy kissé furcsán van mondva, nem állja a középkor elé oly könnyedén odaacsapni a sötét jelzőt, mint azt értekezésünkben láthatjuk.

TIMÁR J. PÁL.

Párhuzamos idézetek.

Ovid. Metam. VII. 796. Gaudia principium nostri sunt saepe doloris.

A magyar: «Öröm nyomán jár a szomorúság.»

(Erdélyi, Közm. 5273. sz.)

Hom. Odys.

Ὁὐ μὲν γὰρ τοῦ γε χρεῖσσον καὶ ἄρειον,
ῥ' ὁδ' ὁμοφρονέοντε νοήμασιν οἶκον ἔχρητον
ἀνὴρ ἡδὲ γυνή.

E gondolatot Garai így fejezte ki:

Szerelem ölében
A legszebb virág,
Melyet Isten adhat,
Házi boldogság.

Horat. Ad unguem patratum et perfectum.

Már a rómaiak azzal bizonyították egy felhajtott edény teljes kiürítését, hogy lefordítva a balkéz hüvelykére fektették. Horatius ezt így nevezi: «ad unguem patratum et perfectum.» Később egyszerűbben a «super nagulum» is ezt fejezte ki. Az angolok ma is így használják: «to drink super nagulum.» Ugyanerre céloz a német «Nagelprobe»-féle kifejezés is, s a franczia «boire rubis sur l'ongle», a melyekhez végre a magyar körömpróba, körömpróbaig kiinni is járul.

KRAUSZ JAKAB.

VEGYESEK.

— A budapesti philologiai társaságnak 1886. évi közgyűlése 1887. január 23. lesz.

— Több nevezetes halottja volt a classica philológiának az elmúlt esztendőben. Julius 21-én halt meg *Duncker Miksa*, kit jeles ókori történetének (*Geschichte des Alterthums*, 5-ik kiadás, Lipcse 1878—80) Görögországgal foglalkozó két utolsó kötete miatt említhetünk e helyen. — Ápr. 26-ikán halt meg 36 éves korában *Hinrichs Gusztáv* (szül. 1850), a jeles dialektologus (v. ö. «*De Homericæ elocutionis vestigiis æolicis*» című tudori értekezését, Berlin 1876) és epigraphikus, kinek főműve, a görög epigraphia vázlata, kevéssel halála után jelent meg a Müller Iván szerkesztette «*Handbücher*» között. Neki köszönhetjük továbbá Bergk görög irodalomtörténete második és harmadik kötetének kiadását, végre a Fäsi-féle Odyssea-kiadásnak befejezetlenül maradt átdolgozását. — A február 7-ikén elhalálozott *Huschke Ede* (szül. 1801-ben) kivált az ó-italiai dialektologia terén és a classicus római jogtudósok műveinek kiadása által szerzett magának érdemeket. — *Miller Emilnek*, a párisi Académie des Inscriptions tagjának (szül. 1812, megh. 1886 jan. 9-ikén) főművei az Escorial görög kézíratainak katalógusa (1848), és Olaszországban és a keleten tett tanulmányútjának felette fontos eredményeit magában foglaló «*Mélanges de littérature grecque*» (1868) című munkája. — A magyarországi epigraphia terén tüntette ki magát *Desjardins Ernő* (megh. okt. 21-ikén), ki Rómerrel együtt kiadta a Magyar Nemzeti Muzeumban őrzött latin feliratokat (*Monuments épigraphiques du Musée national hongrois, dessinés et expliqués par E. Desjardins, publiés par les soins de Dom. Fl. Rómer*. Budapest 1873). Ismeretes azon támadása, melyet 1874-ben a magyarországi latin feliratoknak Mommsen-féle kiadása ellen intézett («*Desiderata du C. I. L. III. Le musée épigraphique de Pest*». Páris 1874), a melyre azonban Mommsen nem késett megadni az illő választ az «*Ephemeris Epigraphica*» II. kötetében. — A philológiának több terén működött ritka sikerrel *Jordan Henrik* königsbergi tanár (szül. 1833), M. Cato töredékeinek (1860), Sallustius műveinek (1867 és 1876) jeles kiadója, a régi Róma topographiájának legalaposabb ismerőinek egyike (legfontosabb műve, «*Topographie der Stadt Rom im Alterthum*» 1871—78 két kötet), a ki Preller római mythológiájának új kiadása, Theognis-tanulmányai és első sorban az archaikus latinság történetével foglalkozó «*Kritische Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache*» című könyvével bámulatos sokoldalúságának és ritka alaposágának bizonyítékait adta. — Legutoljára vettük *Joh. Nicolai Madvignak*, az európai hírű dán tudós halálának hírért (szül. 1804). Madvig Cicerón és Liviusra vonatkozó irataiban (pl. a híres «*Emendationes Livianæ*»-ban, 1860, 1876) és ezen írók kiadásaiban, továbbá «*Adversaria critica ad scriptores græcos et latinos*» című művében a divinatorikus kritika mesterének bizonyult, latin nyelvtanaival valamint görög mondattanával a classikus nyelvek iskolai tanításán lendített, végre «*Die Verfassung und Verwaltung*

des römischen Staats» czimű két kötetes államtudományi munkájában (Lipcse 1881—82) a római alkotmánynak, úgy a mint a köztársaság idejében fennállott, összefüggő, hű képét adta.

— A kisebb görög tragikusok tropusai műveltségtörténeti és költészeti szempontból. Adalék a költészet összehasonlító tropikájához. — Ily czímmel 17 lapra terjedő füzet jelent meg a M. T. Akadémia kiadásában Dr. Pecz Vilmostól, mely folytatása a szerző azon értekezéseinek, melyeket 1878 és 1882-ben Aischylos, Sophokles és Euripides tropusairól a M. Tud. Akadémia publicatioi között kiadott és a melyek nem rég német nyelven is megjelentek. Most Nauck gyűjteménye alapján áttanulmányozta a kisebb görög tragikusok töredékeit, körülbelül 900-at, és az azokban előforduló tropusokat az előbbi értekezéseiből már ismeretes kategóriák szerint rendezte és osztályozta. Az egyes tropusok felfogása ellen, úgy a mint azokat Pecz-nél tolmácsolva látjuk, itt-ott tehetünk kifogást. Így pl. a synekdoche harmadik csoportját, «a mythologiát», talán jobb lett volna az első csoportba «az ember» alá beosztani (a metonymia szakaszában is békésen együtt élnek az istenek az emberekkel), mert a görög mythologia anthropomorphismusa és elvégre a tropika szempontjából is közömbös, Zeus szeme áll-e Zeus helyett, vagy pedig pl. Sokrates szeme Sokrates helyett. Ugyanazon szakaszban a *λόγην, ἣν φοροῦσι Πηγεῖς* példa egészen kimaradhatott volna, mert a *λόγην* (eredetileg «a lándzsa hegye») a prózában is gyakran használtatik a «lándzsa» helyett. — Ilyfajta kifogás talán több is tehető; általában azonban úgy tapasztaljuk, hogy Pecz helyes tapintattal oldotta meg a csoportozás kényes feladatát. Hogy az eredmény műveltségtörténeti és költészeti szempontból mégis annyi mint semmi, az anyag hézagos és töredékes voltában leli magyarázatát; egyébként e tropusok retorikai, grammatikai és lexikographiai tekintetből tagadhatatlanul birnak bizonyos érdekekkel, és hihető, hogy majd Aristophanes és a többi komikusok tropusainak tárgyalásánál némi összehasonlításra fognak alkalmat szolgáltatni. Ez igazolja feldolgozásukat. Á. J.

— Seymour «Bevezetése a Homerosi nyelv- és verstanba» (Thomas D. Seymour, Introduction to the language and verse of Homer. Boston 1885. Ginn & Comp. 104 l.) az eddigi hasonfajta művektől előnyösen különbözik az által, hogy a homerosi syntaxisra is kiterjed és hogy a homerosi stílusnak igen tanulságos jellemzését adja.

— A homerosi hymnusoknak legújabb, Gemoll-féle kiadása (Die homerischen Hymnen, herausg. und erläutert von A. Gemoll, Leipzig, 1886. Teubner, XIV, 377 l., 6 mk. 80.) a Baumeister-féle nagyobb, commentált kiadást van hivatva kiszorítani, és evvel szemben határozott haladást mutat. Másrészt azonban még sem elégíti ki a jogos igényeket. Criticus apparatusa szerfelett hiányos és Ábel kiadásából (1886. Lipcse és Prága) javítandó ki; az exegetikus commentár pedig, melyben máskülönbösen sok a helyes megfigyelés és az új magyarázat, felette gyakran elárulja, hogy Gemoll nem eléggé alaposan használta fel az általa idézett újabb munkákat. Kiadása, melyet csak a kellő ovatossággal lehet használni, még csak a Baumeister kiadását sem tette nélkülözhetővé.

— A Krebs-féle latin *Antibarbarus*, melynek ötödik kiadását Allgayer dolgozta volt át, hatodik kiadásban jelen meg (első füzet: *a—amitto* Basel, 1886). Az új kiadó (J. H. Schmalz) az ismeretes művet, mely minden philologus számára, ki latinul akar írni, nélkülözhetetlen, gyökeresen átdolgozta és a latin nyelvtan, stilistika és lexikographia mostani színvonalára emelte. Megjelenik tíz füzetben; az egyes füzet ára 2 mk.

— Pindaros új kiadása: *Πινδαρόν τὰ σωζόμενα . . . ὑπὸ Κ. Κλάδ-σου*. Triest, 1886. I. XXXII és 456 l. A nagy görög lyrikus művei öt kötetre tervezett, e magyarázatos kiadásának első kötete, mely a bevezetést és az olymposi ódákat foglalja magában. Szövege a régi vulgatáé, tehát elavult, terjedős magyarázata a régi scholiastákra van alapítva, de Boeckh és Schmidt idevágó művei is fel vannak használva. Ujat, legalább eddigelé, nem hoz a kiadás.

— Boeckh Ágostnak *«Encyclopædie und Methodologie der philologischen Wissenschaften»* cz. fontos művének első kiadása 1878-ban jelent meg. Most előttünk fekszik második kiadása, melyet Klusmann Rudolf rendezett sajtó alá (Leipzig, 1886, Teubner, 884 l., 14 mk.). Ez új kiadás igen ajánlható, mert a legújabb, igen gazdag és becses szakirodalmat is számba veszi.

— A kyprosi ásatások újabban Ohnefalsch-Richter Miksa vezetése alatt, ki 1886 február végén kezdette meg újra ásatásait, szépen haladnak és nem remélt fontos eredményekkel kecsegtetik a tudós világot, még pedig kiváló érdekléssel fognak birni a görög művészet kezdeteit új világításban feltüntető leletek. Ohnefalsch-Richter annál nagyobb reménnyel néz jövő ásatásainak elébe, mert Kypros új kormányzója Sir Henry Bulwer és titkára T. Chamberlain el vannak tökéelve, hogy az ásatásokat és majdan egy kyprosi helyi muzeumnak felállítását tőlük telhetőleg támogatják.

— Schliemann ásatásai Krétán megghiusultak. A régi Knossos területén akart egy dombot felásatni, de a talaj tulajdonosa csak azon feltétel mellett akarta megadni hozzá az engedélyt, ha Schliemann egész birtokát, azaz csaknem az egész régi Knossost megveszi. Ennek következtében azután kénytelen volt Schliemann tervével felhagyni.

— Schiller hazánkban. (Harmadik pótlék. V. ö. e Közlöny 1886. évi folyamát 197. és 850. ll.)

Az örömhöz. Pap Kálmán Költeményei, Pápa 1875.

A harang. Csermák Kálmán felolv. Kisfaludy-Társaság 1875. október havi ülésén. — Berczik Árpád.

A keatyü. Battlay Imre, Főváros Lapok 1876. 22. sz.

A leányka panasza. Greguss Ágost.

Várakozás. Rudnyánszky Gyula, «Fényben és árnyban» cz. legújabb kötete, 1886.

Vügy. Rudnyánszky Gyula, u. o.

A zarándok. Rudnyánszky Gyula, u. o.

Tell Vilmos. (Tell küzdelmei) Magyaródi.

Schiller Wallensteinja. Hegedűs István. Ismertetve Kelet 1878. 81. és 82. sz.

Schiller Don Carlosa, ford. E. Kovács Gyula. Ismerteti Magyarországi 1881. 56—59. sz. — Keszler József, Ellenőr 1881. 116. sz. — Hon 1881. 59. sz.

Schiller Tell Vilmosa, ford. Tomor Ferencz. Ismerteti E. Kovács Gyula, Kolozsvári Közlöny 1882. 170. és 171. sz. — M. Polgár 1882. 229. és 230. sz.

Schiller «Haramiái» egy premierreje száz év előtt. Pesti Hírlap. 1882. 14. sz.

A haramiák századéves jubileuma. Zempléni P. Gyula, Abauj-Kassai Közlöny 1882. 3. sz.

1830-ból (Egy irodalmi töredék). Helmecey Resignation-fordításáról. Karacs Teréz, Fővárosi Lapok 1886. 298. sz.

Schiller. Élet és jellemrajz, írta Szász Károly (Olcsó Könyvtár). A régi «Budapesti Szemlé»-ből.

Schiller kisebb prózai irataiból. (Aesthetikai értekezések) fordította Zollner Béla (Olcsó Könyvtár). NÁMÉNYI T. LAJOS.

— Scherer Vilmos, a kitűnő germanista, 1886. auguszt. 8-án, életének 45-dik évében meghalt. Benne a jelenlegi német philologia legkiinagaslóbb, legtudósabb és legszellemesebb képviselőjét vesztette el, kivel számos nagyszabású terv és eszme szállt sírba. Scherer osztrák ember volt (szül. 1841. április 26. Schönbornban, Alsó-Ausztriában), de atyja Bambergből került Ausztriába. Germanistikai tanulmányait 1858-ban kezdte a bécsi egyetemen Pfeiffer Ferencz alatt, de már 1860-ban ment Berlinbe, hol Müllenhoff és Haupt, a Lachmann iskolájának főemberei, döntő befolyással voltak reá. De Bopp és Grimm Jakab, Weber a szanszkritista és Homeyer a hires jogtudós is voltak tanárai. Már 1864-ben, épen midőn e sorok írója tanulmányait elvégezte, habilitálta magát Scherer a bécsi egyetemen «A német irodalom eredetéről» írt szellemes tanulmányával. Elevenen emlékszem még a fiatal tudósra, ki szépen írt értekezését nagy lelkesedéssel, de nem minden affectatio nélkül olvasta föl. Ismerettségünkől csakhamar barátság fejlődött, melyet későbbi találkozások (Strassburgban és Berlinben is) megerősítettek. Scherer már 1868-ban lett bécsi egyetemi rendes tanár, 1872-ben ment Strassburgba, 1877-ben Berlinbe, mint a német irodalomtörténet első egyetemi tanára.

Munkássága, tömeg és sokoldalúság tekintetében egyaránt bámulatos. A régebbi német irodalom köréhez tartozik egyik főműve, a Müllenhoffal kiadott «Denkmäler deutscher Poesie und Prosa», továbbá a minnesangra vonatkozó tanulmányai («Deutsche Studien», három rész), a német középkor egyházi költéséről, a XI. és XII. század irodalmáról megjelent dolgozatai; a nyelvészet terén főműve: «Zur Geschichte der deutschen Sprache», melynek erőlyes és itt-ott sértő polemikus részletei sok kellemetlen vitába keverték szerzőjét; az újabbkori irodalom terén legfontosabb dolgozatai: a Goethe életére és műveire és a német regény eredetére vonatkozó dolgozatai, valamint azon gyönyörűen írott essayk nagy része, melyeket «Vorträge und Aufsätze» czímmel közzétett. Legszebb könyvei a Grimm Jakabról írt munka, a Lorenz Ottokárral kidolgozott «Geschichte des Elsasses» és geni-

ális német irodalomtörténete. Folyóiratokban megjelent cikkeinek és bírálatainak száma igen nagy. — Scherer első rangú tudós volt, de egyszerűsmind szellemes ember és elegáns író. Nem volt még germanista, ki eszmékben oly gazdag lett volna, mint ő. De kereste is az újat, a még senkitől ki nem mondottat, és ez sokszor paradox, tarthatatlan állításokra is csábította őt. De még a hol nem volt is igaz, el kellett ismerni, hogy nézetei bámulatos tudományon alapszanak és szellemes fölfogásból erednek. Különben, bár mennyire elismerték a kortársak Scherer szellemi és tudós fölényét, népszerű ember soha sem volt. Ennek főoka abban keresendő, hogy túlságosan pártember volt: az utolsó rideg és hozzáférhetetlen Lachmannianus, s mint ilyen heves, szenvedélyes, sőt goromba tudott lenni polémiáiban. Irodalomtörténete első rangú munka, de bajosan lesz valaha igazán népszerűvé. Scherer itt is sokszor paradox, és hogy újat mondhasson, mellőz fontos embereket s műveket, és terjedelmesen tárgyal alárendeltebb dolgokat, de melyek neki önálló és új eszmék kifejezésére alkalmat szolgáltatnak. Fő érdeme, hogy a philologia szigorú tudományos módszerét meghonosította a modern irodalom történetében, mely eddig jobbára a belletristák és journalisták tere volt. Korai halála pótolhatatlan veszteség a német philologia terén. Utódja a berlini egyetemen legismertebb tanítványa, Schmidt Erik, lett, ki rövid ideig bécsi egyetemi tanár s az utolsó évben a weimari Goethe-gyűjtemények igazgatója volt. Az új nagy Goethe-kiadás szerkesztő bizottságában Grimm Hermann lépett helyébe.

— Scherr János ismeretes író, 1886. november 21. meghalt. Scherr (ki 1817. okt. 3. született) a zürichi műegyetemen a történelem tanára volt. Roppant sokat írt; regényeken és beszélyeken kívül megírta a német művelődésnek, a német nőknek, a vallásnak, az általános irodalomnak, a német és angol irodalomnak, Schillernek, Blüchernek, Mexikói Miksának, az 1848-ki eseményeknek, az utolsó francia-német háborúnak stb. történetét. Cikkeinek száma légió, munkái tekintélyes könyvtárt tesznek. Scherr nem mehet tudós számba, soha sem merít a forrásokból, előbbre a tudományt semmi téren nem vitte. Ő voltaképen népszerű író, ki a tudomány eredményeit a művelt közönség számára földolgozza. Könyveinek tudományos értéke segéd-eszközeinek értékétől függ. Így pl. német művelődéstörténete vagy angol irodalomtörténete jó könyvek, mert a legjobb írókon alapszanak; magyar irodalomtörténete (egyetemes irodalomtörténetében) teljesen értéktelen, mert jó formán egyedüli forrása Kertbeny! De a tudományos szempont nála alárendelt valami volt; fő célja, eszméinek: a demokratikus, szabadelvű, haladó világnézetnek terjesztése. Azért túlzás nélkül mondhatni, hogy minden könyve pamflet, de a szónak nem rossz értelmében. Innen minden művének sértően alanyi iránya és hangja, mely sokszor komikus hatást tesz. Művei igen nagy népszerűségnek örvendenek, mert Scherr tagadhatatlanul igen tanult, sokat olvasott ember, azonfelül igen jól, vonzóan ír, tele van egészséges humorral s még egészségesebb gorombasággal s mert könyvei mindig, bármi legyen is tárgyuk, kézzel fogható célzásokkal érintik a napi kérdéseket. Mint író a nyelvnek nagy mestere, de sokszor ízléstelenségekre csábíttatja magát.

— Rübészahl. A nevet különbözően magyarázzák. A legelterjedtebb magyarázat, mely az Óriáshegynak ez uralkodó szellemével répákat olvaszt meg és ebből fejt meg nevét, természetesen naiv népetymologia. Schranke szerint a név elemei: *rübe*, hosszú hegylancz, és *sahl* a. m. *ersühlung*, mese, monda; *Rübészahl* tehát eredetileg a. m. 'hegyi monda'. Ez esetben tehát a 'mese' a hőnek nevévé lett volna, a mi elég valószínűtlen. Müllenhoff a növényországból származó ördög-nevekkel helyezi egy sorba, Grimm Jakab szláv névnek tekintette. Legajánlatosabb Laistner Lajos legújabb magyarázata (Hauptföle Zeitschrift, Anzeiger XII, 169.). Rübészahl a. m. Rübészagel; *rübe*, skand. *röfa* a. m. a lovak és marhák szörtelen farka; *sagel* a. m. fark; *Rübészahl* tehát a. m. a szörtelen farkú t. i. szellem. (Svédországban mesélnek egy tehénfarkú erdei nőszellemről). Németül *sausagel*-nek nevezik az ördögöt is és a forgó szelet is; — meglehet *rübészagel* a. m. *sausagel*, mert Rübészahl eredetileg kétségtelenül a zivatar, a szélvész ura és megtestesítője, ki a forgószeletben jár-ke. V. ö. különben a svájci szójárásban: *rubeln*, erősen esni vagy havazni; *rublig*, esős, zivataros; *rubelwetter*, zivataros idő stb. Egyes istenségekkel, pl. Wuotannal vagy Donarral, ok nélkül hozzák kapcsolatba Rübészahlt. A legújabb munka róla (*Rübészahl, seine Begründung in der deutschen Mythe, seine Idee und die ursprünglichen Rübészahl-Märchen*, Hohenelbe, 1884. 170 l., voltaképen négy értekezés, melyek az osztrák Óriáshegység-egyletnek egy pályázatára versenyeztek) tudományos szempontból teljesen értéktelen és még mint anyag-halmaz sem becses, mert kritikátlan. A közlött 'mondáknak' tetemes része nem népköltészeti termék, hanem tudákos csinálmány.

— A nibelung-mondáról új és meglepő, de nem épen meg yőző vagy elfogadható állításokban gazdag tanulmányt tett közzé Heinzel Rikárd a bécsi Akadémia irataiban (külön is: *Über die Nibelungensage von Richard Heinzel*, Wien, 1886. Gerold, 50 l. Ára 80 fill.) Legmelegebb Heinzel azon véleménye, hogy Hagen nem más mint Aetius, kinek neve szerinte Hagen atyjának nevében még fölismerhető, mert Hagathlie a. m. Agetius, Aetius, germán átalakítással. Heinzel összeállítja a monda történeti és mondai elemeit, melyeket csoportosít és megfejteni törekszik. Történeti elemek: a burgundi királyok, kiket a hűnök megsemmisítenek; Attila halála Hildikótól; Hagen = Aetius. — A német és régi skandináv hagyományoknak közös mondai elemei: Hildiko mint burgundi királyleány; Giseler, ki némely hagyományban nem szerepel; Theodorich keleti gót király Attila udvaránál; a burgundi királyok és embereik szintén nibelungoknak nevezetnek; Hagen félisteni (dämoni) jelleme; Gunther viszonya a sárkány-ölő Sigfriedhez és a valkyriai Brunhildhez; a burgundokat Hunországba csalják, hol tönkre mennek. — Csak a német (és a német hagyománytól befolyásolt ifjabb skandináv monda) elemei: a burgundok frankoknak nevezetnek; Gunther rózsás kertje Wormsban, mely a lovagi harcok színhelye; Godomar helyébe Gernot lép; Gibica helyébe Dankrat, Aldrian, Irungr vagy Nögling lép. — Végre csak a skandináv hagyományban lép Hildiko-Grimhild helyébe Gudrun. — Mind e momentumokat fejtegeti Heinzel, sok tudománnyal, de túlságos önkényen, úgy hogy kutatásainak

eredményei nem igen fognak tetszésre találhatni. De egyes megjegyzései igen szellemesek és már maga az egész anyagnak új szempontok alatt való összefoglalása tanulságos és dicséretes kísérlet.

— Dante Divina Commediájának egyik leghatalmasabb énekét, mely Ugolino borzasztó sorsát tartalmazza, egy olasz tudós lefordította szanszkrit nyelvre, az ó-indus költészet eredeti alakjában, a slokában: *Dante Alighieri, The Death of Count Ugolino, translated into Sanscrit Slokas by A. Farinelli.* (Florence, 1886. Le Monnier, 8°, 13 l.). A szanszkrit fordítással szemközt le van nyomtatva az olasz eredeti is.

— Goethe költeményeinek legújabb, magyarázatokkal ellátott kiadását, melyet Düntzer Henrik a stuttgarti, Kürschner-féle „Deutsche Nationalliteratur” számára eszközölt, éles bírálat alá veszi G. von Loeper (Zu Goethe's Gedichten, Berlin, 1886. 52 l., 1 mk. 20), a ki kimutatja, hogy Düntzer a szöveg megállapításában és a költő magyarázatában egyaránt igen felületes és megbízhatatlan, bár épen Düntzer szereti úgy feltüntetni a saját kiadásait és egyéb dolgozatait, mintha csakis ő járna el igazi philológiai alaposzággal és akribiával.

— A német Goethe-társaság második kiadványa gyanánt megjelentek Goethe olaszországi naplói és Steinné asszonyhoz meg Herderhez intézett levelei (Tagebücher und Briefe Goethe's aus Italien an Frau v. Stein und Herder, Weimar, 1886, 484. l.). A gyönyörűen kiállított kötet fontos adalék Goethe életéhez. A kiadónak, Schmidt Eriknek, a kötethez csatolt terjedelmes jegyzetei (365—467. l.) nagy mértékben emelik az értékes publikatio becslét.

— A Goedeke Károly nagy művének „Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung” második kiadásából elkészült a második kötet. Az első két kötet az új kiadásban — a jóval nagyobb formatum mellett — 1100 lapra terjed, az első kiadásnak 432 lapjával szemben. Ha az új átdolgozásnak első kötete, mely a középkori irodalmat magában foglalja, sok tekintetben hiányos, — Goedeke e téren nem igazi szakférfi, — a második kötet, mely a reformációtól a harmincz éves háborúig terjed, már oly kitűnő munka, mely teljesség és megbízhatóság tekintetében messze túlhaladja összes előzőit és versenytársait. A harmadik kötetből is megjelent az első füzet (160 l.), mely a XVII. századi tudós és udvari költészet tárgyalását megkezdi. Goedekeének hatalmas művét senki sem nélkülözheti, a ki a német irodalomtörténet terén kutatni és irodalmilag működni kíván.

— A germán szójárások nyelvtanainak gyűjteményéből megjelent a Braune Vilmos *Ó-felnémet nyelvtana* (Halle, 1886. 260 l., 4 mk. 60), e dialektusnak első, a tudomány minden igényeit kielégítő, kitűnő grammatikája, melyet a szakférfiak régóta vártak. E kitűnő gyűjteményből eddig öt rész jelent meg: Braune Vilmos *gót*, Paul Hermann *könép-felnémet*, Sievers Ede *angol-szász*, Noreen Adolf *ó-islandi és ó-norvég* és most Braune *ó-felnémet nyelvtana*; azonkívül egy pótfüzet: Kluge Frigyes *értékes dolgozata: Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialecte.* Halle, 1886, 108 l.

— A legrégibb tiroli passio-játékokat tárgyalja J. E. Wacker-nell egy imént megjelent érdekes tanulmányban: *Die ältesten Passions-spiele in Tirol* (Wien, 1887. 167 l., 2 fl. 50), mely a sterzingi, pfarrkirchi és halli játékoknak eredetét és egymáshoz való viszonyát fejtegeti. Szerző kimutatja, hogy e játékok mind egy közös forrásra, melyet ő tiroli passio-nak nevez, mennek vissza, ez eredeti játék pedig valószínűen a XV. századnak első három évtizedében, azaz még a német egyházi dráma virágzása korában, keletkezett.

— Armenia címmel szándékoznak *Govrik Gergely* mechtarista atya és *Ssongott Kristóf* gymn. tanár magyar-örmény szemlét kiadni. Az előfizetési felhívást im közöljük:

„Az örmény nép egyike az ó-kor legrégibb kultúr népeinek.

Érdemei a keleti keresztény társadalom középkori civilisatiója körül általánosan el vannak ismerve.

Európai hírű idegen tudósok, kik közelebbről foglalkoztak az örmény szellem multjának tanulmányozásával, annak történetét és termékeit ismerik, jelenkori művelődési mozgalmait figyelemmel kísérik, — kénytelenek igaznak ismerni azt: hogy az örmény irodalomnak nemcsak fényes multja és virágzó jelene van, de reményteljes jövője is.

Ma, midőn a régi örmény kultura nagybecsű maradványainak felkutatása és tudományos értéktétele nem csak Keleten, az örmények eredeti őshazájában és nem csupán e tehetséges nép fiainak, de azonkívül Nyugat ama számos tudósainak is, kik az orientalis tanulmányok terén mint armenisták ismeretesek, egyik legfontosabb és máris bő eredményt elért törekvését képezi, — alig látszik szükségesnek hosszasan indokolni egy irodalmi vállalat becsét és hasznosságát, mely a magyar olvasó közönség előtt az örmény kultura vívmányait lehetőleg minden ágában bemutatni célul tűzi s mintegy összekötő kapcsolatot képezvén a magyar és örmény irodalom között, méltán hézagpótló vállalatul jelenkezik.

Legkevésbé szükséges ezt indokolni éppen hazánkban, Magyarországon, hol az örmény nyelvészeti-, irodalmi-, történeti-, régészeti- és földrajzi ismereteknek úgy szakszerű, mint népies feldolgozása eddigelé feltűnően elhanyagoltatott s Horváth István kora óta, — ki magyar-örmény honfitársait az örmény klasszikus íróknak magyarra fordítására egyenesen felhívta, — néhány dicséretes kivétel leszámításával, még a szakférfiak között is, — alig mutat előhaladást.

Tisztelettel alúírottak, a vállalat iránt érdeklődő és abban részt venni ígérkezett munkatársaikkal együtt teljesen indokoltan vélik remélhetni: hogy a jövő új-évtől kezdve megindítandó *Armenia* című magyar-örmény tudományos havi szemle a tisztelt olvasó közönség körében szerencsés leendő a pártolás és elterjedés azon mérvét elnyerhetni, mely mellett fennállása és hovatovább erőteljesebb kifejlődése biztosítottak lenne tekinthető.

Folyóiratunk egyelőre havonkénti egy ívnyi (16 oldal) terjedelemmel, színes borítókkal, fog megjelenni, — s a politikai közlemények kizárásával az örmény tudományosság minden ágának magyar nyelven, részint szakszerű, részint népies ismertetését tűzte feladatául.

Közlteni fogunk nevezetesen közérdekű cikkeket az örmény föld- és népének, valamint a hazai örményeknek régi és újabkori állapotáról; szemlélni hozni fogja az örmény klasszikus írók magyar fordítását; lesznek régészeti, irodalom- és költészettörténeti, nyelvtudományi, könyvészeti, egyháztörténeti, néprajzi, genealogiai és e szakba vágó egyéb közleményeink; szóval lehetőleg felkarolni igyekszünk az anyagot, mely ezen irányban rendelkezésünkre áll.

Többet igérni ez úttal szándékosan tartózkodunk; azért csak még azon reményünknek adunk kifejezést: vajha a hazai olvasó közönség az által, hogy vállalatunkat a nemes célhoz méltó pártolásban részesítendi, — lehetővé tenné e folyóirat érdekességét és tartalmának tudományos becsét, történeti tárgyú illusztrációk esetleg egy-egy címkép közlése által is emelni és tartalmát megkétszerezhetni.

Ezek után van szerencsénk az *Armenia* munkatársaiul a következőket, kik közreműködésüket már eddig megígérték, felsorolni: Pátkánián J. egyetemi tanár (Szent-Pétervár); Emin Megerdics, a Lázárew-féle akadémia tanára (Moszkva); Dr. Molnár Antal, országgyűlési képviselő (Budapest); Bárány Lukács, örmény kath. plebános (Szamosújvár); Ávedik Lukács, örmény kath. plebános (Erzsébetváros); Dr. Dervischján Szeráphim, az «*Armenica*» írója (Konstantinápoly); Dr. Patrubby Lukács, fővárosi tanár (Budapest); Dr. Simay János, igazságügyi miniszteri hivataltok (Budapest); Dr. Mártonfi Lajos, gymn. tanár (Szamosújvár); Fáraó Simon, örmény kath. plebános (Csik-Szépviz); Duha Dávid, mechtárista atya (Újvidék); Görög Joákim, örmény kath. plebános (Gyergyó-Szent-Miklós); Gójláv Ávedik, (Bécs); Dr. Gopcsa László (Szamosújvár); Hámbar Henr. Jenő (Smyrna); Cshámán Hámázászb apostoli misszionárius (Trebisond).

A külföldi írók dolgozatai is mind *magyar nyelven* fognak megjelenni.

A folyóirat előfizetési ára egész évre 4 frt, félévre 2 frt, mely összeg a szerkesztőség nevére címezve legcélszerűbben postautalvánnyal legkésőbb december 15-ig küldendő be. — Szamosújvárott, 1886. nov. 15.

— A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatáról a Révai testvérek budapesti könyvkereskedése a következő értesítést teszi közzé:

Rendkívül érdekes és becses egész kis könyvtár jelent most meg egyszerre a m. tud. Akadémia könyvkiadó-vállalatából a Révai Testvérek kiadásában. Az Akadémia, mely csak a napokban küldte szét a «könyvkiadó-vállalat» ötödik 3-éves cyklusára szóló aláírási felhívást, ezuttal oly újítást vezetett be, mely úgy az olvasóközönség érdekeit, mint azt a nagy célú tartja szem előtt, mely az Akadémia eme vállalatának keletkezésére irányadó volt. Míg t. i. eddigelé a «Vállalatban» megjelent nagybecsű művek csakis az előfizetőknek küldettek meg, azonfelül pedig csak nagy nehezen voltak megszerezhetők, az ezentúl megjelenő kötetek, az előfizetők érdekeinek és előnyeinek szemmel tartása mellett *egyenként is* lesznek könyvtári úton megszerezhetők. Az Akadémia ugyanis a vállalat aláíróinak biztosított előnyöket és a rendkívül jutányos előfizetési árakat tovább is fentartván, oly megegyezést létesített Révai Testvérek könyvkiadó hivatalával, hogy e

czég az egyes műveket egyenként kiadja és az előfizetési árnál magasabbban könyvtárusi forgalomba bocsátja.

A közönség részéről az Akadémia vállalatai iránt másfél évtized óta tanúsított nagyfokú elismerés mellett — gyakran mertült fel panasz az iránt, hogy egy-egy könyvvevő a vállalat valamelyik önálló kötetét egyenként nem kaphatja meg, holott rá nézve a ciklus többi köteteinek megszerzése sem szükséges, sem anyagi helyzeténél fogva nem lehetséges. Ezen jogosult panasz okát akarja az Akadémia megszüntetni, midőn lehetségessé teszi, hogy az általa kiadott és tudományos irodalmunk színejavát képező művek minél tágabb körökben elterjedhessenek és bárkire nézve, bár magasabb áron, de könnyebben hozzáférhetők legyenek. A kiadó Révai Testvérek czég a maga részéről erélyesen hozzá fog látni e kötetek népszerűsítéséhez, és midőn ily módon elő akarja mozdítani az Akadémia által kifizűött magasztos czélt, a *művelt közönség részéről e törekvésében bizonyára támogattni fog annál is inkább*, minthogy a kiadók, tekintettel a jelenkor súlyos anyagi viszonyaira, a közönségnek lehetőleg meg akarják könnyíteni az akadémiai vállalat köteteinek megszerzését és ezekre nézve a jobb, de kevésbé jómódú közönségre való tekintettel a *havi részletfizetések* melletti megszerzés módozatát akarják bevezetni. Erre nézve készek a kiadók bárkinek, ki személyesen vagy írásban megkeresi őket, a szükséges felvilágosítást megadni.

A most megjelent és nektünk megküldött, igen díszes kiállítású kötetek a következők: *A szépprózai elbesszélés. Beöthy Zsolt* jeles æsthetikusunk a Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert művének első kötete, Ára 2 frt. — *Bernáth István* «Észak-Amerika» cz. alatt közgazdasági és társadalmi vázlatokat közöl. Ára 1 frt 60 kr. — *Gide Pál* hírneves munkája: «A nők joga.» Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és új korban. Két kötet ára 4 frt 80 kr. — *Haraszi Gyula* «A naturalista regényről». Ára 2 frt 50 kr. — *Heinrich Gusztáv*: «A német irodalom története» magyar nyelven először tárgyalja kimerítően a német irodalom történetét. Megjelent az I. kötet. Ára 3 frt 50 kr. — *Mc Carthy* nagyérdektű művéből «Anglia története korunkban», a II. kötet jelent meg. Ára 4 frt. — *Seymonds* művéből «A Renaissance Olaszországban» a III. befejező kötet jelent meg: «A szépművészetek.» Ára 3 frt. — A kötetek minden rendes hazai könyvkereskedés által szerezhetők meg, valamint közvetlenül Révai Testvérek könyvkiadóhivatala által.

KÖNYVÉSZET.

Anakreoni dalok. Fordította *Bedőhizi János.* Marosvásárhelytt. Csiki L. 1886. (8-r. 80 l.) 1 frt 20 kr.

Arany, Jána. Toldi od —. Preložil S. Bodicky. Patričnost riadnych údov na rok 1886.) Budapest, 1886, (8-r. 79 l.)

Baritius Octavius, Grammatica limbei magiare cursu teoreticu si practicu pentru clasele gimnasiali inferioari, precum si pentru privati. Editiunea IV. Partea formaria si partea sintactia. Emendata si amplificata. Kolozsvár, Stein. 1886. (8-r. 249 l.) 1 frt.

Beóthy Zsolt. A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. VIII, 301 l.) 2 frt. — Tartalma: I. Legendák és példák. — II. Historiák és beszédek. — III. Történetek és mesék (Bárcziig). — Név- és tárgymutató.

Bobula János, Pasigrafiai szótár a magyar nyelvhez. Bachmaier A. rendszere szerint szerk. — Budapest, 1886. (16-r. XXVIII + 32 + 121 + 117 l.)

Curtius György görög nyelvtana. (Alaktan.) A Gerth Bernát közreműködésével javított 1f. eredeti kiadást ford. Ábel Jenő. 2. lényegében változtatlan kiadás. Budapest, Lampel, 1886. (N. 8-r. 211 l.) 1 frt 20 kr.

Dávid István. Latin olvasó- és gyakorlókönyv, az algymnasium számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához szerkesztve. 3-ik kiadás. Budapest, Lampel, 1887. (N. 8-r. VI, 313, VI l.) 1 frt 20 kr.

— Betűrendes szójajstrom Dávid István, I—IV. gymnasiumi osztály számára szerkesztett latin olvasó- és gyakorlókönyvéhez. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. 40 l.) 36 kr.

Dávid István, Görög nyelvtan. (Alaktan és mondattan.) A gymnasiumok felső osztályai számára. Budapest, Lauffer, 1887. (N. 8-r. VIII, 182 l.) 1 frt 30 kr.

Dávid István. Görög elemi olvasókönyv a gymnasiumok számára. I. rész. Az V. osztály számára. 2-ik teljesen átdolgozott, és elejétől végig a nyelvtanhoz alkalmazott összefüggő olvasmányokkal bővített kiadás. Budapest, Dobrowsky, 1887. (N. 8-r. XII, 144 l.) 90 kr.

Erdélyi muzeum-egylet bölcsélet- nyelv- és történet-tudományi szakosztályának kiadványai. III. köt. 3. füzet, Kolozsvárt, 1886, 209—294. l. — Tartalom: *Brassai Sámuel*, Emlékbeszéd Bolyai Farkas felett. — *Felméri Lajos*, Az élő nyelvek tanítása. — *Török István*, Huszti András. — Szakosztályi értesítő.

Felsmann Josef. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. I. Theil. 11-te durchgesehene Auflage. Budapest, Lampel. 1887. (8-r. 183, V. l.) 80 kr.

— — Ugyanaz. II. Theil. 7. veränderte Auflage. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. 187 l.) 80 kr.

Ferenczi Gyula Homeros philosophiája. Az Iliasból és Odysseából egybeállította s elmékedéseivel kísérté —. Budapest, Hornyánszky V. 1887. (N. 8-r. 241, III l.) 2 frt.

Füredi Ignác. Rendszeres magyar nyelvtan. Antibarbarussal és rokonértelmű szókkal. Polgári iskolák és tanítóképzők használatára, 3-dik bőv. kiadás. Budapest, Lauffer, 1887. (8-r. 144 l.) 60 kr.

Goethe. Faust. Ford. Komáromy Andor. Budapest, Aigner, 1886. (8-r. 234 l.) 2 frt 40 kr.

Goethe, Faust. A tragoedia második része. Fordította, valamint bevezetéssel és commentárokkal ellátta *Dr. Varadi Antal.* Budapest, Hornyánszky V. 1887. (8-r. 65+354 l.) 3 frt.

Gyulai Béla dr. Magyar olvasókönyv. Nyelv- és irálytani feladvá-

nyokkal. II. rész. A közép és polgári iskolák II. osztálya számára. 3-ik kiad. Budapest, Kókai, 1887. (8-r. 128 l.) 70 kr.

Harasszi Gyula. A naturalista regényről. Budapest, 1886, Akadémia. (8-r. XVII, 410 l.) 2 frt 50 kr. — Tartalom: Bevezetés. — A naturalizmus elődei: I. Stendhal (Beyle) Henrik. — II. Mérimée Prosper. — III. Balzac Honoré. — IV. Flaubert Gusztáv. — A mai naturalisták: I. Goncourt Edmond és Gyula. — II. Zola Emil. — III. Daudet Alfonz. — Az orosz realizmus: Turgenyev és társai. — Befejezés.

Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. Első kötet, Budapest, 1886, kiadja a M. T. Akadémia. 8-r. XVI, 576 l. — Tartalom: I. A német népek őskora. — II. A népvándorlás és a hősmonda. — III. Merovingek és Karolingok. — IV. Nemzeti latin költészet. — V. A frank császárok kora. — VI. A középkori költészet fénykora. — VII. A nemzeti epika. — VIII. A lovagi epika. — Mutató az I. kötethez. — A munka négy kötetre van tervezve. Az első kötet ára 3 frt 50, kötve 4 frt 20 kr.

Heinrich Gusztáv, dr., Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen. II. Bd. Mit einem Grundriss der Poetik und erklärenden Anmerkungen. 7. verb. Aufl. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. VIII, 344 l.) 1 frt 40 kr.

Heinrich Gusztáv. Német balladák és románcok, magyarázta —. Első rész: Bevezetés. Bürger, Goethe. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1887. Franklin, 8-r., 171 l. Ára 70 kr. — E kiadás a következő pontokban különbözik az első kiadástól, mely 1878-ban jelent meg: 1. Az olvasmányok közé fölvetve szerző Goethének 'Der König in Thule' cz. balladáját, és összehasonlítást il Geibel Em. ('Der Zigeunerbube im Norden') és Eichendorff Józsa. ('Der Schatzgräber') egy-egy költeményét. — 2. A bevezetés, mely a ballada és románcz németországi történetét tárgyalja, sokkal terjedelmesebb, jóval terjedelmesebbek az egyes költeményekhez csatolt jegyzetek és magyarázatok is. A szerző fölhasználta az első kiadás óta megjelent, e kötet körébe vágó dolgozatokat és értékesítette saját, szakadatlanul folytatott kutatásait is. — 3. A szerző az egész könyvet stíl és nyelvezet tekintetében alaposan átdolgozta és tőle telhetőleg javította. A kötet külső javításának tekinthető az is, hogy a bevezetés és a magyarázatok nagyobb betűkkel vannak szedve.

Herder Cid-románcjai, kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. Második javított kiadás. Budapest, 1887, Franklin, 239 l. Ára 1 frt. (Jeles írók iskolai tára VIII.). — E kiadás voltaképen csak abban különbözik az 1879-ben megjelent első kiadástól, hogy a szerző egy oldalról a tudománynak azóta megjelent vívmányait lelkiismereten földolgozta, más oldalról pedig magyarázatait bővítette, kiegészítette s főleg magyarság tekintetében gyökeresen javította. A költemények szövege most a Suphan-féle kritikai kiadásra alapszik; e kiadásnak, valamint a Haym-féle nagy Herder-biographiának más tekintetben is nagy hasznát vette a szerző. E két vállalaton kívül különben is alig jelent meg 1879 óta a Cid-románczokra vonatkozó jelentékenyebb dolgozat. A spanyol és francia eredetiekre való hivatkozásoknak nagy részét elhagyta szerző ez új kiadásban.

Herodoti epitome sive loci ex Herodoti libris excerpti. In usum scholarum collegit et lexico hungarico instruxit Stephanus Dávid. Budapestini, Lauffer, 1887. (8-r. VIII, 132 l.) 70 kr.

Lázárciu, Joan, Dictionar Roman-Magiar. Pentru scóla si casă. — Iskolai és házi román-magyar szótár. — Sibiu. Nagy-Szeben. Krafft, 1886. (16-r. 154 l.)

Lévai István és Vida Aladár. Magyar-görög szótár. Főgymnasiumok használatára. 2. jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1887. 2 frt.

Majláth Béla. Budapest történetének irodalma (1493—1700). Budapest, Révai, 1886. (8-r. VII, 118 l.) 1 frt.

Nala, a Mahá-Bharata című szanszkrit költemény epizódja, Az

eredeti után átdolgozta *Michalik Manó*. Eger, Szolcsányi, 1886. (8-r. XV, 231 lap) 1 frt 60 kr.

Névy László. Stilisztika. Az irály és írásműszerkezet általános szabályai. Középiskolák számára. I. rész. Írálytan. Prózai és költői olvasmányokkal. 6-ik kiadás. Budapest. Kókai, 1887. (N. 8-r. VI, 237 l.) 1 frt 30 kr.

Novák Sándor. Magyar irálytan és olvasókönyv polgári- és rokoniskolák számára. Budapest, Kókai, 1886. (8-r. VIII, 248 l.) 1 frt 20 kr.

Olcsó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Budapest, 1887. (16-r.):

214. sz. *Planche Gusztáv*. Művészek csarnoka. Francz. ford. Szász Károly. (141 l.) 30 kr.

215. » *Tibullus* Elégiái. Ford. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Caengeri János (184 l.) 40 kr.

216. » *Petrarca* összes szerelmi szonettjei. Ford. és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. (370 l.) 80 kr.

217. » *Szász Kár*. Schiller, Élet- és jellemrajz. (144 l.) 30 kr.

218. » *Storm Tivadar*. A kastélyban. Beszély. Németből fordította Balla Mih. (67 l.) 20 kr.

219. » *Corneille P.* Cinna, tragédia 5 felv. Ford. Pajor István. (92 l.) 20 kr.

220. » *Czuczor* költeményei. (180 l.) 40 kr.

221. » *Racine*. Athalia. Tragédia 5 felv. ford. Csiky Gergely. (101 l.) 20 kr.

222. » *Szász Károly* II. Füllöp. Prescott nyomán (116 l.) 30 kr.

223. » *Schiller* kisebb prózai írataiból. Aesthetikai értekezések. Németből ford. Zollner Béla. (114 l.) 30 kr.

224. » *Brough W.* Flipper és Nobbler, Vigj. 1 felv. Ford. Csiky Gergely. (43 l.) 20 kr.

Petrarca összes szerelmi szonettjei. Ford. és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest. Franklin, 1887. (8-r. 374 l.) 2 frt 40 kr.

Riedl Frigyes. Arany János. Budapest 1887, *Hornyánszky*. 286 l., 1 frt. — Tartalma: Egyénisége. Költészete. Képzete. Emberei. Állatai. Epikus művészete. Prózája. Nyelve és stílusa. Jelentősége. Függelék (irodalom). Tárgymutató.

Schwicker J. H. dr. Deutsches Stilbuch. Zum Gebrauche an Gymnasien, Real- und Bürgerschulen. II. Theil. 3. Aufl. Budapest, Aigner, 1877. (8-r. 215 l.) 1 frt 20 kr.

Szántó Kálmán. Tóth Ede. Falu Rossza. — Kintornás család. — Tolonecz. Tanulmány. Budapest, Nádor, 1886. (8-r. 45 l.)

Szana Tamás, *Magyar költők szerelmei*. Budapest, Hornyánszky, 1887. (8-r. 183 l.) 1 frt. — Tartalom: Balassa Bálint, Csokonai Mihály, Kisfaludy Sándor, Kármán József, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor és Tompa Mihály.

Szemák István dr., *Német olvasókönyv* a középtanodák alsó osztályai számára. II. rész. A gymnasiumok IV. és a reáliskolák III. és IV. osztálya számára. 2-ik kiadás. Budapest, Lauffer, 1877. (8 r. 198 l.) 1 frt.

Szinnyei Józ. dr. íff. Magyar olvasókönyv. I. rész. A középiskolák első osztálya számára. Budapest, Hornyánszky. (8-r. VIII, 154 l.) 90 kr.

Veress Ignác. Latin-magyar szótár. Középtanodák számára. 2-ik jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1886. 1 frt 80 kr.

Valter Antal. Magyar, német, angol, francia és olasz nyelvtan és társalgó kézikönyv e nyelvek alapos és gyors megtanulására. Budapest, 1887. Robicsék. (8-r. 263 l.) 60 kr.

Xenophon. Chrestomathia Xenophon Kyropaediája, Anabasisa és Sokrates nevezetességeiből magyarázó jegyzetekkel s szótárral ellátta dr. Schenkl Károly. Magyarra fordította V. Horváth Zsignond. IV. lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. II. köt.) Budapest, Lampel, 1887. (8-r. XIV, 258, XC lap.) 1 frt 50 kr.

Berger Hugo, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde bei den Griechen. I. Abth. Die Geographie der Jonier. Leipzig, 1887. Veit & Comp. XII, 145 l., 4 mk.

Catulli Veronensis liber, recognovit Ludovicus Schwabius. Berlin, 1886. Weidmann. XXIV, 156 l. 8°. Ára 1 m. 80. — Catullusnak legjelesebb kézi kiadása, melyben Schwabe, kinek régibb Catullus kiadása (1866) terjedelmes prolegomenáival alapvető mű volt, a legújabb kutatásokat is felhasználta. A két főcódexnek, a Sangermanensisnek és az Oxoniensisnek új collatióit adja s a romlott helyek javításában nagy tapintatot tanusít; egy *index verborum Catullianorum* és egy másik *index testimoniorum* hozzácsatolásával (az utóbbiban a Catullusból való idézetek és a reá való vonatkozások egészen a középkor végeig össze vannak állítva) hasznos szolgálatot tett a kutatóknak.

Chaucers Werke, übersetzt von Adolf von Düring. Dritter Bund. Strassburg, 1886. Trübner, 8°, 484 l. Ára 5 mk. — Az újabb angol irodalom atyjának összes művei e munkában jelennek meg először teljes német fordításban. Az első kötet tartalma: A Hír háza. — A jó nők. — A madarak országgyűlése. A II. és III. kötet magában foglalja a Canterbury-mesék csonkított fordítását (a milyen eddig nem volt még). A hű és kellemesen olvasható fordításokhoz jegyzetek és az egyes művek keletkezésére, forrásaira, hatására stb. vonatkozó népszerű fejtegetések járulnak. Még két kötet van hátra: IV. Troilus és Chryseide, és V. kisebb költemények.

Collitz Herm., Die neuente Sprachforschung und die Erklärung des indogermanischen Ablauts. Göttingen, 1886. 40 l. 1 mk. 60.

Doering Rob., De Siliii Italici Epitomes re metrica et genere dicendi. Strassburg, 1886. R. Schult. 58 l. 4°. A *«Pindarus Latinus»* szerző neve alatt ismert *«Ilias Latina»*-ról szól és azt a kérdést veti fel, ki volt az az *«Italicus»*, kit a Seyffert által észrevett acrostichon (*«Italicus scripsit»*) a költemény szerzőjének mond. Doering ezen Italicust a *«Punica»* ismeretes szerzőjével Silius Italicussal azonosítja, és szorgalmas összeállítások alapján kimondja, hogy a dictio azonossága az *«Ilias»* és a *«Punica»* között egy szerzőre utal; kisebb eltérések a két költemény metricája között annál kevésbé jöhetnek számba, mert az ily eltérések a *Punica* egyes könyveinek metricája között is észlelhetők. A *«latin Ilias»* legújabb és legjobb kiadása különben Plessis Frigvestől való (Paris, Hachette 1885).

Drechsler P., Wenzel Scherffer von Scherffenstein. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur im XVII. Jh. Breslau, 1886. Koebner. 67 l. Ára 1 mk. 20.

Dreves G. M., Cantiones bohemicae. Leiche, Lieder und Rufo des XIII., XIV. und XV. Jhs. nach Handschriften aus Prag, Jistebnicz, Wittingau, Hohenfurt und Tegernsee. Leipzig, 1886. Fues. 203 l. Ára 3 mk. 50.

Erdmann Oscar, Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtlichen Entwicklung. I. Stuttgart, 1885. Cotta, X, 197 l. Ára 3 mk. 50. — Tartalom: I. Theil: Bemerkungen über den Gebrauch der Wortklassen: 1. Verbum. 2. Nomen Substantivum. 3. Nomen Adjectivum. 4. Pronomina. (Gebrauchs-Typen der Nomina im Satze). 5. Adverbia. 6. Präpositionen. 7. Conjunctionen. 8. Interjectionen. — II. Theil: Die Formationen des Verbums: 1. Genera des Verbums. 2. Tempora des Verbums. 3. Modusformen des Verbums. 4. Stellung des Verbums im Satze.

Euripides, Ausgewählte Tragödien. 3. Bändchen: *Medea, erklärt von Hans v. Arnim.* Berlin, 1886. Weidmann. XXVI, 120 l. 1 mk. 50.

Gering Hugo, Glossar zu den Liedern der Edda. Paderborn, 1886. Schöningh.

Grei M., Verzeichniss der Incunabeln der Kantonsbibliothek Solothurn. I. Hälfte, A—G. Solothurn, 1886. 72 l. 3 mk. 60.

Golther Wolff., Das Rolandslied des Pfaffen Konrad. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des XII. Jhs. Gekrönte Preisschrift. München, 1886. Kaiser. Ara 4 mk.

Havet L., Cours élémentaire de métrique grecque et latine. Paris, 1886. Delagrave. 4 frcs.

Horatius, Q. Flaccus, erklärt von Ad. Kiessling. 2. Theil: Satiren. Berlin, 1883. Weidmann. XXIV, 240 l. 2 mk. 25.

M. Juniani Justini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi ex recensione Francisci Ruehl. Accedunt Prologi in Pompeium Trogum ab Alfredo de Guaschmid recensiti. Leipzig, 1886. Teubner. LXII és 315 l. 8°. Ara 1 m. 80. — Justinus ismeretes történeti művének a tudomány mai színvonalán álló kiadása, mely a Jeep-énél (1859) nemcsak azért jobb, mert a kézirat hagyomány ebben van legelőször a maga teljességében összeállítva, hanem azért is, mert a coniecturális critica helyes alkalmazásával a kiadók számos rontott passust ütöttek helyre.

Jullien Émile, Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome et leur enseignement depuis l'origine jusqu'à la mort d'Auguste. Paris, 1886. Leuroux. 7 frcs.

Kalkmann A., Pausanias der Perieget. Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen. Berlin, 1887. G. Reimer. VII, 295 l. 8 márk.

Kuhn Adalbert, Mythologische Studien. Herausg. von Ernst Kuhn. I. Bd. Die Herabkunft des Feuers. Zweiter vermehrter Abdruck. Gütersloh, 1887. Bertelsmann. IV, 240 l. 6 mk.

Kunrat von Ammenhausen, Schachzabelbuch, nebst den Schachbüchern des Jak. v. Cessole und des Jak. Mennel, herausg. von F. Vetter. Frauenfeld, 1886. Huber. I. rész. 224 l. Ara 2 mk. 40.

Kurz Ed., Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes erläutert. Leipzig, 1886. Neumann. 47 l. 1 mk. 50.

Lorenz Ottokar, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben. Berlin, 1886. Hertz. VIII, 314 l. 7 mk. — Tartalom: I. Die philosophische Geschichtschreibung (Fr. Chr. Schlosser). — II. Die politische Geschichtschreibung (Fr. Chr. Dahlmann). — III. Die naturwissenschaftliche Geschichte (Du Bois-Reymond). — IV. Die Kulturgeschichte (W. H. Riehl). — V. Die Politik als historische Wissenschaft (Aristoteles). — VI. Ueber ein natürliches System geschichtlicher Perioden.

Meyer M. R. Grundlagen des mittelhochdeutschen Strophensbaus. Strassburg, 1886. Trübner. XI, 136 l. Ara 3 mk. (Quellen und Forschungen, 58).

Meyer Heinrich, Kleine Schriften zur Kunst. (Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. und XIX. Jhts.). Heilbronn, 1886. Henninger. 8°. CLXVIII, 258 l. (Kiadta Weizsäcker Pál). — Tartalom: Ueber die Gegenstände der bildenden Kunst. — Neue Untersuchungen über verschiedene Gegenstände der Kunst. — Ueber Lehranstalten zu Gunsten der bildenden Künste. — Versuch einer Griechen-Symmetrie des menschlichen Angeichts. — Ideen zu einer zukünftigen Geschichte der Kunst. — Ueber Meyers Geschichte der bildenden Künste. — Neu-deutsche religiös-patriotische Kunst. — Ueber ein altes Gefäss von gebrannter Erde, auf welchem der Raub der Cassandra dargestellt ist. — Die Aldobrandinische Hochzeit von Seiten der Kunst betrachtet. — Rafaels Werke, besonders im Vatikan. — Die Vermählung der heiligen Jungfrau, nach Rafael gestochen von Gius. Longhi. — Sanct Sebalds Grab zu Nürnberg. — Ueber Goethes Colossalbildniss in Marmor von David.

Minnesänger, die schweizerischen, mit Einleitung, Anmerkungen und Lesarten, herausg. von K. Bartsch. Frauenfeld, 1886. Huber. 696 l. Ara 6 mk.

Müller Wilhelm, Mythologie der deutschen Heldensage. Heilbronn, 1886. Henninger. VIII, 260 l. Ara 4 mk. 50. — Tartalom: Einleitung.

1. Die Walthersage. 2. Zu der Nibelungensage. 3. Wieland und Tell.
4. Dietrich von Bern und Ermenrich. 5. Rother, Ortnit und Woldietrich.
6. Kudrun, Oswald und Orendel. Rückblick. Namenverzeichnis.

Oesterlen Theod., Komik und Humor bei Horaz. Ein Beitrag zur römischen Literaturgeschichte. 2. Heft: Die Oden. Stuttgart, 1886. Metzler. 133 l. 3 mk.

Porphyrrii philosophi Platonici opuscula selecta. Iterum recogn. Aug. Nauck. Leipzig, 1886. Teubner. XXIV, 320 l. 3 mk.

Pott A. F., Allgemeine Sprachwissenschaft und Carl Abels ägyptische Sprachstudien. Leipzig, 1886. Friedrich. VIII, 106 l.

Schäfer A., Historisches und systematisches Verzeichniss sämtlicher Tonwerke zu den Dramen Schillers, Goethes, Shakespeares, Kleists und Körners. Nebst einleitendem Text und Erläuterungen. Leipzig, 1886. Merseburger. VIII, 192 l. Ára 3 mk.

Scherer Wilhelm, Aufsätze über Goethe. Berlin, 1886. Weidmann. N. 8°. VIII, 355 l. Ára 6 mk. — Tartalom: Goethe-Philologie. — Gretchen. — Goethe als Rechtsanwalt. — Der junge Goethe als Journalist. — Sophie von La Roche und ihre Enkelin. — Goethe und Adelaide — Bemerkungen über Goethe's Stella. — Iphigenie in Delphi. — Nausikaa. — Eine österreichische Dichterin (Suleika). — Pandora. — Neue Faust-Commentare. — Betrachtungen über Faust. — Fauststudien. — Ez értekezésnek, melyeket a korán elhunyt kitűnő irodalomtörténész az utolsó évtizedben (1874—1885) írt, Schmidt Erich adta ki. Gazdagok azok merész fölvetésekben és kevéssé meggyőző nézetekben, de nagyon gazdagok új és szép eszmékben is, melyek Goethe irodalmi munkásságának főleg ifjúkori szakaszát sok tekintetben egészen új világításba helyezik. Scherer nagy munkát tervezett Goethéről, melyben a költő életét, tudományos munkásságát és költői alkotásait három nagy részben tárgyalni és fejtegetni akarta. E kisebb dolgozatok mind előmunkálatok voltak a célba vett nagy műhöz, mely bizonyára Goethének és Scherernek egyaránt méltó emléke lett volna.

Schiller Fr., Dass Ideal und das Leben. Zum Schulgebrauch erklärt von E. Grosse. Berlin, 1886. Weidmann. 88 l. Ára 1 mk. 60.

Schmidt J. H., Synonymik der griechischen Sprache. Vierter Band. Leipzig, 1886. Teubner. XIV, 875 l. 16 mk.

Schuchardt Hugo, Romanisches und Keltisches. Gesammelte Aufsätze. Berlin, 1886. Oppenheim. 8°. VIII, 438 l. Ára 6 mk. — Tartalom: Pompei und seine Wandinschriften. — Virgil im Mittelalter. — Boccaccio. — Die Geschichte von den drei Ringen. — Ariost. — Camoens. — Zu Calderons Jubelfeier. — Goethe und Calderon. — Belli und die römische Satire. — Eine portugiesische Dorfgeschichte. — Lorenzo Stecchetti. — Reim und Rhythmus im Deutschen und Romanischen. — Liebesmetaphern. — Das Französische im neuen deutschen Reich. — Eine Diebstiftung. — Französisch und Englisch. — Keltische Briefe. — Anmerkungen. — Sok oldalú tudomány, önálló fölfogás és vonzó előadás jellemzik ez érdekes czikkeket, melyek 1871 és 1881 közt jelentek meg elszórva napi lapokban és folyóiratokban. Különösen figyelemre és elismerésre méltó az a bátorság, melylyel Schuchardt a francia-német háború közvetlen befejezése után a teuton ultrákkal szemben a francia tanulmányok hasznos és szükséges voltát fejtegette.

Wagner F., Junggrammatisches für die Schule. Wien, 1886. Hölder. N. 8°. 16 l.

Wrede F., Ueber die Sprache der Wandalen. Ein Beitrag zur german. Namens- und Dialektforschung. Strassburg, 1886. Trübner. VI, 119 l. Ára 3 mk. (Quellen und Forschungen 59).

Philologiai program-értekezések. 1885/6.

Abday Asztrik. Rogeriusz mester siralmas éneke. (Kőszegi gym.) 39 l.
Barla Kálmán. Arany János Toldijának módszeres kezeléséről. (Jászberényi főgym.) 16 l.

Barlók István. Az olvasás módszeres kezeléséről az ipariskolában. (Jászberényi iparisk.)

Dr. Búszel Aurél. Plátón jelentősége Korunkra, nevezetesen az érettebb tanuló ifjúságra nézve. (Fehértemplomi főgym.) 37. l.

Beczner Frigyes. A magyar nyelv tanításának története. (Debreczen reálisk.) 21. l.

Berghoffer József. «Gli elementi germanici della lingua italiana.» (Fiumei államgy.)

Bloch Mózes. Az ethika a halákhában (Rabbi képző intézet.) 84. l.

Bothar Daniel. Az elemző kérdező tanalak Socratesnél. (Felső-lövői ev. gym.) 9. l.

Danielovics Kálmán. Homeros világa két eposza alapján. (Ungvári főgym.) 84 l.

Drájkó Béla. Horatius ethikai elvei. (Budapesti kegyesr. főgym.) 60 l.

Faith Mályás. Don Carlos. (Tragédia Schillertől.) (Budapesti II. ker. főgym.) 20 l.

Farkas József. Uticai Marc. Porc. Cato élete. (Kolozsvári kath. főgym.) 111. l.

Finta Ferencz. Az aesopusi meséről. (Érsekújvári kath. algym.) 19 l.

Fludorovics János. Q. Horatius Flaccus bölcsészeti nézetei. (Debreczeni kath. algym.) 15 l.

Füredi János. Tanítasuk-e gymnasiumainkban a klasszikai nyelveket? (S.-A.-Újhelyi kath. gym.) 16 l.

Dr. Geréb József. Sinon csele Vergilius Aeneisében. (A II. ének 57—193. verse.) (Praeparatio részlet.) (Losonczy főgym.) 18 l.

Gleidura Géza. Tompa Mihály költészete. (Rozsnyói kath. főgym.) 18 lap.

Gröss Ernő. Miképen lett Q. Horatius Flaccus költő Augustus császár egyeduralkodójának megszilárdítója? (Késmárki lyc.) 14 l.

Hajdu János. Faludi Ferencz mint költő és prózaíró. (Szombathelyi kath. főgym.) 36 l.

Horváth Rezső. Az idegen nyelvek tanításának hatásáról az anyanyelvre. (Sümeghi reáliskola.) 10 l.

Imre Lajos. Valami a találós mesékről, különösen a czinkotai kántorról szóló adomáról. (Hódmezővásárhelyi ref. főgym.) 14 l.

Kempt József. A jóslás a régi görögöknél. (Dr. László ny. főgym.)

Kempff József. Lykurgus szónok élete és Leokrates ellen tartott beszéde. (Budapesti V. ker. főgym.) 23 l.

Kessler Carl. Zum Unterrichte in der griechischen Sprache nach dem neuen Lehrplan. (Segesvári ev. gym.) 23 l.

Kiáltóssy József. A római fiúk neveltetése és iskolai élete. (Budapesti VII. ker. gym.)

Dr. Koltai Virgil. Arany János élete és költészete. (Győri főgym.) 189 l.

König Pál. Sarmizegetusa. (Vázlat az ifjúság részére.) (Dévai főreáliskola.) 9 l.

Kováts Antal. Fáy András meséi mint a nevelés segítő eszközei. (M.-Szigeti kath. gym.) 19 l.

Kulcsár Endre. A magyar vers fejlődése 1772-ig. (Csurgói ref. főgym.) 24 l.

Lakatos Sámuel. A nyelvtanítás és nyelvtanulás a gymnasiumban. (Marosvásárhelyi ref. coll.) 40 l.

Lévai Imre. Van-e szükség a latin és görög nyelvre a gymnasiumban? (Veszprémi kath. főgymn.) 15 l.

Majoros József. A tárgyas igeragozásról. (Pozsony-Sz.-Györgyi kath. gym.) 23 l.

Matter János. Az attikaiak házasságkötése és fölbontása. (Váci főgymn.) 40 l.

Melcsicsky Lajos. A könyvtár címjegyzéke. (8-ik közl.) Nagyszombatú érs. gym. (657—960. l.)

Dr. Németh Gy. Kálmán. A magyar nemzeti szellem ébredése és törekvése II. Leopold korában. (Nagybányai kath. gym.) 66 l.

Obermayer György. Néhány szó az olvasmányok kezeléséről. (Esztergomi reáltan.)

Dr. Pecz Vilmos. Aeschylosból. I. A lebilincselt Prometheus. II. Antigone és Ismene párdala. (Budapesti ág. ev. gym.)

Roseth Arnold. Kreon az «Antigone»-ban. (Áradi főgymn.) 15. l.

Schambach Gyula. A latin nyelvi kezdő tanítás praxisából. — Mutatvány és észrevételek. — (Kaposvári főgymn.) 20 l.

Schuber Mátyas. Mathisson hatása Berzsenyre. (Rozsnyói ev. főgymn.) 15 l.

Simsa Kornél. A munkácsi kir. államgymnasium tanári könyvtárának leltára. (Munkácsi áll. gym.) 53 l.

Szabó J. Elek. Szárazföldi közlekedő eszközök a rómaiaknál (Tatai algymn.) 26 l.

Szenczy Győző. A gyermeknevelés iránya és szelleme a régi görögknél. (Bajai főgymn.) 36 l.

Szűjártó Isidor. A római nép életéből. (Kézdivásárhely-Kantai kath. algymn.) 16 l.

Dr. Szombathy Ignács. A francia nyelvi olvasmányok kezeléséről (Kecskeméti főreálisk.) 11 l.

Tomsányi Lajos. A művelt Európa tudósainak háromszázados tévedése. (Kalocsai főgym.) 21 l. (Gerzen János «Krisztus követéséről»).

Dr. Vajda Emil. Attila szereplése a Saumundar-Eddában, a Waltharius és Nibelung-énekekben. (Székely-udvarhelyi főreálisk.) 31 l.

Varju János. A régi rómaiak nyilvános játékaikról. (Nagykárolyi gym.) 34 l.

Vécsey Benedek. Mit kell a tanuló ifjunak magánóráiban olvasni és hogyan? (Kisszebeni kath. gym.) 10 l.

Veress Ignács. A magyar igenév használata általában és Petőfinél különösen. (Nagyszebeni államgym.) 41 l.

Veres Samu. Tompa Mihály a forradalom alatt és után. (Rimaszombatú prot. gym.) 14 l.

Vincse Ambró. Az Areopag a régi elsőrangú görög állam életében. (Székesfehérvári kath. főgym.) 51 l.

Zindl Béla. Az ó classicus tanulmányok értékesítése a gymnasiumban. (Selmeczbányai kath. gym.) 48 l.

Zólyomi Simon. Római classicusok a gymnasiumban, tekintettel a latin nyelv gyakorlati elsajátítására. Tibullus egyik elegiája. (Kis-kún-félegyházai kath. algym.) 22 l.

Zsármár Lajos. Az igemódok és idők használatáról a latin és francia nyelvben. (Lőcsei főreálisk.) 24 l.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.*)

Héber Bölcsészeti cz. munkámról.

Héber Bölcsészeti czimű művemről a «Magyar-zsidó Szemlé»-ben Dr. Klein Mór, nagybecskereki rabbitól bírálat jelent meg, a melyben a bíráló, a helyett, hogy nézeteimet ott, hol velem egyet nem ért, czáfogatná, rabbinusi egyvoldalúsággal hirdet ítéletet, melyből hiányzik a bölcsészeti felfogás. A t. rabbi a következőket írja: «Bölcsészeti íróhoz inkább a komoly hang illik, melyet szerző a Philoról írt szép fejezetben használt, mint az erőltetett bizonyítgatása annak, hogy Hegel okoskodása alapján a héber bölcsészet sarkpontja nem a monotheismus, hanem a pantheismus, melyet utolsó feloldásban Maimonides tanít». (544.) Pedig a ki a bölcsészeten csak némi tájékozással bír, tudja, hogy a pantheismusnak nem a monotheismus, hanem, a mint munkám első részében megmutattam, a theismus az ellentéte. «Valóban» így írtam, «az Istenség felfogása a számtalan szétágazó elméletek daczára lényegében csak kétféle lehet: vagy Istenen kívül a világ, vagy Istenen kívül semmi sincs. Isten volt a világ előtt, ő tökéletesen ment a világtól és lesz a világ megszűnése után: azt állítják azok, kiket a görög szó — θεός — értelmében theistáknak szoktunk nevezni. Istenben a világ és vele egy, ő szintén immanens valója, minél fogva Istenen kívül misem létezik, mondják mások, kiket — το πᾶν — szóból pantheistáknak neveznek. És mit mond ahhoz a héber bölcsészet, a mely legelőször az Istenségről a legszebb elméletet monotheismusában hirdette? látni fogjuk, hogy bölcseseteinek minden árnyalatában a pantheismusnak hódol.» (27) «Különben én a Kabbala tanának, Philo, Ibn Gebirol, Maimonides, Spinoza, Mendelssohn s t. m. héber bölcsészek elméletének előadásában, kimutattam, hogy a különféle bölcseseteknek egy vezéreszméjük van s ez a pantheismus, mely szorosan véve nem, más mint a matematikai következetességgel levont mózesi monotheismus, a héber bölcsészet szelleme.» (8.)

A bíráló feltűtetességgel vádol, mert azt írtam, hogy a próféták irataiban pokol és gonosz szellemről szó sem volt. Oh sancta simplicitas — nem gondoltam, hogy bölcsészeti író korunkban még a pokol és gonosz szellemek fekete táborában harcolna. Teljes bátorsággal állíthatom, miszerint a bölcsészre nézve csak saját háza lehet a pokol, ha netalán Xanthippeféle neje van, más pokol nincsen. Az ember halála után csak a lélek marad fenn és képviseli egyéniségét, az pedig tiszta szellem és az állítólagos pokol tüzével, a mely pusztá anyag, érintkezésbe nem jöhet. Egyébiránt tudjuk, hogy a lélek egyszerű szellemi monas, ehhez pedig már azért sem férne pokoli tűz, mert a monas semmiféle változást nem szenvedhet. Különben a büntetés csak akkor ér valamit, ha javítást okozhatna, másképen nem egyéb mint boszuállás, a mi Isten jószágával ellenkeznék.

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. — A fenti ellenbírálat közlését megtagadta a Magyar-Zsidó Szemle. Szerk.

A Kabbala nagyszerű tanában a bíráló elmésségeket talál, én pedig ezen tárgyban, valamit a Kabbala korára nézve is, Frank Adolf párisi bölcsészettanárral értek egyet, és büszke vagyok arra, hogy sikerült kimutatnom, miszerint a Kabbalában gyökerezik az eredeti héber bölcsészet, valamint azt is, hogy a Kabbala bölcsészetének főterjesztői Jézus Krisztus korában éltek, a miből aztán könnyen következtethetni, hogy «a Kabbala a keresztyénség fejlődésére hatott.» (80.) «A Kabbalában letéteményezett hagyományos héber bölcsészet a keresztyén tudósoktól lelkesedéssel fogadtott. Pápák és fejedelmek tisztelték és a tudomány nagyjai rejtélyeinek megfejtését kedvelték.» «Pantheismusa pedig felvillanyozta a természetbúvárok lelkét és az ujkori bölcsészet rugójává vált.» . . . «Diadalt aratott a tudomány a lelkiismereti szabadság, az emberiség a sötét inquisitio hatalma ellenében és a középkor véget ért.» . . . «Igenis, a Kabbala bölcsészete az ó- és ujkor közti úrt áthidalta.» (53—55.)

A mi a Zohar, Szefer Jezira s több ily munka eredetét illeti, higgye el nekem a tisztelt bíráló, hogy én is tekintetbe vettem a historiai kritikát; én eziránt így nyilatkoztam: «Ha valamely ősrégi könyv korát megállapítani óhajtjuk, úgy nem szabad az abban szétszórt egyes mondatokra vagy elbeszélésekre nagy súlyt fektetni, minthogy ezek gyakran tévútra vezetnek, a lerontás a felépítésnél könnyebb levén. A könyvnyomtatás az akkori időben még nem létezett, az írt művek kéziratokban jöttek forgalomba, természetes, hogy sok hiba, sok toldalék csuszott be, de sok csonkítás és változás követtetett el a leíró vagy leírató egyéni meggyőződése szerint is, mire gyakran az uralgó korszellem is befolyást gyakorolt.

A hagyományt tekintetbe véve, mi a könyvekben előadott főtárgyak értelméről annak korszakát meghatározhatjuk. A tudomány nagyjai állócsillagokként tündökölnék és fényt árasztanak koruk láthatárára.» (60.)

«Spinoza bölceletét és nevét a bíráló héber bölcsészet történetéből kirekesztené, mert Spinoza nemcsak a talmudot és vele együtt a rabbinusi hagyományt élesen megtámadta, sőt azt is tagadta, hogy a thora isteni eredetű, és hogy Mózes irta». Oh de igaz a mit e tárgyról irtam: «Az ujkorban Spinozát, a legnagyobb bölcsészt, hitsorsosai üldözték, elátkozták, mert kutatásainak eredményét nyíltan kimondani merészkedett, ámbár ez a rabbinusi hagyományba titkózott.» (133.) Különböen én Spinoza műveinek tartalmát csak annyiban elemeztem, a mennyiben ez a héber kutforrásokban veszi eredetét. (132.)

A bíráló megbotránkozik azon merész állításomon, miszerint a keresztyénség alapeszméi, első sorban a háromság tana, a próféták irataiban gyökereznek, de ő észszerű érvekkel küzdeni nem tud, rabbinusi önhittséggel e szóval mond anathemat: «A keresztyén dogmatika tankönyvében értenők azt, nem pedig a zsidó bölcsészetnek zsidó által írt történelmében.» Bocsánatot, rabbi úr, én nem mint vakbuzgó zsidó, hanem mint elfogulatlan magyar bölcsész irtam a héber bölcsészet történelmét. Mint ilyen pedig, míg állításomat alapos okokkal meg nem czáfolják, helyesnek tartom. Más a dogmatikai szentháromság, más a bölcsészeti. Igen az utóbbinak eszméje a héber bölcsészeten alapszik.

Isten a héber tan szerint a teremtés előtti korszakban az abszolút ész, ebből kisugárzott, vagyis kiömlött az általános intelligencia, a világalakító hatalma, a mi pedig az abszolút lényből kiömlött az hozzá képest annak a fia; természetes, hogy e szerint amaz ennek az atyja.

Ebből a kereszténység az Atya- és Fiúisten fogalmát származtatja. Az értelmi világból újra kisugárzott a világ szelleme, az anyagi világ létereje, ez a kereszténység bölcsészetében a háromság harmadik személye a Szentlélek. A héber tan szerint a kisugárzott, a kisugárzóval Istenben szorosán összefügg és vele oszthatatlan egyet képez, következésképp Isten abszolút lényé az általános intelligencia és a természetelő, a háromság, a mely Istenben csak egy. Ugyan azt fejezi ki a keresztény szentháromság a tőlünk adott értelemben, a mely tan a kereszténység monotheismusa.

Másfelől mi ezen monotheismus magyarázatát abban is találjuk, hogy Jézus magát Isten fiának nevezi, minthogy az általános intelligenciának manifestációja a Kabbala szerint az emberi intelligenciában nyilvánlik, a gondviselés pedig, a mely a természetelővel azonos, a világ iránt a szent lélek. A szentháromság elmélete, vagyis a kereszténység monotheismusa, a keresztény bölcsészet alapját képezi, melylyel ez a pogányságot legyőzte és a monotheismust diadalra juttatta.

A bíráló azt is gáncsolja, hogy én a munkámhoz írt bevezetést e szavakkal végeztem: «Fáradásaim gyümölcseivel alapját vetem meg a tudományos magyar-héber irodalomnak s ohajtóm, hogy ez mindinkább a haza és a tudomány javára erősödjék és fejlődjék»; de meg nem nevezi a tudományos munkát a magyar-héber irodalom terén, a mely az enyémnek megelőzte volna. Magyar-héber egyházi beszédek, hírlapi értekezések, rövid monográfiák, vagy zsidó történelem még nem önálló tudományos héber irodalmi munka. Tíz év óta áll már fenn a rabbiképző intézet, kérdezem a tisztelt Magyar-zsidó Szemle szerkesztőit, kik szintén tanárai ezen intézetnek, az országos zsidó iskola-alapból (a zsidó népiskolák rovására) gazdagon fentartott rabbiképző intézetnek tanárai mely nevezetes tudományos magyar-héber irodalmi művel gazdagították a hazai irodalmat? avagy a haza és a korszellemtől igényelt zsidó reformatio kapott-e általuk lendületet? Pedig a zsidó reformatio a haza érdekében áll. Valjon megegyeztethető-e a közérkölc szellemével és a gyakorlati élet követelményeivel a tal mudon alapuló zsidó hitvallás azon tilalma, hogy szombatot írni nem szabad? Az állami zsidó hivatalnok- és tanárnak hitvallása megtiltja, hogy szombatot írjon, míg az állam követeli, a mi egyre megy avval, mintha parancsolná neki, hogy hitének rendeleteit ne vegye tekintetbe. Ha ezen egy példa után a fővárosi zs. hitközség képviselőjének elnöke, a nagy hazafi Wahrman Mór úr még kételkednék a zsidó reformatio volta felől, mi még csak e kérdést intéznék hozzá: jónak találja-e azt, hogy a zsidók még mai nap is imáikban Istenhez esedeznek, hogy vezesse őket vissza Jeruzsálembe egykori birodalmuk volt fővárosába, hogy szabadítsa fel a rabszolgaságból, állítsa helyre a régi papi isteni tiszteletet Jeruzsálemben, mely állat-áldozattal volt egybekötve, s így tovább? Nem kételkedünk a zsidóság hazafiságában, mégis ily imák nem lehetnek a magyar hazafi fohásza.

Ezeknek reformálását a haza és a korszellem parancsolja. A rabbi-képző intézet tanárainak, mint független zsidó tudósoknak, síkra kellene szállani a haza érdeke és a korszellemtől követelt reformatióért. Fájdalom, ők inkább perhorescalják a szabad szót, pedig «a mózesi törvény háromezer éves egyiptomi mumia nem lehet, híveinek a korszellemmel haladniuk s e szerint hitvallásukat fejleszteniök illik, ha azt kívánják, hogy a nagy nemzetek tiszteletét bírják.» (155.) A talmud a zsidó partikularistáknak evangelioma, és addig, míg a zsidóság híve marad, ghettojából ki nem lép.

Nem lehet szándékom a tisztelt olvasót avval fárasztani, hogy a bírálat jelentéktelen támadásai ellen szintén védekezzem, csak azt légyen szabad még megjegyznem, hogy a M. T. Akadémia nem csak azért támogatta művem, mert mint a bíráló írja: «magyar nyelven van írva, aztán mert a szerző a hazafiságot egy második imperativus categoricus színeben tünteti föl;» hanem főképen azért, mert beható bírálat után úgy találta, hogy munkámnak igazán bölcsészeti értéke van, és hogy az elfogulatlan búvárkodás tiszta szelleme lengi át. Végre még egy szót; a bíráló szóval sem említi, hogy művem a zsidóságot számtalan helyen védelmezi, a mely védelmezésnek hordereje még fokoztatik az által, hogy a M. T. Akadémia figyelmére méltatta. Ezen lenézés, a melyet különben sok irányadó zsidó részéről tapasztalok, talán azon alapszik, hogy én, mint héber, Spinozát magasztaltam, és a kereszténység alapítóját, ki szintén a zsidóság kebléből támadt, dicsőítettem, amit pedig a zsidó partikularisták ghetto-árujának tekintenek.

Miért tagadjam, ezen lenézés fáj szívemnek. Nem az az ember barátja, ki hízeleg neki, hanem az, a ki szemébe mondja az igazságot. Munkám, a mint a következő idézetekből kitűnik, épen hitsorsosaim részéről több, valóban több elismerést érdemelt volna. «Elszegényedett-e, — így nyilatkoztam, — Alexandria fővárosa, hol szintén kétszázezer zsidó lakott, a zsidó elem terjesztése folytán? Alexandria fővárosa épúgy mint jelenleg Párizs és London, izraelita lakosait a törvény előtt, valamint a társadalomban is fiai gyanánt tekintette és egyéb polgáraival egyformán tisztelte. Egy nemzet élt falai közt, mert nemzetségekre nem osztotta polgárait. Vallási ügyekbe az állam nem avatkozott, minthogy első törvénye a lelkiismereti és polgári szabadság volt. Ezáltal pedig Alexandria műveltség, gazdagság és dicsőségben csak emelkedett, és a világ legtekintélyesebb városává vált és az is maradt mindaddig, míg az egyenlőség, testvériség és szabadság elvét követte. Jele annak, hogy a zsidó lakosság az ország felvirágzását nemcsak, hogy nem gátolja, sőt inkább vállalkozó, élénk szelleme és józan értelme által hathatósan előmozdítja.» (21) «Polgári és lelkiismereti szabadság nélkül valódi hazafiság és műveltség nem is gondolható. A zsarnokság a nihilizmusnak teremtménye. A honpolgárok a hazának fiai; mennél kevesebb köztük a jogkülönbség, annál jobban virágzik az állam élete,» állítja Aristoteles. «Nem a zsidóság jelleme, hanem a gyalázatos elnyomatás, zaklatás és gúny volt annak oka, hogy a zsidók sajnálatra méltó elkülönítésben éltek,» írja Dohm, a 18. század nagy államférfia. «Nem Shylok a bűnös, hanem Velence,» mondá nemrég egy híres francia

író, kinek nagy nemzete e magasztos szavakkal hirdette a zsidók felszabadítását: «Az emberek természeti joguknál fogva szabad honpolgárok, egyenlők, testvérek.» Az emberiség győzött. Diadala némileg a héber bölcsészet eredménye. Pantheismusa a bölcsészet századának szellemét teremtette elő.» (157.)

Budapesten, 1886. nov. 15-én.

SPIEGLER GYULA SÁMUEL.

Egy engedélyezett könyv.

Tizenkét éve mult, hogy Cicero «Válogatott Levelei» cz. munkám megjelent, kiadóm engedélyezés végett felterjesztette; egyik bírálóm, Komáromy L., néhány lényegtelen kifogás után engedélyezhetőnek mondotta; ki volt a másik bíráló, nem tudom. A tankönyv-revisio alkalmából kiadóm «Pro S. Roscio és De imp. Cn. Pompei» cz. munkámmal együtt az előbbi is felterjesztette; róluk a bírálatot sehol sem olvastam, de nem is sokat törődtem vele, mert tudtam, hogy munkáimat 10—12 gymnasiumban használták; elfogyott az első kiadás, fogytán volt már a második is, midőn a Philologiai Közlöny 1886. IV. füzetében egy bírálat ötlött szemembe; belepillantok s látom, hogy nem az én munkámról szól ugyan, de a figyelmes bíráló — *Ferenczy Pető* ur — csekélységemről sem feledkezett meg s mindjárt azon kezd, hogy «Jánosi B. valódi szükségnek kívánt megfelelni, midőn tekintettel arra, hogy Ciceronak Köpesdy S. által kiadott válogatott levelei tankönyvül nem engedélyezettek, az előttem fekvő könyvet kiadta» 446. l.

Erre, gondolám, már csak megnézem, mi történt könyveimmal.

A közoktatási tanács jelenlegi t. titkárához fordultam, ki azonban felőlük semmiféle fölvilágosítást sem adhatott, nyomuk az iktatóban nincs, Bírálatukról se én nem olvastam, sem kiadóm nem értesült; tűnődöm tehát még most is rajta, hogy tudhatja az én könyvem sorsát *Ferenczy Pető* bíráló ur jobban, mint én, jobban, mint a közoktatási tanács titkára!

Az iskoláév vége felé járván akkor már az idő, nem értem rá, hogy ama bírálatnak engem illető részére és arra a «valódi szükségnek megfelelő» könyvre közelebből ügyet vethessek; most azonban a nagy színtet második felében elévettem, hogy szerény észrevételeimet, minthogy csekélységemet is emlegeti, a bírálatra is, meg Jánosi könyvére is megtegyem.

A bíráló ur művem rosszaságára hivatkozása után azt mondja, hogy magyar tanár magyar tanulóknak Cicero leveleiből más féle gyűjteményt készítsen, mint a német (Phil. Közl. X. évf. IV. füz. 446. l.).

Mond valamit! No de hisz' ezt én is tudtam s nem is magyaráztam egyik német gyűjteményt sem, hanem összeszedtem a leveleket úgy, a mint tantervünk értelmében a mi iskolai viszonyainkhoz alkalmasnak láttam; az ellen pedig hogy a leveleket Cic. összes leveleinek gyűjteményéből, német, francia vagy más kiadásból vesszük-e, alaposan senkinek semmiféle kifogása sem lehet.

Ferenczy Pető ur azt mondja a tantervből, hogy «Nekünk» a kort jellemző levelek «kellenek»; a tantervhez adott Utasítások pedig azt mondják, hogy «a tanulót Cicero egyéniségének méltánylására is kell vezetni s e végből

igen jó szolgálatot tehet leveleinek egy czélszerű gyűjteménye» (Klamarik: A magyarorsz. középiisk. szervezete 69. l.); tán főlöleges is említenem, hogy tulajdonkép mind a két hely egyet mond, mert Cic. *egynisége* az ő *korinak* történetével elválaszthatatlanul összefügg. Ferenczy P. bíráló ur tehát ama hangzatos szavaival se ujat, se valami különöset, se az én gyűjteményem ellen szólót nem mond.

•Köpesdynek 50 levelet tartalmazó gyűjteményében 33 azonos a Jánosiéban levőkkel» (447. l.). Ha Jánosi könyvét én bírálom, én azt mondom, hogy — Jánosi gyűjteményében 33 levél ugyanaz, mint a Köpesdiében: így kívánta volna ezt a logikus gondolkodás és a történeti igazság, mert Jánosi az ő gyűjteményét tíz évvel később adta ki, mind én az enyémet.

Engedje meg a t. bíráló ur, hogy itt becses értékre adjam, hogy én csak az 1874-ben megjelent első gyűjteményemben vettem fel 50 levelet; az 1879-ben megjelent második kiadásban — melyet ön hasznavehetetlennek mond — csak 48 levél van; önnök tehát manapság nem a 12 év előtt megjelent első; hanem a már második javított kiadásában is fogytán levő újabb kiadást illet és kellett volna — ha már Jánosi mellett csakugyan nem akart rólam megfeledezni — tekintetbe venni.

A bíráló kiemeli Jánosi művének jó oldalait és az enyémmek gyarlóságait. «A leveleket követő jegyzeteknél van a lényeges különbség, mondja, Köpesdy és Jánosi könyve között. Azon hibákat, melyeket Köpesdy könyvében meg kellett rónom, itt nem találok. Jánosi könyvében a levelek tartalmi kivonata *majdnem kivétel nélkül* értelmes. S e kivételek alatt nem valami nagy dolgokat, csak stilisztikai apróságokat értek» (448. l.).

No tiszt. bíráló ur, arra az «értelmes» könyvre majd alább én is bátorkodom egy-két szerény megjegyzést tenni; lássuk azonban azt a «lényeges különbség»-et! — A pártatlan ítélő mondja meg aztán, hogy az a fennn hangoztatott «különbség» a bíráló ur javára üt-e ki vagy az én elítélt könyvemére.

Alljon itt először is a levelek «tartalmi kivonata». — Jánosi gyűjteményében az első levél az, mi az enyémbe a második; hasonlítsuk össze.

Jánosinál: «E levél kelt 62. márczius v. apr. hóban. Érinti benne, mily hatást idézett elő Rómában Pompeius levele, melyben a Mitridates felett kivívott előnyökről jelentést tett. Szemrehányást tesz Pompeiusnak, hogy levelében, melyet hozzá intézett, hozzá való ragaszkodásának nem sok jelét adta s kimondja, hogy eljő majd az idő, midőn a haza összefűzi őket. Cn. Pomp. l. Függ.» Jánosi 88. l.

Nálam: «A catilinaí összeesküvéket a. u. c. 691., Kr. e. 63. decz. 5-én büntették meg; Pompeius akkor Ázsiában Mithridates ellen viselt háborut, a hova télen a levél rendesen két hónap alatt ért: Pompeiusnak itt érintett levele tehát a 62. év febr. és Cicero válasza apr. hava előtt nem kelhetett.

E levélben dicsőíti Cic. Pompeiust ázsiai győzelmeiért, másrészt nehezti rá azért, mivel a catalinaí összeesküvés elnyomásánál szerzett érdemeit nem magasztalja úgy, mint Cic. azt tőle várta; mind a mellett biztosítja őt barátságáról. — E csipős, síma levél valódi mestermű, melyben minden szónak hatása egy hajszálig ki van számítva» (15. l.).

A ki tudja, hogy Cic. levelei közül nemcsak a politikai dolgokra vonatkozókat, hanem némelykor a legbarátságosabb színezetűeket is csak az értheti egészen, a ki nemcsak az eseményeket, melyeket bennük érint, hanem azokat a körülményeket is ismeri, melyek között a levél kelt, az nem kételkedhetik benne, hogy az én gyűjteményemben — a levél tartalmán kívül olvasható rövidke történeti vonatkozás a levelet könnyebben megértetűvé, mint írásművet helyesebben megítélhetővé teszi.

Jánosi a levél címéhez megjegyzi, hogy — M. F. [Marci Filius. — S. D.] salutem dicit. De azt a tanuló nála hasztalan keresi, hogy Q. F., Cn. F. rövidítést hogyan kell olvasni, míg ellenben én ezt mondom: «A levél címében gyakran az írónak és címzettnek atyja is említve van. Az itt előforduló rövidítések M. F. = Marci Filius. Q. F. = Quinti Filius; a címben megszokott jelölve lenni a címzettnek állása is, így Procos = proconsul; továbbá a címben S. = salutem; S. D. = salutem dicit (üdvözlí) S. P. = salutem plurimam, — ez van D-vel vagy a nélkül is» (11. l.).

Ugyan, kérem, melyikünké értelmesebb?

Jánosi nem mondja meg, hogy a *litterae* és *epistula* értelme között mi a különbség, noha arra jobb alkalmat soha se találhatott volna, mint épen az, mikor a tanuló latin levelet kezd olvasni; én megmondom: no de azért Ján. könyve mégis értelmesebb, — ugy-e bíráló ur!

Jánosi nem mondja meg, hogy első levelében a «*spem otii ostendisti*» mire vonatkozik; pedig — mondhatom — nincs ember, a ki e vonatkozás tudása nélkül e helynek valódi jelentését megérthetné.

Ján.-nál *pollicebar* mellett ez van «beszédében: de imp. Cn. Pomp.» nálam ugyancsak e helyhez *te uno fractus* mellett ez: «az eredmény tanúsodik róla, hogy midőn téged pártoltalak, helyesen jártam el. De imp. Cn. Pompei ez. beszédjében.»

Ján. nem szól erről «*ex magna spe deturbatos iacere*», pedig nem oly könnyen érthető, hogy egy-két értelmező szó hozzá ne férne; én ezt mondom hozzá: «reményüktől megfosztatván — odavannak».

Ján. a tulajdonnevek ismertetésére egy külön függelékot szánt; ott azonban e levél *Africanus*-a nem fordul elő, hanem a magyarázatban ezt mondja róla: «P. Corn. Scipio Aemilianus Africanus minor és C. Laelius barátságára vonatkozik» s ezután két helyet idéz Cic. Laeliusából.

Én ezt: «Publ. Corn. Scipio Aemilianus, a ki afrikai győzelmeiért Africanus melléknevet kapott, szoros barátságban élt az eszesége és egyéb jótulajdonságai miatt nevezetes Laeliusszal; itt Pompeiust Scipiohoz, magát pedig Laeliushoz hasonlítja».

Persze a bíráló úr felfogása szerint Jánosi magyarázata itt is értelmesebb! Azután meg, ha már bíráló úr oly nagyra van vele, hogy németet ne utánozzunk, hát mért vette hibának azt, hogy Ján. könyvében — természetesen a német magyarázatos kiadások után — csak úgy hemzsegnék az oly művekre való vonatkozások, melyek a mi tanulóinknak nemcsak nincsenek meg, hanem a melyeket jó részt nem is ismernek; én ezt óvatosan kerültem; a helyet inkább megmagyaráztam és csak ott hivatkoztam, a hol elkerülhetetlenül szükségessének tartottam.

A t. bíráló úr engem rántogatott elő ott, a hol azt szépen ki is kerülhetne volna; ezért engedje meg, hogy most már arra az ő bírálata alapján engedélyezett könyvre én is tehessek néhány szerény megjegyzést: jogosítva érzem erre magamat, annál inkább is, mert Ciceronak már hat beszédjét, 50 levelét és egy bölcséleti művét — ezt most nyomtatják — magyaráztam s így fölteheti rólam, hogy Cic. műveit s az azokra vonatkozó új munkákat egy kissé már mégis csak forgattam.

Kezdjük Ján. bevezetésén. Itt a 2. sz. a. a 3-ik sorban ezt olvasom »hogy Sulla haragját, *kinék östönzésére indította Chrysogonus a pert, kikerülje*«. — A közbevetett mondat valótlanságot mond, mert Cic. Pro Sexto Rosc. Amer. beszédjének számos helyéből (XLIII. 124—128. §§.) világos, hogy Sulla koránt se elegyedett annyira a Roscius-Chrysogonus-féle ügybe, mint neki azt Ján. tulajdonítja; azután a másik mondat is csak egyoldalú állítás Plutarchos után, mert mások szerint Cic. azért indult Görögországba, hogy gyöngye testalkatának megfelelőbb, nyugottabb beszéd-módhoz szokjék.

»Törvényjavaslatot vitt keresztül« (Bev. 4. sz. a.) helyett én azt mondom, hogy — a senatus elfogadta indítványát v. indítványára elhatározta, hogy . . .

»A nép házát lerombolta, melynek helyére Clodius Libertasnak templomot emelt« (u. o.). — Alakilag hibás, tartalmilag hiányos; szerintem — házát a nép lerombolta, telkét Clodius megvette, annak egy részét saját telkéhez csatolta, másik részén pedig Libertasnak templomot emelt.

»Ugyanez év elején Milo megölte Clodiust« (Bev. 8. sz.). — Csekélység, hogy itt három sorban három sajtóhiba (Clivudus, Pompeius te gyedüli, Mi lomegölte) van, mi különben egyebütt se ritka, hanem az már fontosabb, hogy qui bene distinguit, bene docet: Clodiust nem Milo ölte meg, hanem ennek egyik szolgája.

»Annyit elmondhatok — írja Jánosi az »Előszó«-ban, — hogy saját tanulmányaimon kívül szótáraknál egyebet nem használtam«. — Nagyon szép, elismerem, ha valaki ókori írók egyedül *saját tanulmányai* alapján magyaráz, de erre csak annyit mondok, hogy iskolai könyvnél nem elkerülhetetlenül szükséges. — Milyen azonban Ján.-nak *saját tanulmánya*, arra épen kapóra jön itt egy bizonyíték: »O (t. i. Cic.) azonban még mindig habozott, melyik félhez álljon s feladatát nem teljesítette« (Bevezetés 11. sz.). Tudom, hogy Cic.-t némelyek e ponton ingadozónak szeretik tekinteni s így Ján.-nak ezt az állítását megjegyzés nélkül is hagyom, ha ő azt nem alapítja épen Cic.-nak Fam. XVI. 11. és 12. levelére, a hol Cic. az ő akkori állapotjáról — az én emlékezetem szerint — egészen mást mond. — Fölötöm e két levelet s meggyőződöm róla, hogy Cic. nem »habozott, melyik félhez álljon«, hanem nagyon is határozottan a két párt között a békítő feladatát azzal a buzgalommal teljesíté, a mely Cic.-nak mindegyik tétlén meglátászik, midőn hazája s népe jólétének előmozdítása forog szóban. — Mert Ján. talán csak nem alapította állítását a 11. levél eme szavaira »*Nos agimus nihil cupide, eoque est nostra pluris auctoritas*«, mert hiaz' ez annyit tesz, hogy — a haza ily nagy veszedelmében — semmit

sem tesz elhamarkodva, hanem hazája érdekében mindent meggondolva, nyugodtan (*modice*, Fam. XVI. 9, 4); a másik levélben sincs semmi, a mi Ján. malmára hajtaná a vizet, hanem annál több, a mi az enyéimre; csak egyet említek: *«Equidem . . . non destitit omnia et sentire et dicere et facere, quas ad concordiam pertinerent . . . me clamante nihil esse bello civili miserius»* (Fam. XVI. 12, 2).

«Leveleit consulságától haláláig írta; tehát eseményekben gazdag husz év történetét karolják fel» (Bev. 20. sz.). Már consulsága előtt öt évvel (68—65) kelt levelei is vannak; Ján.-nak tehát ez az állítása is hibás, a mi annál föltűnőbb, hogy jegyzeteiben azokat a leveleket (68—65-ből) ő is említi.

A «Bevezetés» Cic. életpályájának, a közügyek és az irodalom terén működésének ismertetése: ez — a mellett, hogy nagyon szakadozott — szintén hiányos, sőt itt-ott hibás is; mint alább néhány megjegyzésből kitűnik. Ján. nem mondja meg, hogy szövegét honnan vette, ezért annak bírálatába nem is bocsátkozom; egy azonban szemembe ötlött; összevetem néhány kiadással, de mására sehol sem találok; föltűnt a *lectio varians* sok jegyzéket, ott sem lelem s ez a következő: tizennegyedik levelében (Att. IV. 1) ezt olvasom *«Cognoram enim . . . nec prudentiorem, quam me ipsum, etiam, pro praeterita mea in te observantia, nimium in custodienda salutis meae diligentem»*, a mit minden más kiadónál így találtam *«quam me ipsum, me etiam, propter meam in te observantiam . . .*

Sajtóhibákkal szintén nem szándékozom foglalkozni, de mivel épen e levélben egy-kettő szemet szúr — a már említetteken kívül — ide jegyzek néhányat: *colariae* e. h. *coloniae*; *plausus* e. h. *plausus*; *eginus* e. h. *egimus*; elhiszem tehát Fer. P. bíráló úrnak, hogy «sajtóhiba elég van» (Phil. Közl. 449. l.); ő azonban nagy szerényen csak két ártatlant említ.

S ilyen szemet hunyó a bíráló úrnak egész eljárása: kifogása van maguk a levelek összeválogatása, kifogása tartalmuknak kivonása, magyarázatuk ellen; kifogása, hogy Ján. művében «tanulókra nézve sok fölösleges dolog van»; hivatkozik «a VII. oszt. tanulók által még, vagy korábban sem olvasott, avagy nagyobb részére nézve alkalmasint soha nem is látható művekre» (milyen magyarság ez?!); fordulnak elő benne «stilisztikai helytelenségek is»; bátran kimondja, hogy van benne «rossz», de enyhítésül utána veti «illetőleg hiány»; de azért mindezek mellett a könyv mégis «hasznavehető».

Kár, hogy e Közlönynek nem valamelyik előbbi számában jelent meg Petrovics Fer. főigazgató úrnak Kont I. két munkájáról szóló bírálat; Ferenczy Pető bíráló úr megláthatta volna belőle, hogyan kell iskolai könyvet bírálni; láthatta volna, hogy a pártatlanságáról ismeretes főigazgató nem himezhámoz, nem takargatja a bírálat alatt álló mű hiányait, nem széptéteti gyöngéit, hanem azokra nyíltan rámutat és kereken kimondja «nem javasolhatom, hogy Kont e könyvecskéje az engedélyezett könyvek sorába fölvétség» (455. l.), vagy a másokra «kénytelen vagyok erre nézve is azt javasolni, hogy ne engedélyeztessék».

De vannak Ján. művének jó tulajdonságai. Lássuk végre ezeket!

•A magyarázatokban föl-fölalúlható Hoffmann (!), de Jánosi legalább

megértette és jól kivonatolta Hoffmann jegyzeteit. Ez már maga is valami. De aztán sok jegyzetet olvasok, melyek Hoffmannban nem találhatók fel (Freyban sem) s a melyeket tisztán Ján.-nak kell tulajdonítanom» (449. l.). — Lám a kegyes bíráló maga süti ki, hogy mennyire nem használt Jánosi »saját tanulmányain kívül» mást!

Gyűjteményének első leveléhez Jánosi a jegyzetben ezt mondja: »2. *Exiguam sign.* Pompeius ama levélben, melyet Cic.-nak írt, nem helyeselt mindenben ennek eljárását a Catilina-féle összeesküvés alatt (88. l.). Ugyanitt Hoffmann ezt mondja »Pompeius hatte in seinem Briefe Ciceros Verfahren bei der Unterdrückung der Catilinarischen Verschwörung nicht so unbedingt gebilligt, als dieser es erwartete» (28. l.).

Nem arról van szó, hogy »nem helyeselt mindenben» (nicht so unbedingt gebilligt), hanem arról, hogy Cicero tetteiért nem dicsérte annyira, a mennyire szerette volna, mert ha »nem helyeselte«, hogy írhatta volna Cic. mindjárt a másik mondatban ezt »*tamen mihi seito iucundus (sc. litteras) fuisse*«. — Cic. magasztalta Pomp.-t »De lege Manilia« ez. beszédjében, később, mint consul, indítványozta, hogy Pomp. tiszteletére tíz napig tartó hálaünnepet rendezzenek: az fáj tehát Cic.-nak, hogy viszonzásul Pomp. őt nem dicsérte *eléggé* (*quibus si non mutue responderetur*). — No de rám nézve elég vigasztalás az, hogy csak Fer. P. bíráló úr nem volt képes átlátni, hogy az én magyarázataim — hiányaik mellett is — jobbak Jánosinál!

»*animum offenderes*; ironice; valószínűleg Cäsarra gondol, ki ezen időben feszült viszonyban (magyarán alán — fesz. lábón!) állott Cic.-val» (u. o.). — Nem »valószínű» bíz' az, hanem nagyon is bizonyos; azután meg nem »ironice», hanem nagyon is komoly célzás arra a viszonyra, mely akkor Cäs. és Cic. közt volt, a mi különben nem zárja ki, hogy az a kifejezés Pomp.-ra nézve csipős ne legyen.

»Jánosi könyvében a levelek tartalmi kivonata majdnem kivétel nélkül értelmes. S a kivételek alatt nem valami nagy dolgokat, csak stilisztikai apróságokat értek» (448. l.). — Fer. P. bíráló úr előtt, úgy látszik, az is csak »stilisztikai apróság«, hogy Ján. gyűjteménye harmadik levelének »tartalmi kivonata« alapján a tanuló sehogy sem foghatja föl, mért volt Clodius Cic.-nak oly elkeseredett ellensége; már pedig ennek tudása nélkül az ide vágó célzásokat meg nem értheti, helyesen nem fordíthatja s a levél értékét nem is sejtethi. — Az én gyűjteményem 3. és 5. levele elé függesztett tárgyi magyarázathól ez egészen világos.

Még csak egyre akarok rámutatni. »Sok jegyzetet olvasok, melyek Hoffmannban nem találhatók fel (Freyban sem) s a melyeket tisztán Ján.-nak kell tulajdonítanom». — Lássunk ennek az igazságára is néhány bizonyosságot. Ján. gyűjteménye 9. levelében a *castissime* szót (nem elég jól) fordítja; én ott az egész kifejezést magyarázom s ezt se Hoffmann, se Frey nem teszi. De igaza van a bíráló úrnak is: van Ján.-nál olyan is, a mi se Hoffmannban, se Freyban — s talán oda tehetne volna — se az én gyűjteményemben nincs: azt mondja p. o. Ján. u. o. »*recip. salutis, salus* = polgári állás». — *Salus*-nak ily értelme nincs. De a »polgári állás«-ra nem

is vonatkozhatik, mert Cic. itt nem polgári állásának visszanyerésére, hanem — a száműzésből visszahívására gondol: ily értelemben van ez Att. III. 19-ben kétszer, ilyenben Fam. X. 29 és Mil. 15, 40-ben is. — S ilyen Ján.-nak «saját tanulmányain» alapuló még számos magyarázata; nem is moudom F. P. bíráló úrnak, hogy az ilyeneket ne «tulajdonítsa tisztán Ján.-nak».

«*nunc miser*, oppos. adverb., mely adverbium helyett áll. L. 1, 2, 4 = mostani szerencsétlen helyzetemben» (u. o.). Azon a helyen pedig, a melyre hivatkozik, ezt olvasom «*primus rogatus*, attributum prædicativum». — Én ezt mondom: «*miser*, én boldogtalan; Cic. beszédjeiben és leveleiben sokszor találjuk e mvvet a mondatba szűrve — indulatjelzésre». — Melyik értelmesebb?

Ugyanily értelmes ez is: M. Lænius Flaccusról ezt mondja: «jószágán szívesen befogadta a menekülő Cicerót, *nem törődve Clodius törvényének fenyegetéseivel*». Először — a törvény nem Clodiusé volt, hanem a rómaiaké, melyet Clodius indítványára a senatus hozott; másodszer a törvénynek még «fenyegetése» se szokott lenni, annál kevésbé vannak «fenyegetései». — Én ezt mondom: «a lex Clodia száműzéssel és vagyonvesztéssel büntette azt, a ki valamely száműzöttet magánál tartogat».

«*quominus ius . . . officiumque præstaret*, hogy meg ne adja jogait és ne teljesítse kötelességeit». — Megjegyzem, hogy itt a vendéglátásról (*hospitium*) van szó; én így fordítom: «a büntetés sem riasztotta vissza, hogy a vendéglátás és barátságából származó jognak és kötelességnek meg ne feleljen». — Itt már még kérdezni sem kell, hogy melyikünk értelmesebb. — Általánosságban megemlítem még, hogy Ján.-nál csak úgy hemzsegek a szenvedő alakok, a germanismusok és a rosszúl alkalmazott igekötők és ha a folytonos idestova hivatkozást nem is vennők hibának, didaktikai hiba mindenesetre, hogy gyakran hivatkozik olyasmire, a mit csak később magyaráz meg; szerintem az előbb eléforduló esetről kell a szükséges magyarázatot megadni s később eléforduló hasonló esetről erre hivatkozni.

Legyenek ezek mutatóványok csak úgy gondolomra kikapott három leveléből annak a könyvnek, a melyben Ferenczy Pető bíráló úr nem «találta» meg azon hibákat, melyeket Köpesdy gyűjteményében meg kellett rónia (Phil. Közl. 448. l.). — Pedig, ha én Ján. könyvét apróra akarnám szedni, hibáinak és hiányainak nem lenne se szeri, se száma; nem akartam azonban bírálni, hanem csak rámutatni arra, hogy a bíráló egyrészt könnyelműen elítélt egy oly könyvet, melyet, úgy látszik, nem is ismer, mert — ismétlem — bírálatából kimutattam, hogy az első kiadásról beszél akkor, midőn már a második javított kiadás is fogytán van; másrészt meg rámutatni akartam arra, hogy úton-útfélen takargatni igyekszik egy oly munka hiányait, mely az enyémnél csak abban jobb, hogy más kiadónál jelent meg.

KÖPESDY SÁNDOR.

Andrél, Budapest. — Vajdasy Géza, Ungvár. — Jurkovich Emil, Besztercebánya. — Szinyei Endre, Sárospatak. — Dr. Pruzsinszky János, Budapest. — Dr. Csász Imre, Rózsahegy. — Zsoldos Benő, Sárospatak. — Bauer Simon, Szeged. — Szunter Nándor, N.-Bánya. — Papp Mihály, Halas. — Dr. Szemák István, Budapest, pótlásul 4 frtot. — Szalay Gyula, Nagy-Körös. — Fekete Ferencz, Lugos. — Székely Salamon, Arad. — Veress Ignác, N.-Szeben. — Dr. Reményi Ede, Pancsova. — Baló József, Budapest. — Dr. Wargha Samu, Esztergom. — Matskássy József, Szeged. — Dr. Morvay Győző, Budapest. — Dr. Simonyi Zsigmond, Budapest. — Szőke Adolf, Losonc. — Dr. Márki József, Budapest. — Haslinger Ferencz, Arad. — Réti Ferencz, Sátoralja-Ujhely. — Bossányi József, Nyitra-Novák. — Volf György, Budapest. — Blauár Ödön, Besztercebánya. — Dr. Wagner Lajos, Pozsony. — Szerencse Menyhért, Eger. — Pirchala Imre, Pozsony. — Bermüller Ferencz, Budapest. — Dr. Heinrich Károly, Budapest. — **1888-ra**: Pacher I. Donát, Győr.

3. Oklevélért: Pap Ev. János, Budapest.

Jegyzet. Az április havi nyugtában az 1887. évre fizetők közt «Maller János, Vác» helyett «Matter János, Nagy-Kanizsa» olvasandó.

B) Előfizetések.

1887-re: Miskolczi ref. főgymn., II. félévre. — Nagy-Kanizsai főgymnasium, II. félévre. — Szabolczai gymn. igazgatósága. — Brassói róm. kath. főgymnasium. — Marossy Sándor, Selmezbánya. — Stein János, Kolozsvár. — Thiering Gyula, Sopron. — Budapesti mintagymnasium. — Lugosi róm. kath. főgymnasium. — Szilágyi József, Pápa. — Nagy-Szalontai polgári iskola pótlásul 30 krt. — Kún-Félegyháza róm. kath. gymn. 5 frtot. — Weber István, Kassa, II. félévre. — Zombori állami főgymn. — Csaplár László, Budapest. — Trautnai kir. kath. gymnasium. — Kecskeméti ref. lyc. — Rozsnyói r. kath. főgymn. — Székesfehérvári r. kath. főgymnasium pótlásul 1 frtot. — Liptó-Rózsahelyi róm. kath. algymn. — Kún-Szt.-Miklósi reform. gymnasium pótlásul 1 frtot. — Kaposvári állami főgymnasium. — Budapesti reform. főgymn. — Ungvári kir. kath. főgymn. — Szombathelyi főgymn. — Besztercebányai ág. ev. gymnasium pótlásul 1 frtot. — Nagy-Bányai állami főgymnasium. — Bonyhádi ág. ev. algymnasium. — Budapesti állami polgári tanárképezde. — Ujverbácsi községi algymnasium. — Kisujszállási reform. gymnasium. — Csiki Lajos, Maros-Vásárhely. — Veszprémi róm. kath. főgymnasium. — Szabadkai községi főgymnasium. — Budapesti II. ker. kir. kath. főgymn. — **1888-ra**: Nagy-Károlyi gymn. igazgatósága.

Kelt Budapesten, 1887. évi október hó 28-án.

Cserhalmai Samu,
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.